

Irodalom történet

1982 2

Akadémiai Kiadó

A digitális változat a MEK Egyesület (<http://mek.oszk.hu>) egyezsége alapján készült.

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1982. LXIV. évf. 2. szám

Új folyam XIV. 2. szám

Szerkesztő bizottság:

AGÁRDI PÉTER · FÜLÖP LÁSZLÓ · KENYERES ZOLTÁN · LŐKÖS
ISTVÁN · OROSZ LÁSZLÓ · POSZLER GYÖRGY · TARNÓC MÁRTON
VÖRÖS IMRE · WÉBER ANTAL · ZAPPE LÁSZLÓ

Főszerkesztő:

NAGY PÉTER

Szerkesztő:

MEZEI MÁRTA

Technikai szerkesztő:

CSÁKY EDIT

Szerkesztőség:

1052 Budapest, Pesti Barnabás u. 1. III. 51/c

Telefon: 377—819

Kéziratot nem őrzünk meg és nem adunk vissza!

TARTALOM

NAGY LÁSZLÓ: A két Gábor a Tündérkertben és a valóságban (Historiai adalékok az Erdély-trilógiához)	249
TAXNER-TÓTH ERNŐ: Kölcsey és a fiatal Vörösmarty	284
BALOGH ERNŐ: A világggyűlöletől a forradalmiságig (Petőfi Felhők-korszakának értelmezéséhez)	299
AGÁRDI PÉTER: Az irodalomkritikus elméleti és módszertani műhelye (Mozaik Fejtő Ferenc 30-as évekbéli munkásságából)	323
BÉCSY TAMÁS: Az 1980-as év magyar drámáiról	348

AZ OKTATÁS MŰHELYÉBŐL

SZABÓ MAGDA: Régi magyar levelestár	370
PÁLMAI KÁLMÁN: Gondolatok Kosztolányiról (Kiss Ferenc Az érett Kosztolányi c. műve ürügyén)	373

A tartalom folytatása a hátsó borítólapon

(Konyoresik János műve)

NAGY LÁSZLÓ

A KÉT GÁBOR A *TÜNDÉRKERT* BEN ÉS A VALÓSÁGBAN

(Históriai adalékok az *Erdély*-trilógiához)

„... Báthory Gábor gondolatja méltó rá, hogy életek és halálok erejével nagyra nőjön, s egyik generáció a másik után religiójává tegye annak megvalósítását... Báthory Gábor volt az első fejedelem erdélyi földön, aki észrevette, hogy a szegény nép nyomorúságban van és ez nem jól vagy... Még ha azt az ítéletét nézem is Nagyságodnak, ahogy a szász nemzet ellen síkra szállott az is nagy gondolat... Az a birodalom, amit Báthory Gábor álmódott meg: belső ellenségek mellett fel nem születhetik...”¹

Ezekkel a szavakkal értékeli a *Tündérkert*ben Bethlen Gábor fejedelmi tanácsos és udvari főkapitány Báthory Gábor fejedelem uralkodását, egy 1612-re tehető beszélgetés alkalomával. Mondotta-e ezeket a valóságban is? – természetesen nem tudjuk megállapítani. Ám ha csupán részleteiben is hiteles az a kép, amelyet Csiki István erdélyi püspök – különben maga is Báthory „proscribáltja” – rajzolt Bethlenről,² akkor valószínűnek tekinthető, hogy a Móricz által írtaknál sokkal

A jelen dolgozat új fénybe állítja mind Báthory Gábor, mind Bethlen alakját és újra megnyitja a vitát a két történelmi alak irodalmi ábrázolása fölött. Ezért örömmel adunk helyt neki, és reméljük mind irodalmár, mind történész oldalról számos hozzászólást fog kiváltani. – *A szerk.*

¹ Móricz Zsigmond: *Erdély I. Tündérkert*. Bp. 1960. – továbbiakban *Móricz Zs.*, 1960. – 401–402.

² L.: *Monumenta Hungariae historica I. Diplomataria* – továbbiakban MHHD – XIX. 258. Csiki 1612-es proscribálásáról l.: *Erdélyi országgyűlési emlékek* – továbbiakban EOE – VI. 223–224.

hízelgőbb magasztalások is elhagyhatták az udvari főkapitány ajkát Báthory jelenlétében.

Báthory Gábor és Bethlen Gábor kapcsolatának alakulásával nemcsak a történetírás, de az irodalomtudomány is meg lehetőszen sokat foglalkozott.³ Olvashatunk erről a kapcsolat-ról többek között olyan véleményt is, miszerint Bethlen

„a saját énjét szerette és csodálta Báthory Gáborban, a maga énjének titkos vágyát, a nagy élet lángját, amely belőle hiányzott, de amely sóvárgásának tárgya volt. Egy lehetőséget csodált, szeretett benne, amely reá nézve elveszett.”⁴

Ez az eszmefuttatás egy tudományos igénnyel írt munkában látott napvilágot, amihez Móricz Zsigmond a következő szél-jegyzetet fűzte:

„Az egész teljesen az én koncepcióm. Az egész viszonylat az enyém s *addig soha senki így nem látta.*”⁵ [Kiemelés itt és a továbbiakban is tőlem: NL]

Az történt tehát, hogy a tudományos igénnyel készült szak-munka szerzője a regényírói fantázia szülte Bethlen–Báthory kapcsolatot vette át, azt hiven, hogy az oly sok egykorú forrást felhasználó regényíró hiteles források alapján rajzolta meg ezt is. Móricz valóban imponálón sok korabeli forrást ismert, ám könnyedén mellőzte a történeti adatokat, ha azok nem egyez-tek regényírói elképzeléseivel.⁶ Ezt a körülményt azonban nem csupán az idézett mű – amolyan „literary gentle-

³ A vita legújabb összefoglalását l. Veres András: *Alkotói szándék és művészi anyag ellentéte Móricz Tündérkert-jében.* (In: *Mű, érték, műér-ték.* Kísérletek az irodalmi alkotás megközelítésére. Bp. 1979. 228–231., 515–516.)

⁴ Makkai Sándor: *Egyedül* Bethlen Gábor lelki arca. Bp. 1929. – továbbiakban *Makkai S.*, – 1929. 52.

⁵ Idézi Csáky Edit: *Az Erdély történeti forrásai* It, 1979/4. 783.

⁶ L. erről pl. Sükösd Mihály: *Cserepek.* Élet és Irodalom. 1981. május 2.

man”-ként irodalmárkodó és történészkedő – szerzője hagyta figyelmen kívül, hanem némely „hivatásos” történetíró is. Ezért fordul elő, hogy több munkában hiteles történeti tényekként „köszönnek vissza” az *Erdély*-trilógia valójában regényírói fantázia szülte részletei.⁷

Ám a két Gábor kapcsolatának ábrázolása korántsem emiatt – vagy csupán emiatt – tér el a valóságtól még a legújabbban megjelent történeti munkákban is. A való tényeket mindenekelőtt maga Bethlen Gábor torzította el, valamint az ő elmondása és útmutatásai alapján dolgozó kortárs-történetírók.⁸ E tendenciózusan megmásított képet fogadta el – minden bizonnyal teljes jóhiszeműséggel – maga Móricz is, akárcsak a kort és forrásait sokszor hiányosan és felületesen ismerő történetírók többsége. Ám akadtak – és akadnak – olyanok is, akik történettudóshoz nem illő elfogultsággal zártak és zárnak ki vizsgálódásukból minden olyan momentumot, amelyik nem egyezik a Bethlen és udvari történetírói által írtakkal.⁹ Az elegendő ismerethiányból vagy elfogultságból fakadó, valóság-nak meg nem felelő ábrázolások nyomán erősen torzított kép él a köztudatban mind Bethlen Gáborról, mind Báthory Gáborról még napjainkban is, s ez akadályozza az egész 17. század eleji magyar história jobb, valóságghűbb megismerését.¹⁰

⁷ L. pl.: *Magyarország története*. 1526–1790. Bp. 1958. 111. vagy Nagy László: *Bethlen Gábor a nagy fejedelem*. Bp. 1964. 68–72.

⁸ Ilyen volt az 1580 táján született Keserői Dajka János, az 1580-as évek közepén született Bojti Veres Gáspár, az 1607-ben született Kemény János, a századforduló táján született Maksai Péter vagy az 1585-ben született Hidvégi Mikó Ferenc. Jellemzésükről l. Bartoniek Emma: *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyar történetírás történetéből*. Bp. 1975. (Kézirat gyanánt.)

⁹ Nem mentes ennek hatása alól Szilágyi Sándor: *Báthory Gábor fejedelem története*. (Bp. 1882.) munkája sem. – Továbbiakban *Szilágyi*, 1882.

¹⁰ Erről legújabbban l. Nagy László: *Bethlen Gábor a magyar historiában*. (In: Kovács Kálmán szerk.: *Bethlen Gábor állama és kora*. Bp. 1980.) 3–18.

A történeti igazság kiderítéséhez elengedhetetlenül szükséges, hogy a két Gábor személyének és kapcsolatának vizsgálatánál Bethlennek és udvari történetíróinak az adatait csak akkor fogadjuk el, ha azokat más, objektívnek tekinthető források is alátámasztják. Ezt meg kell tennünk már a kapcsolat kezdeti időpontjának kutatásánál is. A történettudomány – konkrét adatok híján –, a Bocskai István halálát követő időre datálja a kezdetet. Lényegében ezt fogadta el Móricz is a *Tündérkert*ben. Ugyanakkor például az erotikus részletei miatt sokak által forgatott és ezért tudatformáló tényezővé vált *Ördög-szekér*ben azt olvashatjuk, hogy a kapcsolatfelvétel már 1603 elején megtörtént, akkor, amikor ecsedi Báthory István elküldte az Erdélyben harcoló Bethlen táborába a valóságban tizennegyedik esztendejébe lépő gyámfiát, Gábort.¹¹ Mái is rejtély: hogy gondolhatta a kor történészeként is írogató szerző, hogy a törökellenes harcokban kétszer is megsebesült és Bocskaihoz is csak 1605 nyarán csatlakozó országbíró török–tatár csapatok közé küldte volna gyámfiát, vagyonának örökösét.¹² Az ifjú Bethlen Gábor ugyanis – az általa sugalmazott források szerint – ilyen csapatok élén küzdött 1603-ban Erdélyben. Más kérdés, hogy Bethlen ténylegesen részt is vett-e ezekben a harcokban? Erre vonatkozó, hitelesnek tekinthető forrás ugyanis mindmáig nem került elő.¹³

¹¹ Makkai Sándor: *Ördög-szekér*. Bukarest, 1979. – továbbiakban *Makkai S.*, 1979. 176–179., 181–183.

¹² Báthory Gábor 1589-ben született Váradon. Gyámatyja, ecsedi Báthory István, 1594-ben és 1596-ban sebesült meg a török elleni harcokban. Az ecsedi oligarcha 1603 februárjában készített végrendeletét I.: Századok, 1890. Politikai nézeteiről és magatartásáról l. többek között 1605. március 14-i lev. Bocskai Istvánhoz (Hargittay Emil szerk.: *Régi magyar levelestár* – továbbiakban RML – Bp. 1981. I. 328–332.).

¹³ Bethlen Gábor 1603-as katonai tevékenységéről nem tud sem Hidvégi Mikó Ferenc, sem Nagy Szabó Ferenc vagy Borsos Tamás. Ám nem tesz erről említést Basta császári hadvezér, és nincs rá adat Szamosközy István eredeti feljegyzéseiben sem. Szamosközy az Erdély történetéről később írt munkájában már szerepelteti Bethlent az 1603-as harcokban, ám erre azért került sor, mert Bethlen – Báthory főkapí-

Mindezt figyelembe véve a két Gábor kapcsolatának kezdetét 1605-re kell tennünk. Arra az időre, amikor az emigrációból hazatért Bethlen Gábor csatlakozott a Báthory Gábor utódlását szorgalmazó politikai csoportosulásokhoz.¹⁴ Bethlennek a Bocskai szabadságharcban betöltött szerepéről a terjedelemszabta korlátok miatt nem szólhatunk részletesebben, noha arról is lenne bőven mondanivalónk. Ezért annak rögzítésére kell szorítkoznunk, hogy a bihari nagyurat ravasz „praktikával” fegyverfogásra készítő Bethlen¹⁵ – az utólagosan költött legendákkal¹⁶ ellentétben – meglehetősen szerény szerepet kapott a Habsburg-ellenes küzdelemben. Nemcsak a tekintélyes magyarországi nagyurak és nemesek előzték meg őt a mozgalom hatalmi hierarchijában, hanem még az erdélyi törökföldi emigránsok egy része is.¹⁷

tányaként és tanácsosaként – maga íratott erről a szomszédságban lakó Szamosközyvel! Ennek nyomán került be azután későbbi történeti munkákba is ez az utólagosan kreált katonai tevékenység. Az ellentmondásokra különben már Angyal Dávid is fölfigyelt – (*Hibás adatok Bethlen Gábor ifjúságáról*. Századok, 1899. 549–550.) – ám az idealizált, hamis Bethlen-kép megőrzésére való törekvés a legújabb munkákban is a megalapozatlan legendákat ismétli meg. L. pl. Makkai László: *Bethlen Gábor emlékezete*. Bp. 1980.

¹⁴ Erről bővebben l. Nagy László: *Káthay Mihály a magyar historiában. Egy régvolt politikai gyilkosság*. Valóság, 1976/9. Újabbán uő.: „*Roszhírű*” *Báthoryak*. (Kézirat, megjelenés alatt.)

¹⁵ L. Nagy László: *Bocskai István a hadak élén*. Bp. 1981. 109–118.

¹⁶ Bojti Veres Gáspár: *A nagy Bethlen Gábor viselt dolgairól*. (In: Makkai L. szerk. *Bethlen Gábor emlékezete*. Bp. 1980.) – továbbiakban Bojti, 1980. – 30–31. Maksai Péterrel Bethlen azt íratta magáról: „... he was by the next Prince Stephan Bocskai made Generall of his Armies.” ItK – 1976/2. 228.) A legendák elleni küzdelemre l. Nagy László: *Bethlen Gábor életútja legendák és tények tükrében*. (In: Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve. Bp. 1980. 7–31.) vagy uő.: *Régimódi karriertörténet*. Interpress Magazin, 1980/9.

¹⁷ Bocskai István az 1604. október 18-i, az erdélyi bujdosóknak írt tájékoztatójában meg sem említi Bethlen Gábor nevét (OL Eszterházy cs. lt. Rep. 77. fasc. E.). Rhédey Ferenc török-földi emigráns katonai

Noha kapott kisebb katonai megbízatásokat is, a fő tevékenysége arra korlátozódott, amit Csiki püspök memoranduma röviden így foglalt össze: Bocskai Bethlent „*postálkodtatta a török közé*”.¹⁸ Még a portai főköveti tiszteket is másokra bízta a fejedelem.¹⁹ Ennek ellenére bőkezűen jutalmazta szolgálatait: neki adományozta Hunyadot.²⁰ Tévesen mondhatja tehát Móricz a *Tündérkert*-ben Bethlen öccsével, hogy Bocskai „elvette” Hunyadot a bátyjától.²¹

Egyes adatok arra utalnak, hogy Bethlen a Báthory-párt hallgatólagos fejevel, Káthay Mihály fejedelmi kancellárral került közelebbi kapcsolatba.²² Káthay fogságra vetése idején ő a Vaskapu-szoros őrzésére volt kirendelve,²³ s így nem érintették közvetlenül a pártra nézve kedvezőtlen fejlemények. Amikor pedig Bocskai haláláról értesült Ecsed várába sietett, Báthory Gáborhoz.²⁴ Részt vett-e annak a levélnek a megfogalmazásában, amelyet Báthory, trónigénye támogatása érdekében 1607. január 2-án írt a nagyvezérnek? – nem lehet megállapítani. Annyit tudunk csak bizonyosan, hogy Báthory január 10-én bizalmas üzenettel Petki János székely főkapitányhoz küldte őt. A februárban összeülő erdélyi országgyűlésen, Kővári László szerint, Bethlen előbb *saját* feje-

vezető posztot kap már 1604 végén, míg Bethlen csupán harmadrendű fontosságú feladatot. L. erről bővebben Nagy László: *A Bocskai szabadságharc katonai története*. Bp. 1961. 194–203., 319.

¹⁸ MHHD XIX. 258.

¹⁹ L. erről Nagy László: *Okmányok a Bocskai szabadságharc idejéből*. Hadtörténelmi Közlemények – továbbiakban HK – 1956/3–4.

²⁰ L. Kővári László: *Erdély történelme*. IV. Kolozsvár, 1863. – továbbiakban *Kővári*, IV. – 173.

²¹ *Móricz Zs.*, 1960. 409–410.

²² L. Nagy L.: i. m. Valóság, 1976/9. 100.

²³ *Török–magyarkori államokmántár* – továbbiakban TMKÁO – I. 57–58.

²⁴ L.: *Magyar Történelmi Tár* – továbbiakban MTT – XIII. 95.; Vö. Szilágyi, 1882. 18.

delemmé választásához igyekezett híveket toborozni, és csupán azután propagálta Báthory megválasztását, miután felismerte saját jelöltsége reménytelenségét.²⁵ Ennek fő oka az volt, hogy Bethlen részben népszerűtlen, részben súlytalan személy volt Erdélyben. Ez viszont megkérdőjelezi azon későbbi állítások helytállóságát, hogy alapvetően ő *tette Báthoryt Erdély fejedelmévé*. Nála sokkal döntőbb szerepet játszott ebben az ifjú ecsedi főúrral közeli rokonságban álló Imreffy János.²⁶ Az a nagy politikai tapasztalatokkal rendelkező, ötvenedik életéhez közeledő férfiú, aki a kettőjük közötti humanista barátságra támaszkodva nyerte meg Báthory fejedelemsége ügyének Petki János székely főkapitányt,²⁷ és sikerrel működött közre a felkelt hajdúk Báthory mögötti fölsorakoztatásában is.²⁸

Jóllehet Bethlen nem játszott döntő szerepet Báthory megválasztásában, a fejedelmi trónra került „Tündérkirályfi” bőkezűen megjutalmazta szolgálatait, és már 1608 első felében fontos tisztségekhez juttatta őt. Júniusban fejedelmi tanácsosként, udvari főkapitányként és Hunyad megyei főispánként²⁹ kelt útra Konstantinápolyba, hogy elhozza onnan urának a

²⁵ Kővári, IV. 187.

²⁶ Rákóczi Zsigmond fejedelem írja 1607. febr. 2-án Petki János székely főkapitánynak: „Báthori uram igen az Imreffy uram tanácsán indult meg, vagy akarják vagy nem az erdélyi atyafiak, *vajdájává akarná tenni*.”: EOE V. 449. Imreffy személyéről újabban l. Nagy László: „*Sok dolgot próbála Bethlen Gábor...*” *Erdélyi boszorkányperek*. Bp. 1981. – továbbiakban Nagy L., 1981. 32–37.; továbbá uő.: *A magyar politikai irodalom történetéhez*. Magyar Tudomány, 1981/5. 361–362.

²⁷ Részletesen erről l.: MTT XIII. 91–162.; Szilágyi, 1882. 8–35.

²⁸ Rác István: *A hajdúk a XVII. században*. Debrecen, 1969. 92–95.

²⁹ Történelmi Tár – továbbiakban TT – 1882. 207. Később Maksai Péterrel így íratott erről: „Prince Bocskai dying, the next Prince Gabriel Báthory continued him likewise in his military honour aforesaid, swearing him also of his Princ Councell. But this double greatnesse made him envied of the Nobility...”: ItK, 1976/2. 228. Vö.: Bojti, 1980. 33–34.

megerősítő szultáni athnamét és a fejedelmi jelvényeket.³⁰ Csiki püspök idézett jelentésében azt írja, hogy Bethlen ez alkalommal – Báthory háta mögött – a töröknek ígérte Lippát, Jenőt és Váradot, amiért az erről utólag tudomást szerző fejedelem „*beste lélek komá*”-nak nevezte őt többször „részeg korában”.³¹ Erről a felajánlásról más források – így például a Bethlen útját figyelemmel kísérő angol követ feljegyzései³² – nem tudnak. Ha sor került ilyesmire, annak rendkívül nagy titokban kellett történnie! Természetesen annak a lehetőségét sem lehet kizárni, hogy a püspök az 1620-ban készült beszámolóban későbbi – 1613-ban történt – dolgot vetített vissza 1608-ra.³³ Ennek a tisztázása ugyanúgy a jövőbeni kutatásra vár, mint azé, hogy milyen szerep jutott Bethlennek mint fejedelmi tanácsosnak és katonai vezetőnek, a fejedelem külpolitikai döntéseiben? Különösen az 1610-es, a királyi Magyarország megszerzésére irányuló terv előkészítésében, amelyik – a lényegét tekintve Bocskai 1605 tavaszi elgondolásait követve³⁴ – a töröktől meg nem szállt magyar területek keletről történő egyesítését is magába foglalta.³⁵ Az ez idő tájt kapott újabb adományok arra utalnak, hogy Báthory jutalmazni kívánta Bethlennek ekkor teljesített szolgálatait is.³⁶

³⁰ Követi útjáról l.: TT 1901. 417–418.; TMKÁO I. 86–87.

³¹ MHHD XIX. 258.

³² L.: TT 1901. 417–418.

³³ Az erdélyi püspök a beszámolót Pázmány Péter fölkérésére készítette 1620 októberében, ezzel zárva sorait: „Ezek juttanak eszemben, melyeket Nagyságod kívánsága szerint írásban foglalván Nagyságodnak küldöttem. Én ezeket *raptim*, egynehányszor *interrumpálva* is irtam”: MHHD XIX. 261.

³⁴ L. Nagy L.: *Bocskai István a hadak élén*. 170–171.

³⁵ L. Komáromy András: *Adatok az 1610. év történetéhez*. TT, 1898., továbbá R. Kiss István: *Bethlen Gábor erdélyi fejedelem*. Bp. 1923. 30–31.

³⁶ L. Géresi Károly szerk.: *A nagykarolyi gróf Károlyi család oklevéltára* – továbbiakban Károlyi Oklevéltár – IV. 51–55., 58–65. Vö.: Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányszata*. Bp. 1980. 25.

Ám akadtak olyanok, akik már ekkor kételkedni kezdtek Bethlen lojalitásának őszinteségében. Legalábbis erre utal az 1610 végén felröppent hír, amely szerint Bethlen hetedmagával a királyi Magyarországra szökött, és ott a széki merénylet után emigrált Kendi István volt kancellárhoz szegődött.³⁷ Persze annak a lehetőségét sem szabad kizárnunk, hogy a főkapitány anyagi gyarapodásának és társadalmi emelkedésének erdélyi irigyei azzal a szándékkal terjesztettek ilyen híreket, hogy gyanúba keverjék őt a széki merényletkísérlet óta kétségtelenül gyanakvóbbá váló fejedelemmel. Báthory azonban ekkor még szinte vakon bízott Bethlenben, akit éppen 1610 végén ajándékozott meg „a csiki kapitánysággal, a hámmorral együtt és a baróthi portióval”.³⁸

A fejedelem Bethlennél vendégeskedett Szeben elfoglalása előtt,³⁹ és ez a tény rendkívül valószínűvé teszi a főkapitány aktív közreműködését a Szeben megszerzésére irányuló tervek kidolgozásában.⁴⁰ Köztudott, hogy később Bethlen azt tagadta és igyekezett mind a Szeben elleni akció, mind a havasalföldi támadás minden ódiumát az öreg Imreffyre hárítani.⁴¹ A magyar történeti irodalom, kritikátlanul elfogadva Bethlen maga mentésére írt és íratott adatait, sajátosan értékelte a Báthory Gábor uralkodása alatt történeteket. Nevezetesen oly módon, hogy ami rossznak és sikertelennek minősülő történet, azt Imreffy és a fejedelem számlájára írta, míg a

³⁷ A levelet l.: HK, 1896. 203.

³⁸ *Monumenta Hungariae historica II. Scriptorum* – továbbiakban MHHS – VII. 181.

³⁹ L. Czilágyi, 1882. 83.; EOE, VI. 44–45.

⁴⁰ „Bethlen tanácsából foglalta el Báthory Szebent” – olvashatjuk Csiki püspök jelentésében – „és maga Bethlen fosztotta és tolvajlotta szegényeket, és ott kapott volt sok pénzt és azzal kezde ura ellen practikálni, kit mind szászoktul és egyéb főemberektől érttettem.”: MHHD, XIX. 259–260.

⁴¹ L.: EOE, VI. 246.; vagy MHHS, VII. 192.

jókat és sikereseket Bethlen pozitív hatásának tudta be.⁴² Lényegében ezt a vonalat követte Móricz is a *Tündérkert*ben. Az a regényíró, aki – saját szavai szerint – „a zseni tüzét” adta Báthorynak.⁴³ A kortársak tekintélyes része azonban éppen Bethlent tekintette Báthory „rossz szellemé”-nek,⁴⁴ aki harácsolási vágytól és hatalmi ambícióktól fűtve a bölcs és megfontolt Imreffy ellenére vitte bele meggondolatlan kalandokba az ifjú, könnyen befolyásolható fejedelmet. Báthory Gábor fejedelemsége történetének nagymérvű feldolgozatlansága miatt ma még felelőtlenség volna határozott véleményt mondani az egymással élesen ütköző vélemények igazáról, illetve megalapozatlanságáról. Annyit tudunk bizonyosan, hogy a Bocskai-szabadságharc idején mindketten ahhoz a vonalhoz tartoztak, amelyik Bocskai eredeti, 1605 tavaszi elgondolásainak megfelelően akarta folytatni a harcot még az 1606-os tárgyalások idején is. Ezért nevezte őket Illésházy „vakbolondok”-nak. Arra kell tehát gondolnunk, ha volt ellentét Bethlen és Imreffy között, annak okát sokkal inkább tekinthetjük személyes jellegűnek, mint elvi, politikai síkon mozgóknak.⁴⁵ Későbbi megnyilatkozásai arra utalnak, hogy Bethlen féltékeny volt nemcsak Imreffynek, de az egész Báthory-rokonságnak a vagyoni, hatalmi helyzetére és a fejedelmre gyakorolt befolyására. Ide sorolt például Dengeleghy Mihály lippai főkapitány – a fejedelem unokanővérének Török Katának a férje – vagy Bánffy Dénes, Báthory Anna férje.⁴⁶ Ám sokáig megelőzte őt az erdélyi hatalmi ranglétrán saját

⁴² L. pl. Horváth Mihály: *Magyarország történelme*. Pest, 1872. V. k. 105., 109., vagy Angyal Dávid: *Bethlen Gábor életrajza*. Bp. 1899. 12. Az egyoldalú beállítások kritikáját l. Komáromy A.: i. m. HK, 1896, 417.

⁴³ L. Nagy L., 1981. 26.

⁴⁴ L.: *Székely Oklevéltár*, VI. 38–42.

⁴⁵ Bethlen és Imreffy 1610-es kapcsolatára l.: *Régi magyar költők tára* – továbbiakban RMTK – XVII. sz. I. Bp. 1959. 402., 406.

⁴⁶ L. erről bővebben Nagy L., 1981. 26–27., 42., 43., 46.

sógora; Rhédey Ferenc váradi főkapitány is.⁴⁷ Bethlen, aki Bojti megfogalmazása szerint már 1606-ban is „*egyedül Bocskait ismerte el magánál kiválóbbnak*”,⁴⁸ feltehetően elégedetlen volt azzal a szerényebb hellyel, amely az erdélyi hatalmi rangsorban neki jutott. Elégedetlenségén úgy látszik nem változtatott az sem, hogy ebben az „úri állapotában” – saját későbbi szavait idézve – „több pénze volt” mint később, fejedelemsége első éveiben.⁴⁹ Helyzetével való elégedetlenségét nem kis mértékben okozhatta az a körülmény is, hogy már 1603-ban közel került a fejedelmi hatalom elnyeréséhez, amit – hű komornyikjának elbeszélése szerint – csupán néhány emigráns társának féltékenysége hiúsított meg.⁵⁰ „Látni való dolog, hogy az emberi állat a fejedelemséget szereti, ha módja vagyon a dologban” – írta Nagy Szabó Ferenc, Bocskaira vonatkoztatva szavait. Az események alakulása azt erősíti, hogy Bethlent is ilyen törekvések vezérelték. Ezt a célját azonban csak Báthory Gábor megbuktatásával lehetett megvalósítani.⁵¹

Történetírásunk Bethlennek Báthory ellen fordulását a Bethlenről informált udvari történetírók adatai nyomán ábrázolta. Ennek lényege röviden úgy foglalható össze, hogy a fejedelmét *mindig híven szolgáló* Bethlennek néhány vetélytársa *hamis vádaskodása* miatt kellett török oltalom alá menekülnie, élete megóvása végett. Innen szerette volna tisztázni magát a hamis vádak alól, de Báthory nem adott lehetőséget *ártatlansága* bebizonyítására. Emiatt arra kényszerült, hogy „más

⁴⁷ A váradi főkapitányi jogkörről általában l. Nagy L.: *Bocskai István a hadak élén*, 30–31. Konkrétan Rhédey személyére l. Komáromy András: *Rhédey Ferenc váradi kapitány*, HK, 1894.

⁴⁸ Bojti, 1980. 31.

⁴⁹ Bethlen szavait l. Szilágyi S.: *Bethlen Gábor fejedelem levelezése*. – továbbiakban Bethlen lev. – Bp. 1887. 36–37.

⁵⁰ MHHS, VII. 163

⁵¹ Mikó Imre szerk.: *Erdélyi történelmi adatok* – továbbiakban ETA – I. k. 94. Bethlenre vonatkozóan l.: uo. 123.

módot” keresve térhessen vissza hazájába. A fejedelem ellen fegyverkező törökökhöz csupán azzal a szándékkal csatlakozott, hogy *közvetítő* legyen Báthory és a porta között. Arra törekedett, hogy „a fejedelem is sérelme nélkül megmaradhasson a fejedelemségben”, s ő is visszaszerezhesse annak régi kegyeit. Ez a törekvése azonban kudarcra végződött, mert ő hiába fáradozott a viszály elsimításán, Báthory „gögös és hajthatatlan” maradt.⁵²

Történetírásunk mindmáig hajlik arra, hogy tényként fogadja el ezt a naiv mesét, és ugyanakkor figyelmen kívül hagyja mindazoknak a kortársaknak az írásait, akik ettől eltérően mondják el a Báthory és Bethlen közötti kapcsolat megromlásának okait és körülményeit. Így például Csiki István püspök memorandumát vagy Nagy Szabó Ferenc memoriáléját.⁵³ A történetírókat az sem zavarta különösebben, hogy Bethlen meglehetősen ellentmondásokban bővelkedően mesélte el híveinek az 1612. évi emigrációjának és a Báthory elleni támadásának történetét is. Így például az élete vége felé udvarába vetődő Don Diego de Estrada spanyol nemesnek azt mesélte: amiatti elkeseredésében szakított Báthoryval és fordult ellene, amiért az megerőszakolta feleségét, Károlyi Zsuzsannát. Amikor erről a sérelmről beszámolt a szultánnak, az így szólt hozzá: „No Bethlen apám, akarsz-e Erdély fejedelme lenni, akard-e megbosszulni becsületedet? Húszezer török lovaskatonát adok

⁵² Keserői Dajka János leírását l. Cs. Szabó László–Makkai László szerk. *Erdély öröksége* – továbbiakban EÖ – IV. 3–6. A Bethlen alakjának idealizálását célul tűző történeti munkák objektív forrásnak tekintik a szerző munkáját, hallgatva arról, hogy a váradi prédikátori tiszttel 1611-től betöltő szerző 1613-ban a szószékről Báthory meggyilkolására bujtogatta a híveket. Bethlen meg is jutalmazta szolgálatait: 1615-ben udvari papjává, 1618-tól pedig Erdély püspökévé nevezte ki őt. 1613-as tevékenységére l.: ETA I. k. 114., továbbá EÖE VI. k. 458. L. még Bojti, 1980. 41–49.

⁵³ L.: MHHX XIX. k. 259., ETA I. k. 110.

neked, menj és koronáztasd magad.”⁵⁴ Történeti irodalmunk még az ilyen fantáziaszüleményeknek is inkább hitelt adott, mint például Csiki vagy Nagy Szabó írásainak! Jórészt arra hivatkozva, hogy a két katolikus személy vallási okok miatt elfogult volt Bethlen ellen, s adataik azért nem tekinthetők elfogadható forrásoknak! Ezzel szemben hiteles kútfőként értékelte azoknak az elkötelezett udvari embereknek az írásait, akik Bethlen kegyeitől függtek, az ő „kreatúrái” voltak.⁵⁵ Ez a rendkívül sajátos „forráskritika” tulajdonképpen máig hatóan jellemzi a Bethlen Gábor és Báthory Gábor személyével foglalkozó történeti munkák nagy részét.⁵⁶

Ilyen körülmények között szinte természetesnek tekinthető, hogy *ez az erősen idealizált Bethlen-kép vált uralkodóvá az Erdély-trilógiában is*. Ezen a tényen nem változtat az sem, hogy a mű megjelenése idején a szélsőséges Bethlen-rajongók támadták Móriczot is. Főként azokért a részletekért, amelyek sértették a prúd közfelfogást, és amelyekben a regénvíró föl-villantotta hőse némely magánemberi gyengéit.⁵⁷ A „két Gábor” kapcsolatának megromlásáért Móricz ugyanúgy egyedül Báthoryt tette felelőssé, miként a történetírók. Móricz nemcsak véttelennek mutatja Bethlent a dologban, de bátrabbnak is ábrázolja őt a valóságosnál. A regényalak például azután is elmegy a fejedelmi udvarba, amikor az elfogott levele már a fejedelem kezébe került, és csupán akkor szánja el magát a menekülésre, amikor Török Katától megtudja, hogy Báthory *alattomban* az életére tör.⁵⁸

⁵⁴ Forrás, 1980/10. 86.

⁵⁵ Így Bojti Veres Gáspárt, Hidvégi Mikó Ferencet vagy Kemény Jánost, továbbá Keserői Dajka Jánost vagy Maksai Pétert.

⁵⁶ L. pl. Kővári, IV. k. 206–207. Nem akart – vagy a közhangulatra való tekintettel nem mert – szembefordulni ezzel az ábrázolással Báthory Gábor biográfusa sem, noha hangoztatta az „alapforrás”-nak minősülő Bojti megbízhatatlanságát. L. Szilágyi, 1882. 212–215.

⁵⁷ L. erről Réz Pál: *A „Tündérkert-től a „Hadak útjához”-ig*. (Erdély-trilógia 1971-es kiadás III. k. 458.)

⁵⁸ Móricz Zs., 1960. 413.

A történeti tények azonban ellentmondanak mind a történeti munkákban, mind a regényben írtaknak. Mindenekelőtt Bethlen Gábor *ártatlanságát* illetően! A valóságban ugyanis Báthory Gábor főkapitánya és tanácsosa már 1611 nyarán elárulta „jót tött urát és fejedelmét”. Ekkor pedig még saját elmondása szerint sem volt szó semmiféle sérelemről vagy fenyegetettségről, mégis a katonai esküszegés és hűtlenség büntettét követte el, amikor a Brassó melletti csatából hazafutva, a fejedelem háta mögött tárgyalásokba bocsátkozott és magánegyezményt kötött az országba törő intervenciós csapatok parancsnokával, Forgách Zsigmonddal.⁵⁹ „Főbenjáró”⁶⁰ vétkét azzal is tetézte, hogy török segélyerőket akart hozni „jót tött ura” ellen, Forgách megsegítésére.⁶¹ E terv végrehajtása csupán amiatt szenvedett kudarcot, mert a portán már döntöttek Báthory megsegítése mellett. Bethlent megelőzte a temesvári pasánál is Báthory segélykérő követe, Dengeleghy Mihály lippai főkapitány és Havasalföld felől nagy török segélyerő indult Báthory támogatására. Így a török vég-

⁵⁹ L.: TT 1899. 714–716. Vö. ezzel pl. Makkai László azon állítását, miszerint „Bocskai halála után mint Báthory Gábor legfőbb tanácsadója szervezte Erdély önvédelmét a királyi Magyarországról kiinduló támadásokkal szemben.” (*Bethlen Gábor emlékezete*, 7.)

⁶⁰ Cselekménye katonai megítéléséről l. pl. HK 1891. 569–574. vagy Rohonyi Gábor–Nagy László–Tóth Gyula szerk.: *Szemelvények a magyar hadtörténelem tanulmányozásához*. Bp. 1955. I. k. 309. A „háládatlanság” megítélésére l. *Zrínyi Miklós hadtudományi munkái*. Bp. 1976. 264.

⁶¹ L.: EOE VI. k. 250–261. Egy későbbi levelében ezzel ellenkezőket ír! L. Szilágyi Sándor szerk.: *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei*. – továbbiakban Bethlen pol. lev. – Bp. 1879. 441. L. még Bethlen 1611. júl. 21. levelét sógorához, amelyből az derül ki, hogy Dengeleghy Mihály lippai főkapitány már őt megelőzve Temesvárra ment török segélyt hozni Báthory mellé. Bethlen különben sógora előtt is elhallgatta, hogy egyezkedett Forgách Zsigmonddal. A hivatkozott levelet l.: *Bethlen Gábor levelek*. Bukarest, 1980. 34–41. Az athnamében fogadottakra l.: ETA II. k. 332.

beliek társaságában érkező Bethlen is a fejedelemnél jelentkezett. A jogos és szigorú felelősségre vonást és megtorlást azáltal kerülte el, hogy úgy állította be a dolgot, mintha csupán színlelésből tárgyalt volna Forgách főkapitánnyal, s erejének kikémlelésére ment annak táborába. Annak, hogy eredetileg Forgách mellé akart török segítséget hozni, nem volt írásbeli nyoma. Bethlen ezt nem árulta el még bizalmasának, Mikó Ferencnek sem!⁶² A pórul járt Forgách, ha bosszúból tájékoztatta is erről a fejedelmet, Bethlen könnyedén letagadhatta a vád igazát. Az Imreffy halálával magára maradt Báthory, úgy tűnik, hitelt adott Bethlen magamentő kimagyarázkodásainak. A brassói csatatéren katonahalált halt öreg rokona helyébe első tanácsossá nevezte ki őt. Bethlen ily módon egészen 1612 őszéig *meghatározó befolyást* gyakorolt Báthory politikai döntéseire.⁶³

Móricz a *Tündérkertben* – a történeti munkákhoz hasonlóan – Bethlen magamentő elmondása alapján írt a szerdahelyi tárgyalásról, valamint a török segélykérésről. Ennek kapcsán, nem tudni mi okból, összekeverte az események kronológiáját is. A valóságban ekkor már halott Imreffy számol be a fejedelemnek minderről:

„Gyógyuljon meg Nagyságod, jó híreink vannak: Bethlen megjött a Zsil mellett, Déváról elszorította Forgách hadát. *Szerdahelyen alkudott velek* s megesküdött, hogy kimegy Tömösvárra, behozza a Tömösvári basát.” Amikor Bethlen megérkezik a török segélyerőkkel, a fejedelem megöleli és így szól hozzá: „– *Neked adom fejedelmi szavammal Hunyadot és egész uradalmát . . . Senki soha úgy meg nem érdemelte Mátyás király óta.*”

⁶² L.: MHHS VII. k. 205–207. Vö.: ETA I. k. 105–106., MHHS XIX. k. 259., HK 1896. 290.

⁶³ Imreffy haláláról l. többek között ETA I. k. 105. vagy Kocziányi L. szerk.: Borsos Tamás *Vásárhelytől a Fényes Portáig*. Bukarest, 1972. – továbbiakban Borsos, 1972. – 58–59. Bethlen főtanácsadói voltára l. *Szilágyi*, 1882. 269–270.

Kinevezi őt a Brassót ostromló csapatok parancsnokának, de előbb hazaküldi felesége megvigasztalására. Este vacsora közben azonban már így gúnyolódik Bethlenen: „—No, Főkapitány uramat sem látjuk hamarosan . . . A bibliai Zsuzsanna nem ereszi vissza, míg minden lyukat be nem foltoz.”⁶⁴ A Móricz-kutatók Báthory e megnyilvánulásában nyilván felismerik a modellt: Ady viselkedését egyik Móriczéknál tett látogatása után. Ez újabb adalékul szolgálhat annak alátámasztására, hogy Báthory alakjának megrajzolásánál mekkora szerepet kapott az Ady-motívum.⁶⁵ Ám ugyanakkor jól nyomon követhető a regényírónak az a törekvése is, hogy egyre inkább erkölcsi piedesztálra emelje Bethlent Báthoryval szemben. Ennek érdekében Móricz Báthorynak egyre több negatívumát tárja elő. A regényben a fejedelem egyre gátlástalanabbá válik mind a magánéletében, mind uralkodói magatartásában. Vele szemben *Bethlen képviseli* nemcsak a nyugalmat, biztonságot, de az ország érdekeit is. Magára veszi az ország gondját-baját az uralkodásra egyre alkalmatlanabbá és méltatlanabbá váló fejedelem helyett. A brassói ostromzár parancsnokaként a szászok földjét művelteti katonáival. A részegen orgiázó fejedelemhez tántoríthatatlan hűséggel ragaszkodik. Báthory először csak mulat Bethlen szorgoskodásán, s hűgának odarendelésével igyekszik eltántorítani őt a komoly, országmentő tevékenységtől. Később azonban már féltékenykedni kezd rá, s különböző ürügyekkel beleköt hűségese hívébe. A kettőjük közötti kapcsolatot tovább rontja a „gonosz” Imreffy, aki — amint tudjuk — csupán Móricz fantáziájában él még 1612-ben is, hiszen a valóságban meghalt 1611 júliusában. Úgy látszik azonban élnie kellett halála után is; minden bizonnyal azért, hogy ő lehessen Báthory „rossz szelle-

⁶⁴ Móricz Zs., 1960. 334–339.

⁶⁵ L. Móricz Virág: *Apám regénye*. Bp. 1953. 112., továbbá Nagy Péter: *Móricz Zsigmond*. Bp. 1979. 65.

me” akkor is, amikor már csak Bethlen tölthette be ezt a szerepet.⁶⁶

Talán megkockáztatható az a feltevés, hogy ennél a regényrésznél már nem csupán a Bethlen alakját idealizáló történeti munkák vezették félre, vitték hamis vágányokra a regényíró, hanem a saját prekoncepciójához való ragaszkodása is. Móricz nyomon követhetően ismerte azokat az egykorú történeti forrásokat is, amelyek a valóságnak megfelelően ábrázolták a két Gábor 1612-es kapcsolatának alakulását. Ezekből a forrásmunkákból kitűnik, hogy 1612 januárjától Bethlen csaknem mindig Báthory mellett tartózkodott mint első tanácsadója és bizalmasa. Nincs nyoma annak, hogy Báthory megbízta volna Bethlent a brassói ostromzár vezetésével. Amikor 1612 áprilisában Bethlen társaságában Báthory elhagyta a Szászföldet, Bethlen Farkas – az emlékiró bethleni Bethlen Miklós nagyapja – lett a brassói ostromzár parancsnoka.⁶⁷ A Szilágyi Sándor által írt Báthory-biográfiát sűrűn forgató Móricznak ezt ugyanúgy tudnia kellett, miként azt, hogy a portára indított Géczi András nem Brassón keresztül ment küldetése helyére, hanem Belgrádon át.⁶⁸ Éppen ezért, amit Móricz a *Tündérkertben* Bethlen Brassó körüli tevékenységéről – többek között az „áruló” Géczi közeledésének visszautasításáról – ír,⁶⁹ az általa is ismert történeti tények megváltoztatása nyomán született.

Vajon miért módosított Móricz az általa is jól ismert történeti tényeken? A szándék, úgy véljük, egyértelműen felismerhető: a regényíró már előre menteni igyekszik az Erdélyre pusztító idegen hadakat hozó Bethlent a kétségtelenül negatívnak minősülő cselekmény súlya alól. Ennek érdekében rajzolja oly reménytelennek Erdély állapotát „a pusztulás szélén far-

⁶⁶ Móricz Zs., 1960. 347–413. L. még Nagy P.: i. m. 239–240.

⁶⁷ Szilágyi, 1882. 177.

⁶⁸ Mika Sándor: *Weiss Mihály. Egy szász államférfiú a XVII. századból*. Bp. 1893. 169. A mű felhasználásáról L. Csáky E.: i. m. 774.

⁶⁹ Móricz Zs., 1960. 359.

sangoló” Báthory uralma alatt, és ezért ad hitelt mindazon Báthory-ellenes vádaknak, amiket Bethlen maga mentése érdekében írt vagy íratott udvari historikusaival. A történeti tényeket meglehetősen jól ismerő Móricznak *tudnia kellett*, hogy 1612–1613 fordulója éppen Báthory helyzete megszilárdulásának az időszaka volt, és az erdélyi belső viszonyok konszolidációjáé. Báthorynak sikerült rendezni a dolgait nemcsak a fejedelmi önjelölt Géczit ejtő portával, de a bécsi udvarral is. Nagy András hajdúfőkapitány kivégeztetése pedig a hajdúk anarchikus törekvéseinek szabott gátat.⁷⁰ A valóságban tehát nem egy pusztulás szélére jutott országot „mentett meg” Bethlen Gábor török csapatok igénybevételével, hanem egy konszolidálódó országra hozott égető-pusztító idegen hadakat, alapvetően önös érdekektől és céloktól vezéreltetve.

Ugyanúgy tudnia kellett Móricznak azt is, hogy Bethlen nem *ártatlanul* gyanúba keveredve kényszerült török földre menekülni, hanem a jogos felelősségre vonástól való félelmében futott török oltalom alá. Ha nem győzte meg erről az író az elfogultnak tartott „pápista” Csiki István levele,⁷¹ akkor meggyőzhették azok a sorok, amelyek Bojti latin nyelvű és Biró Sámuel magyar nyelvű írásában rendelkezésére álltak:

„Azért levelet ír [ti. Bethlen] a tömösvári pasának, egyetértvén a százszokkal: sietne a passa bejöni a hadakkal, mivel Báthori Gábor a némethez akarna hajolni, s az országot is hajtani, ő pedig, a fényes porta hűségében lévén, Báthori Gábort fejedelminek nem akarná esmérni . . .”⁷²

Báthorynak soha, esze ágában sem volt a némethez hajtani Erdélyt; ez ellentétben állt egész politikai koncepciójával.⁷³ A kort jól ismerő regényírónak világosan látnia kellett, hogy

⁷⁰ L. erről Szilágyi, 1882. 225–227. vagy Kővári, IV. k. 209.

⁷¹ MHHX XIX. k. 259.

⁷² MHHS VII. k. 227. vagy Bojti, 1980. 41.

⁷³ Erről bővebben l. Rácz I.: i. m. 92.

Bethlen csupán azért állított ilyeneket, mert jól tudta: csakis e vád elhíttetésével bírhatja rá a háborús kockázatvállalástól idegenkedő török vezetést egy Báthory trónfosztására irányuló fegyveres beavatkozásra.

Nincs mód arra, hogy az adott terjedelem határai között hosszasan elemezzük annak az okait: miért éppen 1612 nyarán határozta el magát Bethlen nyílt török beavatkozás sürgetésére? Csupán röviden utalhatunk a szász lázadás fejleményeire mint ösztönző momentumokra. Az Erdélyben csupán Móricz regényében és nem pedig a valóságban népszerű Bethlennek azt kellett látnia, hogy a Brassóba zárkózott lázadók szorult helyzetükben készek támogatni a még nála népszerűtlenebb és súlytalanabb Géczi András trónigényét is. Méltán számolhatott tehát azzal, hogy ezek a nemesek és polgárok – félretéve idegenkedésüket – felsorakoznak mögötte is. Ugyanakkor Géczi fejedelmi aspirációjának kedvező portai fogadtatása arról tanúskodott, hogy egyes török vezetők hajlanak elállni Báthory további támogatásától, sőt nem idegenkednek annak trónfosztásától sem.⁷⁴ Nem megalapozatlanul merülhetett fel benne az a gondolat, hogy még inkább támogatnák az ő trónigényét, hiszen már 1603-ban is hajlottak őt fejedelemnek elismerni.⁷⁵ Ezek a momentumok arra ösztönözték az erős hatalmi ambícióktól fűtött Bethlent, hogy hozzákezdjen saját fejedelmi aspirációinak megvalósításához. Emiatt kezdett írogatni az ismerős török vezetőknek, és emiatt igyekezett pártot szervezni magának a székelyek között is.⁷⁶ A kedvező jelek mellett azonban aggasztóak is mutatkoztak. Olyanok, amelyek óvatosságra intették őt. Így például az a körülmény, hogy Géczit ugyan elismerték fejedelemnek, de nem adtak mellé számottevő katonai erőt. Vagy az, hogy Báthory helyzete szemlátomást napról napra erősödött. Ez

⁷⁴ L. Mika S.: i. m. 169–174.

⁷⁵ MHHS VII. k. 163.

⁷⁶ L. uo. 227., Szilágyi, 1882. 212.

magyarázza, hogy Bethlen miért nem mert nyíltan színre lépni és miért mutatta magát az utolsó pillanatig Báthory hívének. Tudjuk, hogy ebben a szellemben intézkedett 1612 júniusában Lippán,⁷⁷ és emiatt írt még szeptember 8-án is olyan levelet Memhet agának, amelyben Báthory ártatlanságát bizonygatta az ellene felhozott vádakkal kapcsolatban.⁷⁸ Báthory nem is gyanakodott rá mindaddig, amíg egy korábbi „praktikás” levele a kezébe nem került. Ez szeptember 8-ra és szeptember 13-a között történt, amiről tudomást szerezve Bethlen a szökés mellett döntött. Báthory szeptember 14-én tudósította erről Thurzó nádort. A levél saját kézzel írt utóiratában azonban ez olvasható: „Bethlen Gábor is uttyában meg gondolván magát, im szinte *most küldé egy könyörgő levelet, kiben kegyelmet kér.*”⁷⁹ Ez újabb bizonyíték egyrészt arra, hogy Bethlen maga is érezte és elismerte bűnösségét, továbbá, hogy ekkor is igyekezett két vasat tartani a tűzben. Arra vonatkozóan különben, hogy szisztematikusan munkálkodott a fejedelem megbuktatásán már jóval korábban is, újabb adalékot szolgáltat az a levél, amelyet Báthory 1613-ban írt Szkender pasának. Ebben elpanaszolta, hogy Bethlen – mint főtanácsadó

– „valamikor az adót be akartam küldeni [ti. a portára] mindenkor elvert róla, és *azt mondta, ne adjak adót*, mert csak ajándékokkal is megéri a török; már mostani dolgaiból látom, s veszem *későn* is eszembe, hogy mind arra való *hamis tanács* volt, *hogy legyen mivel vádolhasson a fényes portán engemet.*”⁸⁰

Móricz ezt az adatot is ismerte, ám mégis mellőzte annak felhasználását Bethlen 1612-es tevékenységének regénybeli ábrázolásánál. Akárcsak azoknak a vádaknak az ismertetését,

⁷⁷ TMKÁO I. k. 107.

⁷⁸ EOE VI. k. 66.

⁷⁹ HK 1896. 431. Vö. EOE VI. k. 243.

⁸⁰ HK 1896. 431–432.

amiket Bethlen a portán Báthory ellen felhozott.⁸¹ Hallgatott arról is, hogy Bethlen – trónra ültetése fejében – Géczihez hasonlóan a töröknek ígérte a tizenöt éves háborúban visszafoglalt Lipppa és Boros-Jenő várakat, valamint azok környékét.⁸² *A regényalak Bethlen nem egy mindenre elszánt trónigénylő – mint amilyen a valóságban volt –, hanem egy nemzete sorsán aggódó hazafi.* A regényben még arról is sikerül meggyőznie Szkender pasát, „hogy elég lesz egy *kisebb sereggel* bevonulni a Vaskapun”.⁸³

Móricz figyelmen kívül hagyta azt a kiadott levelet, amelyet Bethlen nem sokkal szökése után írt Thurzó nádornak, Báthory Gábor – és az egész Báthory-család – ádáz ellenségének. Ebben a levélben pedig Bethlen nemcsak azt bizonygatja, hogy csupán élete megmentése miatt, s nem pedig „maga állapotának öregbítéséért” szökött török földre, hanem leleplező adatokat közöl az 1611-es hűtlenségéről is. Ebben vádolja meg a fejedelem unokanővérét Török Katát nemcsak vérfertőzés elkövetésével, de azzal is, hogy ő biztatta Báthoryt a megöletésére.⁸⁴ Thurzó – jöllehet valóban ellenséges érzületekkel viseltetett Báthory iránt –, de Bethlent talán még kevésbé kedvelte. Éppen ezért a kapott levelet lemásoltatta és megküldte nemcsak Báthorynak, de Forgáchnak is, akit Bethlen azzal vádolt, hogy 1611-ben Erdélyben „mind magát s mind sokat az országbeli főrendek közül törbe ejte”. A feje-

⁸¹ MHHS VII. k. 238–239.

⁸² L. a Bethlennek adott szultáni athnamét: ETA II. k. 340. Történetírásunk tényként idézgette Bethlennek azt az 1615-ben írt sorait, miszerint: „Nem én ígértem uram Lippát a töröknek, hanem szegén Sigmund fejedelem . . . Az ótától fogva való ígéretek-ből vött matériát a török a várak kérésére.” (*Bethlen pol. lev.* 31.) Az 1601-ben Báthory Zsigmondnak, az 1605-ben Bocskai Istvánnak és az 1608-ban Báthory Gábornak adott szultáni athnamékban azonban nincs nyoma ilyesminek! L.: ETA II. k. 315–335.

⁸³ Móricz Zs., 1960. 447–449.

⁸⁴ A levelet l.: EOE VI. k. 246–251.

delem röviden reflektált Bethlen vádjaira: „az áruló szolgál csak arra való, hogy jót tölt urát rágalmazza és szidalmazza.”⁸⁵ Forgách viszont „tökéletlen”-nek nevezte Bethlent és azon véleményének adott hangot, hogy ezt a levelet a budai pasa tudtával írta a várható ellenlépések kipuhatolására.⁸⁶ Bethlen cselekedetét különben mélyen elítélték nemcsak Báthory magyarországi ellenségei, de maguk az erdélyiek is. Az 1612 novemberében összeülő országgyűlés mint hazaárulót – Géczivel együtt – fej- és jószágvesztésre ítélte őt. Ugyanakkor kérték a török vezetőktől kiadatását, mely levélben ugyancsak elítélő jelzők kíséretében szóltak személyéről.⁸⁷

Az itt hivatkozott forrásadatok többsége már egy évszázada publikálásra került, történetírásunk azonban jórészt átsiklott felettük. Nyilvánvalóan azért, mert nem voltak beilleszthetők az erősen idealizált Bethlen-képbe. Csupán azokat az egykorú vagy közel egykorú írásokat tekintette mérvadóknak, amelyek a Bethlen által kiírt különböző, egymásnak sokszor ellentmondó legendákat tartalmazták.⁸⁸ Figyelmen kívül maradt például az is, hogy a Török Katáról írtakat egyértelműen cáfolja az a szintén Bethlentől származó adat, miszerint éppen ez az asszony figyelmeztette őt arra, hogy ne menjen a fejedelmi udvarba, mert ott veszély leselkedik rá, miáltal az életét óvta meg.⁸⁹ A nádornak írt azon kitétele, hogy nem tör maga állapotának „öregbítésére”, vagy hogy „magamnak az felső polcot nem kívántam soha és mostan is nem kívánom,

⁸⁵ HK 1896. 434. Vö.: TT 1891. 602.

⁸⁶ Forgách Zsigmond 1612. nov. 9-i lev. a nádorhoz: OL Thurzó cs. lt. fasc. 52. n°. 21.

⁸⁷ EOE VI. k. 255–256., TMKÁO I. k. 112.

⁸⁸ Bethlen még a végrendeletében is kötelezővé tette „kreatúráinak” az ő dicséretét: „... valakik én creaturáim vagytok, édes hiveim! arról cum gratiarum actione megemlékeztek, énfelőlem jól emlékezni meg ne szűnjetek.” (Makkai L.: i. m. 1980. 195.)

⁸⁹ Erről részletesen, forrásadatok megjelölésével l. Nagy L., 1981. 29–31.

mert tudom, hogy nem nekem való” – nem tekinthető egyébnek üres diplomatizálásnál. Hiszen éppen a fejedelmi trón mindenároni megszerzéséért ment 1613 elején a szultáni udvarba és vádolta meg „jó tött urát és fejedelmét” mindennel, csakhogy azt megfosszák trónjától és őt tegyék a helyébe. A szultán előtt elmondott beszédét, az ő általa sugallt leírás szerint, ezekkel a szavakkal zárta: Erdélyt „szabadítsátok fel minél hamarább a győzhetetlen császárnak győzedelmes fegyvere által”.⁹⁰ Persze erősen kérdéses, hogy Bethlen *csak* azokat a vádakot mondta-e el a divánülésen, amiket udvari embereivel leíratott?⁹¹ Ezek a vádak – amelyek különben magukba foglalják csaknem mindazon cselekményeket, amelyek elkövetésétől Machiavelli óvja a fejedelmeket⁹² – sokkal inkább szólhattak a magyarországiaknak, mint a divánpasáknak. Valószínűtlen ugyanis, hogy bármelyik török méltóságot fölháborították volna akár Báthory előterjesztett erkölcsi kilengései, akár a nemesi szabadságjogok megsértésével kapcsolatos vádak! S ezt Bethlen tudta a legjobban, aki éppen elég időt élt közöttük ahhoz, hogy ne ilyen gyenge argumentációval próbálja Báthory trónfosztását kiharcolni! Talán mindenkinél jobban tudta; ezt azzal érheti el a legbiztosabban, ha elhitei velük, hogy a fejedelem Habsburg-kézre akarja játszani Erdélyt, továbbá ha kötelezettséget vállal a tizenötéves háború folyamán felszabadított erdélyi várak és területek újbóli török kézre adására. Tudjuk, hogy már az elfogott levelében is ilyenekkel vádolta Báthoryt.⁹³ Azt pedig, hogy a várak visszaadására – elsőként az erdélyi fejedelmek közül – kötelezettséget vállalt, a neki adott szultáni athnamé egyértelműen bizonyítja.⁹⁴

⁹⁰ L. MHHS VII. k. 239.

⁹¹ L. erről Szilágyi, 1882. 258.

⁹² N. Machiavelli: *A fejedelem*. Bp. 1964. 91.

⁹³ MHHS VII. k. 227.

⁹⁴ L. a 82. jegyzet alatt idézettek!

Bethlen török–tatár katonasággal akkor tört be Erdélybe, amikor ott már teljesen lecsendesültek a viharok és a békés építőmunka napjai következtek volna. Az követően, hogy az erdélyi országgyűlés köszönetet mondott Báthory Gábornak az ellene fellázadtak iránt tanúsított nagylelkűségéért, valamint azért, hogy pénzét és fáradságát nem kímélve II. Mátyás császárral és magyar királlyal egyezményt kötött, ezzel erősítve „hazánk állapotját”. Báthory érdemeinek elismerésével kapcsolatban törvényt iktatták:

„Ezelőtt való gyűlésünkben *hazánknak édes atyjának* consecráltuk vala felségedet, most az mennyivel örökösb és állandóbb atyai jó tételét tapasztaljuk hozzánk felségednek és ahoz képest ha mit annál jobb és nagyobb jót mondhatunk... *in perpetum conservatorem patrem patriae vicissim nominamus et consecramus.*”⁹⁵

Történetírásunk a rendeknek ezt a megnyilatkozását hajlott *pusztán erőszak eredményének*, a „megtört rendiség szervilizmusa” egyik megnyilvánulásának minősíteni.⁹⁶ Ám a hasonló körülmények között született, Bethlent magasztaló végzéseket⁹⁷ ugyanakkor sűrűn idéztük *szabad* véleménymondásként! Az egykorú adatok amellett szólnak, hogy a rendek Báthory és Bethlen vonatkozásában sokkal inkább ragaszkodtak az utókor történetírói által szívesen „zsarnok”-nak minősített Báthoryhoz, mint a nemzeti és vallási szabadságjogok „bajnoka”-ként dicsért Bethlenhez. Ezt a véleményt tükrözi az az üzenet is, amelyet a rendek Borsos Tamás követel a török vezetőknek küldtek: „csak heában leszen az Bethlen Gábor dolga, mert mi tudjuk, hogy *az ország ő mellé nem áll, mert őtet nem szeretik.*”⁹⁷

A többek által kegyetlen, féktelen zsarnoknak minősített Báthory Gábor a hatalmába került Bethlen Gábornét nem

⁹⁵ EOE VI. k. 275.

⁹⁶ L. pl. Szekfű Gyula: *Bethlen Gábor*. Bp. 1929. 39–40.

⁹⁷ EOE VII. k. 250., 355. Vö. uo. 406.

háborgatta; Károlyi Zsuzsanna senki által nem zavartatva élhetett előbb Nagyenyeden, majd sógora szentjóni kastélyában.⁹⁸ A fejedelem mondott ugyan olyanokat, hogy Bethlennek most már nem lesz más választása, minthogy vagy „a patyolatot veszi fel, vagy a tenger vizét issza meg”⁹⁹ – ám mégis hajlandó volt megbocsátani az őt többször eláruló főkapitányának is – akárcsak Géczinek.¹⁰⁰ Bethlen azonban nem elégedett meg a fejedelmi kegyelemmel¹⁰¹: neki a *fejedelmi hatalom* kellett! Még azon az áron is, hogy az őt trónra ültető török–tatár csapatok várhatóan szörnyű pusztításokat művelnek Erdélyben! E pusztítás méreteiről tájékoztat többek között a színleg Báthory segítségére érkező – valójában az életére törő – Abafy Miklós tokaji kapitány a nádornak küldött jelentésében:

„Az egész Erdélyben nehezen maradt tíz falu a kolcsos városokon kívül, kit el nem égettek, és számtalan rabnak asszony állatnak, gyermekeknek iszonyú sikoltások, azt beszélük, felül haladgya az egyéb sokaságú egybe gyűjtött oktan marháknak ordításokat.”¹⁰²

A török táborral vonuló Bethlen saját szemeivel láthatta mind a felgyújtott falvakat, mind a leöldösött vagy rabságba hurcolt erdélyieket. Ennek ellenére azt állította, hogy az erdélyiek „szabadon” senkitől meg nem félemlítve választották meg

⁹⁸ L.: ETA I. k. 111. Itt esik szó arról a bizonyos enyedi halvásárlásról, amelyet Csáky Edit is említ (i. m. 773.). Báthory Gábor ezen nagylelkű bánásmódjával vö. azt a fantáziaszüleményt, amit Bethlen Don Diego de Estradanak mesélt: Forrás, 1980. 10. sz. 85. L. még: EOE VI. k. 76.

⁹⁹ EOE VI. k. 77.

¹⁰⁰ Szilágyi, 1882. 246–247.

¹⁰¹ L. erről TT 1885. 209–212. Vö. Borsos, 1972. 72.

¹⁰² HK 1896. 448. Vö. ETA I. k. 115–116. E pusztítás emléke oly mélyen ivódott az erdélyiek emlékezetébe, hogy még tíz esztendővel később is ennek megismétlésétől félve nem fordultak nyíltan Bethlen ellen! L. erről EOE VIII. k. 138–143.

őt fejedelmükké.¹⁰³ A való helyzetet azonban nem az ő állításai tükrözik, hanem a közvélemény szócsöveként számon tartott Nagy Szabó Ferenc emlékirata, miszerint:

„noha hólyagzani kezdett vala az ország, hogy a török akarata ne legyen, hanem libera electio legyen, de *ugyan lön electio! Azt választák, a kit a török császár akara és a bassa – féltekben libere eligálták* Bethlen Gábort. Ez végbe menvén a gyűlés, elmene a bassa haza a törökkel és Bethlen Gábor székebe üle a pusztá országba. *Mert többet rabla huszon-ötezenél ezúttal Erdélyben a tatár és török.*”¹⁰⁴

Móricz is utal a regényben arra, hogy a török elvonulására azért kerülhetett sor, mert az ellenállást folytatni kívánó Báthory Gábor 1613. október 27-én merénylet áldozata lett.¹⁰⁵ Az erdélyi püspök – sok erdélyi kortárral egybehangzóan – Bethlen Gábort tekintette a gyilkosság értelmi szerzőjének.¹⁰⁶ Az utókor történetírása – közötté jelen sorok írójának több korábbi munkája is – nem vett tudomást e kortársi véleményekről, illetve megalapozatlannak minősítette azokat.¹⁰⁷ Ám az egykorú adatok újabb vizsgálata és összevetése – nem utolsósorban a Géczi Andrással, valamint a

¹⁰³ L. Bethlen pol. lev. 4. vagy TMKÁO I. k. 119.

¹⁰⁴ ETA I. k. 114–115. Vö. TT 1881. 383. vagy R. Kiss I.: i. m. 1923. 36.

¹⁰⁵ Móricz Zs., 1960. 503–504.

¹⁰⁶ L. erről MHHD XIX. k. 259., ETA I. k. 115., EOE VI. k. 535–537. Bethlen Don Diegonak azt mesélte, hogy felesége „a rosszul élvezett ám jól meggyalázott hölgy” küldte Báthoryra a gyilkosokat. Ezt ő helytelenítette, „mivelhogy Báthoryt maga akarta megölni test test elleni nyílt párviadalban.” (Forrás, 1980/10. sz. 86.)

¹⁰⁷ L. pl. Angyal D.: i. m. Századok, 1899. 549., Komáromy A.: i. m. HK 1894. 442.; R. Kiss I.: i. m. 1923. 45., Szekfű Gy.: i. m. 42. vagy Nagy László: *Bethlen Gábor a független Magyarországért*. Bp. 1969. 78.; Hodor Károly: *Doboka vármegye Természeti és Polgári esmertetése* c., Kolozsvárott 1837-ben megjelent munkája 51. oldalán azt olvashatjuk, hogy „két megcsalt férj” vagdalta össze a fejedelmet. Ez a motívum szerepel a *Tündéerkert*ben is.

merényletet végrehajtó hajdúkapitányokkal szemben követett eljárás – és más fölöttébb gyanús momentumok azt támasztják alá, hogy Báthory Gábor meggyilkolása Bethlen intenciói és ígéretei nyomán történt, és hogy az új fejedelem a kompromittáló tények leplezésére tétette el láb alól a terhelő tanúkat, mielőtt azok a nyilvánosság előtt megnevezhették volna felbujtójukat.¹⁰⁸

A regényíró a *Tündérkertben* éppúgy mentesíti hősét a Báthory-gyilkosságban való bűnrészesség alól, akár a többek által „Bethlen-gyalázással” vádolt Szekfű Gyula az oly hevesen támadott Bethlen-biográfiában.¹⁰⁹ A regényalak meleg szavakkal méltatja Báthory érdemeit a körötte levő fejedelmi tanácsurak és a Móricz szerint magyarul jól értő Szkender pasa előtt: „Könnytől párás szemmel” emlékezik vissza az „ecsed i fű főúrra, ki őt fölemelte s azokban a nehéz időkben semmiből kigyarapította.” Allia Farkast „Báthory leghívebb tábornokát” nevezi ki Várad főkapitányává – (sógora, Rhédey Ferenc helyett) – akitől várható a gyilkosok méltó megbüntetése és a holttest tisztos és méltó eltemetése.¹¹⁰ Ha a regényrészlet történeti hitelességét vizsgáljuk, akkor csupán arra találhatunk egyértelmű adatokat, hogy Allia Farkas váradi főkapitányi kinevezésére sohasem került sor,¹¹¹ és hogy a

¹⁰⁸ L. Nagy L., 1981. 58–61. Több más adat mellett Bethlen részességét a gyilkosságban bizonyítja az az 1613. október 28-án kelt levele is, amelyben azt írta: Báthoryt „*tegnapelőtt*,” – tehát október 26-án – megölték Váradon a „maga szolgálai”. *Bethlen pol. lev.* 5–6. Szepsi Laczkó Mátétól tudjuk, hogy Géczi és Abafy először valóban október 26-án akarták megölni Báthoryt, de ez a kísérletük kudarcot vallott. (ETA III. k. 140.) Géczi erről a kudarcról nem értesítette idejében Bethlent, aki ezért datálta 26-ra a merényletet, mielőtt még Géczi jelentését megkapta volna.

¹⁰⁹ L. Szekfű Gy.: i. m. 42. Vö. R. Kiss I.: *Az átértékelt Bethlen Gábor*. Debrecen, 1929.

¹¹⁰ Móricz Zsigmond, 1960. 505.

¹¹¹ L. erről Komáromy A.: i. m. HK 1894.

Báthory „hideg testéről” való gondoskodás nem úgy történt, mint a regényben.¹¹² Azt nem tudjuk, hogy Szkender pasa értett-e magyarul? – azt azonban igen, hogy Báthoryról más-ként vélekedett a valóságban, mint a regényben.¹¹³ Nem lehet kizárni annak a *lehetőségét*, hogy Bethlen – miután megkönnyebbült lélekkel értesült Báthory haláláról –, belső ujjongó örömét elfojtva a nyilvánosság előtt megkönnyezte elődjét. Tudta, hogy mennyi híve van a meggyilkolt ifjúnak az udvari katonaság, és az udvari emberek között,¹¹⁴ s azt is, hogy ezek mit várnak el tőle! Az már sokkal valószínűtlenebb, hogy nyilvánosan magasztalta volna azt a férfiút, akit többször „kegyetlen, vérszopó, parázna zsarnoknak” nevezett nemcsak a török vezetők, de a magyar közvélemény képviselői előtt is. Tudjuk, éveken keresztül azon fáradozott – nem sok sikerrel –, hogy a Báthory-nimbuszt lerombolja.¹¹⁵

Ha az elmondottak alapján összegezni kívánjuk, hogy a két Gábor – és a kettőjük közötti kapcsolat – ábrázolása a *Tündérkert*ben mennyiben tükrözi a történeti valóságot? – akkor a feleletet ketté kell választani. Móricz ugyanis – kisebb részletektől eltekintve – meglehetősen történethűséggel igyekezett visszaadni a regényben mindazt, amit ő történeti valóságnak hitt – vagy akart hinni – Bethlen Gábor írásai és történetírói, valamint az ezek nyomán készült későbbi történeti feldolgozások alapján. Nagyrészt azokat a történeti koncepcióját zavaró forrásokat hagyta figyelmen kívül, amelyeket a Bethlen Gábor életével foglalkozó szakmunkák túlnyomó

¹¹² L. Szalárdi János: *Siralmas magyar krónika*. Bp. 1980. 90.

¹¹³ Szkender pasa 1614 elején írta Báthoryról: „Egy marék hajdúval, egy erszény pénzzel mind az egész világnál magát nagyobbknak állította. Az ki más ember kezével arczul nem csapott, az ü maga kezét vaskéznek állítja.” A bécsi Hadilevéltárban levő eredetiből idézi Takáts Sándor: *Zrínyi Miklós nevelőanyja*. Bp. 1917. 62.

¹¹⁴ L. Nagy L., 1981. 62–68.

¹¹⁵ Erről legújabbban l. Nagy László: „Rosszhírű” *Báthoryak*. (Kézirat, megjelenés alatt.)

többsége is figyelmen kívül hagyott, illetve – tegyük hozzá mindjárt, hogy önkényesen – megalapozatlanoknak minősített. Anélkül, hogy Móriczot a regényíró „mentegetni” akarnánk, meg kell jegyeznünk: tévedései, a történeti valóságtól eltérő ábrázolásai nagyrészt a történettudomány tévedései és torzításai. Más kérdés, hogy Móricz egész politikai beállítottsága és történet szemlélete is abba az irányba munkált, hatott, hogy szívesen, készségesen elfogadott egy idealizált Bethlen alakot. Ugyanakkor hajlott afelé is, hogy becsukja füleit és behunyja szemeit olyan „pápista” kortársak ítéletei előtt, mint az erdélyi Nagy Szabó Ferenc és Csiki István, vagy a magyarországi Eszterházy Miklós és Pázmány Péter voltak.¹¹⁶

Ami a Bethlen alak „statikus” jellegét illeti, Móricz lényegében ebben sem tért el az általa ismert és használt történeti munkák ábrázolásmódjától. A 17. századi magyar történelem vitathatatlanul nagy uralkodójává nőtt Bethlen Gábort a történettudomány hajlott – és hajlik – már ifjúkorában olyan bölcs, kiegyensúlyozott és szinte tévedhetetlen egyéniségnek mutatni, amilyen a valóságban még élete utolsó szakaszában sem volt. (Természetesen nemcsak őt, hanem más történeti nagyságokat is.) Móricz a már-már unalmassá váló „tökéletesség” enyhítésére – amint arra Veres András is rámutatott – Bethlen magánéletének szférájában keresett ellentétet.¹¹⁷ Persze azért itt is szépített a dolgokon, mert a történeti források sokkal „botrányosabb” „hymen” ügyeket őriztek meg Bethlen életéből, mint a Báthory Annával kapcsolatos *állítólagos* románc.¹¹⁸ Igaz, hogy még ez a kapcsolat is felhördülést váltott ki azokból, akik Bethlent ezen a téren is a tökéletesség és a megingathatatlanság mezében kívánták látni

¹¹⁶ L. F. Csanak Dóra szerk.: *Móricz Zsigmond levelei*. Bp. 1963. I. k. 82. sz. Vö. Móricz Zs., 1960. 32. vagy Móricz Zsigmond: *Tanulmányok, cikkek*. Bp. 1959. 430–445.

¹¹⁷ L. Veres A.: i. m. 235–236.

¹¹⁸ L. pl. *Bethlen pol. lev.* 248–251.

és láttatni.¹¹⁹ Elmondható tehát, hogy a történeti szakmunkák erősen idealizált Bethlent képén, továbbá Móricz hungarocentrikus és protestáns-centrikus történetszemléleti korlátain túl egy meglehetősen erős morális terror légköre is akadályozta azt, hogy az *Erdély-trilógia* főhőse, az elmúlt idők folyamán ráakódott „kontroverz elemektől” megtisztított, igazi Bethlen Gábor legyen. Mert a valóban élt Bethlen erkölcsi felfogásában és szokásaiban ahhoz állt közel, amilyenek Móricz az ellenpontot, Báthory Gábort rajzolta.¹²⁰ Különösen abban az életkorban, amelyben Báthory Erdély trónján ült.

A korszakkal foglalkozó történész számára könnyebb annak a megállapítása, hogy a regényalak Bethlen mikben és mennyiben tér el a valóságban létezettől? – mint ugyanez Báthory Gábor esetében. Jóllehet még Bethlen Gábor alakjának és tetteinek teljes megismerését is akadályozzák nem csekély mértékben azok a ködösítő legendák¹²¹ és tudatosan dezinformatív szándékkal készült források,¹²² amelyeknek a szülőatyja az esetek többségében maga a fejedelem volt, – mégis összehasonlíthatatlanul több konkrétumot ismerünk az ő életéről és uralkodásáról, mint Báthory Gáboréről.¹²³ Arról a

¹¹⁹ L. Réz P.: i. m. 458.

¹²⁰ L. a 16. sz. jegyzetben idézettek!

¹²¹ A 13. sz. jegyzetben hivatkozottakon kívül ifjúkorára vonatkozóan lásd és vedd össze egymással Forrás, 1980/10. 85.; ItK, 1962. 2. sz. 228.; Bojti, 1980. 26–27.; HK 1894. 108–112. Egy jellemző példa: Bethlen azt íratta Bojtival, hogy ott harcolt Sellemberknél Báthory András oldalán, és súlyosan megsebesült, (27.) Azonban sem Szamosközynek, sem Hidvégi Mikónak nem állított ilyeneket, mert tudta, hogy Szamosközy valóban ott volt a csatában Báthory oldalán, Mikónak pedig édesapja vett részt abban. Mindez azt támasztja alá, hogy az ifjú Bethlen törökellenes és Habsburg-ellenes harci múltja jelentős részben nem több fantáziaszüleménynél.

¹²² L. erről Nagy László: *Bethlen Gábor hírszerző és elhárító szolgálata*. HK 1973/3. 445–480.

¹²³ L. Kosáry Domokos: *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába*. I. Bp. 1951. 328–329.

történelmi személyiségről, aki közel hét esztendőn át ült Erdély fejedelmi trónján, jórészt csak különböző legendák és híresztelések élnek nemcsak a nemzeti köztudatban, hanem a történeti irodalomban is. „Báthory jellemének kialakulása és az események vezetése nagyon zavaros helyenként” – írta maga Móricz a „Tündérkert”-beli Báthory-ábrázolásról. Ennek fő okát abban látta, hogy „amit leltem az aktákban mindent behabzsoltam”.¹²⁴ Noha ez az önkritika nem alaptalan – és bizonyos mértékig elmondható az egész regénytrilógiára –, a Báthory ábrázolás zavarossága – nézetünk szerint – elsősorban abból adódik, hogy Móricz szinte kritikátlanul átvette a Bethlen által vagy a Bethlen sugalmazására írtakat,¹²⁵ amely írásokban rendkívül sok nemcsak a valóságtól eltérő momentum, hanem a belső ellentmondás is.¹²⁶ Bethlen talán feledékenységéből – vagy a dolgok tudatos összekuszálásának szándékától vezérelve – ugyanazokat a dolgokat kisebb nagyobb eltérésekkel mondta el Bojti Veres Gáspárnak, Maksai Péternek, Kemény Jánosnak, Hidvégi Mikó Ferencnek, Keserői Dajka Jánosnak vagy a Báthory főkapitányaként szomszédságában lakó Szamosközy Istvánnak, hogy Don Diego de Estradaról ne is beszéljünk.¹²⁷ Nevezettek közül személyesen csak Keserői Dajka János és Hidvégi Mikó Ferenc ismerte Báthory Gábort. Közülük a Báthory meggyilkolására uszító Keserői Dajkának érdekében állt, hogy a lehető legrosszabbakat írja le Báthory-

¹²⁴ Csáky E.: i. m. 782.

¹²⁵ Móricz 1609-ről írva úgy jellemzi Bethlent, hogy őt „az egész ország tisztelte”. Tudták róla, hogy „egyforma becsülete nagyon Bécsben s a portán”. (32.) A kiadott forrásokat jól ismerő regényírónak tudni kellett, hogy ez messzemenően nem így volt.

¹²⁶ Itt kell megjegyeznünk, hogy Móricz azért mégsem volt oly „precíz történész” mint amilyennek Csáky Edit véli őt. (I. m. 781.) Lippa lövetése ugyanis nem 17 napig tartott, hanem tíz napig, a legalacsonyabb zsoldösszeg Bethlen idején lovasnak 4, gyalogosnak 3 forint volt, Imreffyt már 1609-ben kancellárként szerepelteti, holott csak 1610-ben lett azzá stb.

¹²⁷ L. a 121. sz. jegyzetben foglaltakat.

ról.¹²⁸ Hidvégi Mikó bármennyire személyes lekötözöttje volt is Bethlennek, tőle telhetően tartózkodott Báthory gyalázásától, sőt még méltató szavakat is írt róla.¹²⁹ A Bethlentől már nem befolyásolt Szalárdi János munkájából viszont egy rendkívül szimpatikus, alapvetően pozitív Báthory-portré tárul elénk.¹³⁰

Báthory Gábor életének és uralkodásának a története ma még jórészt fehér folt a magyar történelmi irodalomban. Azt, hogy milyen is volt valójában? – sokkal kevésbé tudjuk elmondani, mint azt, hogy milyen nem volt. Bátran elmondhatjuk, hogy uralma nem volt sem „véresebb”, sem „zsarnokibb” vagy „törvénysértőbb”, mint a legtöbb erdélyi fejedelemé, akik szinte kivétel nélkül önkényesen, a választási feltételek semmibe vételével uralkodtak Erdély lakosságán. S ezt teheték mindaddig, ameddig mögöttük állt a szultáni hatalom, a maga erőszakszervezetével és garanciáival.¹³¹ Azokat a vádak, amelyeket a fellázadt szászok vagy az emigráns Bethlen és mások elmondtak Báthory uralmáról, ugyanúgy elsorolták mindazok, akik Bethlen Gábor¹³² vagy I. Rákóczi György fejedelemségével voltak elégedetlenek.¹³³ Báthory Gábor külpolitikája sem tekinthető „kalandosabbnak” vagy éppen „kalandorabbnak” a legtöbb korabeli vállalkozásnál, amelyek az információs lehetőségek rendkívül szűk volta miatt az esetek jelentős részében ugyancsak homokvárakra épülőeknek bizonyultak.¹³⁴ S ami Báthory Gábor sokat emlegetett „bot-

¹²⁸ L. az 52. sz. jegyzetben írtakat.

¹²⁹ L. MHHS VII. k. 208.

¹³⁰ L. Szalárdi J.: i. m. 1980. 92.

¹³¹ L. Nagy L., 1981. 137–157., továbbá uő.: *Erdély és a tizenöt éves háború*. (Megjelenés alatt Századok 1982/4. számában.)

¹³² L. Nagy L.: *Bethlen Gábor életútja legendák és tények tükrében*, 12–15.

¹³³ L. Nagy László: „Öreg” Rákóczi György hajdúkatonái. Magyar Történelmi Tanulmányok, XII. KLTE Debrecen, 1979. 5–10.

¹³⁴ L. Szekfű Gy.: i. m. 21–23.

rányos” magánéletét illeti – nos a kor európai és magyarországi erkölcsi viszonyainak ismeretében még akkor is nehezen lehetne azt kirívónak mondani, ha a fele is igaz lenne azoknak a rágalmaknak, amelyeket nagyrészt halála után ellene összehordtak. A tizenkilenc évesen trónra lépő és huszonnégy esztendősen meggyilkolt, robusztus termetű, szép-arcú fiatalember minden bizonnyal többet „csintalankodott” fejedelem korában, mint a jóval idősebben és törődött egészséggel trónra lépő Bethlen Gábor vagy elődje, a már sírhoz közeledő Rákóczi Zsigmond. Ám, hogy valamiféle minden elébe kerülő szoknyát erőszakkal fellebbentő „vérnősző dúvad” lett volna, aki ezer szeretője mellett még öreg nagynénjével, unokanővérével és húgával is „bűnös viszonyt” folytatott, arra nincsenek hitelt érdemlő forrásadatok.¹³⁵ Arra viszont vannak, hogy több hajdút telepített le mint Bocskai István, és hogy ezenkívül is számtalan adomány és egyéb „jótevényt” fűződik uralkodásához.¹³⁷ S arra is, hogy alakja valóban otthonra talált az egyszerű embereknek, az élet el-esettjeinek a szívében, akik valóban valamiféle mesebeli „Tündérkirályfi”-nak látták őt és hosszú időn át így őrizték meg emlékét.¹³⁸ A jövőbeni kutatások és tudományos elemzések hozhatnak új eredményeket uralkodásának gazdaságtörténeti, politikatörténeti vagy kultúrtörténeti megítélésével kapcsolatban. Az azonban már most is elmondható, hogy a török hódoltság-kori magyar história történeti személyiségei közül kevesen kerültek olyan közel az egyszerű emberekhez és hagytak oly mély nyomot a kortársi emlékezetben, mint ő. Híven példázzák ezt azok a sorok is, amelyeket egyszerű székely emberek írtak le abban a levélben, amelyben bosszúállásra

¹³⁵ Erről részletesen l. Nagy L., 1981. 25–46., 64–66.

¹³⁶ Rácz István id. munkája mellett l. Szendrey István: *Hajdúszabadságlevelek*. Debrecen, 1971.

¹³⁷ L.: ETA II. k. 328., Szalárdi J.: i. m. 1980. 92.

¹³⁸ RMKT XVII. szd. I. k. 455–459.

hívták fel a meggyilkolt fejedelem féltestvérét, Andrást: „*az szegény Báthori Gábort minden rendek siratják és ohajtják*” és emlékeznek „*számtalan mi velünk jót töltött voltáról.*”¹³⁹ Egykori udvari katonái nyolc esztendővel Báthory halála után, „Gábor király” szolgálatában is a Váradon meggyilkolt urukra emlékeztek és még mindig bosszúszomj élt a lelkükben a gyilkosságban részesek iránt. Bethlen ekkor írt levelének tanúsága szerint Abafy Miklós tokaji kapitány ellen igyekeztek „rettentes” módon¹⁴⁰ – de valójában ő sem érezte magát biztonságban saját testőrei között, ami miatt portai janicsárokat kért maga mellé „testőrzőknek”.¹⁴¹ Mindez arra utal, hogy nemcsak a regényben bízott benne úgy a nép, „akár a maga fényes, de valószínűtlen álmaiban”, hanem a történeti valóságban is.¹⁴²

Mennyiben volt indokolt, megalapozott ez a bizalom? – ezzel kapcsolatban ugyanúgy csak különböző hipotéziseket lehet egymással szembeállítani, miként annak kutatásánál: vajon hogyan alakul az erdélyi história, ha Bethlennek nem sikerül Báthory ellen fordítani a portát? Egy széles körű alaputatáson nyugvó Báthory-biográfia híján még arról is roppant nehéz ítéletet mondani, hogy milyen fejedelem *volt* Báthory Gábor? – nemhogy arról, hogy milyen *lehetett volna?* –, ha nem fosztják meg trónjától és nem gyilkolják meg huszonnégy-

¹³⁹EOE VI. k. 536.

¹⁴⁰Bethlen pol. lev. 305.

¹⁴¹ETA II. k. 393–394.

¹⁴²Tóth Dezső: *Báthory és Bethlen alakja Móricz Tündéerkertjében*. It, 1956/I. 69. Vö. Király István: *Irodalom és társadalom*. Bp. 1976. 276. Ezzel ellentétes véleményyt képvisel Nagy Péter: i. m. 1979. 243. Szerinte Báthory „nem a néptömegek vágyainak megtestesítője és hordozója, még ha ideig óráig el is csábítja őket vonzó személyes tulajdonságai csillogásaival...” Az irodalomtörténeti elemzések a történetírásban uralkodóvá vált, *erősen idealizált* Bethlen életmű alapján születtek, s emiatt ugyanúgy eltérnek a történeti valóságtól, miként Móricz *Tündéerkertjének* Bethlen és Báthory ábrázolása.

esztendő korában! Csupán feltételezni lehet, hogy az aki szinte még gyermekfővel úrrá tudott lenni a Bocskai-szabadságharcot követő rendkívül súlyos társadalmi és politikai problémákon, harmincévesen ugyanúgy ki tudta volna használni az első nagy európai méretű háborúból adódó kedvező lehetőségeket, miként Bethlen Gábor. Éppen ezért – legalábbis véleményünk szerint – megalapozatlan minden olyan állítás és vélekedés, amely Bethlen Gábor erőszakos trónfoglalását a magyar társadalmi haladás érdekeit szolgáló *történelmi szükségességnek* igyekszik feltüntetni.

Ám éppen ilyen helytelen lenne az is, ha Bethlen Báthory-ellenes tetteit mai erkölcsi mércék alapján ítélnénk meg! Bethlen tetteit lényegében ugyanúgy a machiavellista politikai elvek sugallták és vezérelték, mint a kortárs magyar és külföldi politikusok legtöbbszörét. Legfeljebb arról lehet szó, hogy a kiváló szellemi képességekkel és egyéb szükséges adottságokkal rendelkező Bethlen eredményesebben alkalmazta azokat legtöbbjüknél.¹⁴³ S emellett azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy nemcsak hatalmi ambíció élt és munkált benne, de nagy elhivatottsági érzés is. Szilárdan hitte, hogy az isteni gondviselés őt rendelte nemzete sorsának felvirágoztatására. Az, hogy életműve torzó maradt, nem képességei hiányán, hanem a kedvezőtlen politikai viszonyokon múltott.

¹⁴³ L. erről Nagy L.: i. m. HK 1973/3.

KÖLCSEY ÉS A FIATAL VÖRÖSMARTY

Biztosra vehető, hogy amikor Kölcsey 1817-ben Pestre jött, hogy az induló Tudományos Gyűjtemény munkatársa legyen és megélhetést találjon a városban,¹ az ifjú Vörösmartyval nem találkozott, s a pesti piarista gimnázium tanulója nem is figyelt föl a helyét kereső költő-gondolkodóra. Azt sem tudni, hogy a csekei magányba húzódott Kölcsey mikor vette észre Vörösmarty rendkívüli tehetségét. Csak annyi bizonyos, hogy 1831-ben első fölismerője volt a *Csongor és Tündében* rejlő rendkívüli értékeknek; majd szigorú kritikusa (baráti levélben) *A két szomszédvárnak*.² Sajnos, amit Kazinczynak oly nyomatékkal ró fel az irodalomtörténet, hogy adósunk maradt Vörösmarty műveinek nyilvános elismerésével, arra Kölcsey (és persze Kisfaludy Károly) sem vállalkozott.

¹ Szemere Pál Péczel, 1816. október 17. keltezésű levelében már fölkhívta Kölcsey figyelmét, „hogy Trattner Tudományos Gyűjtemény cím alatt folyó-írást indít, s a levél által meghívott dolgozókat egy-egy nyomtatási ívtől négy forinttal fizeti . . .” (*Szemerei Szemere Pál munkái*. Kiadta Szvorényi József. Bp., 1980. III. rész 201–202.) Ez volt az előzménye Szemere azon állításának, hogy ő beszélte rá barátját „lakni Pestre jőjön”; amint arról és Kölcsey tervének kudarcba fulladásáról Kazinczynak 1817. április 5-én beszámolt. (*Kazinczy Ferenc levelezése* XVII, 143–144.)

² Kölcsey levele Bártfay Lászlóhoz. Nagy-Károly, ápril. 9-én, 1831. *Kölcsey Ferenc válogatott művei*. Válogatta, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta: Fenyő István. Bp., 1975. 992–994.) és ugyancsak Bártfayhoz: Cseke, 1832. máj. 3. (*Szemere-tár*, XI. 249.)

Nem tudjuk, hogy Kölcsy három nagy kritikai tanulmányát³ mikor olvasta Vörösmarty. Annyi bizonyos, hogy a tízes évek végén még elsősorban a klasszikusok – főleg Horatius – hatása alatt volt,⁴ a magyar irodalomból pedig Baróti Szabó, Rajnis, Révai, Édes Gergely majd Kisfaludy Sándor, mindenekelőtt pedig Virág áll érdeklődésének a homlokterében. Kazinczynak írott 1824-es levele szerint a „jobb ízlést” azaz a modern irodalmat akkor kezdte „valamennyire ösmerni, midőn először Börzsönybe” jutott.⁵ Itt, Perczelék könyvtárában olvashatta a Tudományos Gyűjtemény régebbi és újabb köteteit; s 1820 körül írott verseiben a nagy magyar költők közül először Csokonai és Berzsenyi hatása mutatható ki.⁶

Kölcsyre bizonyíthatóan 1821 nyarán figyelt föl Vörösmarty, amikor Igaz Sámuel Bécsben kiadott *Zsebkönyvéből* kimásolta *A' Váró Leány* (későbbi címén: *A lyány dala*) című versét.⁷ Ennek a ténynek különös jelentőséget kölcsönöz, hogy Vörösmarty nem tartozott a szorgalmas vers-másolgotók közé. Figyelemre méltóvá teszi választását az is, hogy nem Kazinczyt (esetleg Goethe-fordítását), nem Szent-Miklósyt,

³ Kölcsy Csokonairól, Kis Jánosról és Berzsenyiről szóló irodalomtörténeti jelentőségű kritikái a Tudományos Gyűjteményben jelentek meg. (Kölcsy: i. m. 221–245.)

⁴ Vö.: Horváth Károly: *A klasszikából a romantikába*. Bp., 1968.

⁵ Kazinczy Ferencnek, Pest 25. Mar. 1824. (*Vörösmarty Mihály Összes művei*. – a továbbiakban: k. k. – 17. 53–55.)

⁶ Vö. k. k. I. 530–569.

⁷ A *Zsebkönyv* Kazinczy levelezése szerint 1821 júniusában jutott el Magyarországra. Olyan kelendőnek bizonyult, hogy Igaz Sámuel második „lenyomatot” is csináltathatott belőle. Valószínű ugyan, de nem bizonyos, hogy Vörösmarty Börzsönyben olvasta: a *Klivényi barátomhoz* című episztolájának egyik fennmaradt kéziratára maga írta rá: Börzsöny, 3. Jul. 1821.; Kölcsy versét azonban e verses levél egy másik kézírata után másolta be egyik fiataalkori füzetébe, s elképzelhető, hogy erre később, esetleg csak 1822-ben került sor. Vö. k. k. I. 360–361. és 587.

Tóth Lászlót, sőt nem is Csokonait írta ki magának a *Zsebkönyv* meglehetősen gazdag anyagából, hanem éppen Kölcsey versét. Ugyanakkor Vörösmarty ekkori hangulatának ismeretében nagyon jól érthető, miért éppen *A' Város Leány* ragadta meg – talán már címével is. A lemondással teli szerelmi érzés és a képzelet fellángoló tüzeinek ehhez kapcsolása – a borongó éj hangulatának megidézésében – igen sokat kifejezett börszőnyi élményeiből.⁸

Kölcsey fölfedezésének útja a továbbiakban főleg közvetett módon, Vörösmarty nemzedéktársainak – és későbbi barátainak – levelezésében bontakozik ki az utókor előtt. A Bajza–Toldy levelezésben egy évvel később – 1822 októberében – fordul elő először Kölcsey neve: Toldy Kazinczynak Vida Lászlóhoz szóló episztoláját idézi.⁹ 1823. november 27-én Bajza nagy olvasmányélményeként hivatkozik a tanulmányíró Kölcseyre „Thöröknek epigrammjai, szonettjei hasonlítanak azon alakokhoz, mint Kölcsey egy valahol mondja,¹⁰ mellyek a ‚Laterna magica‘ visszasugárzása által a falon mozogni látszanak ugyan, de valósággal ott nincsenek.”¹¹ 1824-ben Kölcsey költészetének a jelentősége az ifjú írók körében – ahová Vörösmartyt is számíthatjuk – már ismert lehetett. Toldy április 14-én Kovacsóczy sikereként számolt be Bajzának arról, hogy az Aspasia számára „Kölcsseitől egy szép balladét (Dobozy), egy bordalt, s találós meséket” kapott.¹²

Kölcsey ekkor Csekén tartózkodott, az említett verseket Szemere Pál adta át az általa „kisfaludy károlyistának” nevezett Kovacsóczynak, mint arról május 12-én a szerzőnek is

⁸ A tíz évvel idősebb Kölcsey 1814-ben, tehát nagyjából azonos életkorban írta e versét.

⁹ *Bajza József és Toldy Ferenc levelezése*. Sajtó alá rendezte: Oltványi Ambrus. Bp., 1969. A továbbiakban: *Bajza–Toldy*: 49.

¹⁰ Berzsenyi tanulmányában. Vö. Kölcsey: i. m. 244.

¹¹ *Bajza–Toldy*: 64. és 546.

¹² *Bajza–Toldy*: 123. – Az Aspasiában Kölcseytől a *Dobozy*, a *Bordal* és egy epigramma jelent meg. „En Doboziba halálban szerelmes

beszámolt.¹³ Szemerénél 1823 nyara óta több Kölcsey-vers kézírata volt, ezeket eredetileg tervezett folyóiratához kapta. Ebből válogatott Kovacsóczyinak, s ennek érdekességei közé tartozik, hogy a *Vanitatum vanitast* nem adta oda, noha kiemelkedő jelentőségével – azzal, hogy „egyetemleg szólland mindenkihez” – Szemere tisztában volt.¹⁴ Segítsége figyelemre méltó, mert nem volt jó viszonyban a fiatalokkal. (Ezért is valószínűtlen, hogy a *Vanitatumot* és a többi át nem adott verset megmutatta volna nekik.) Toldy ellenszenvének hőfokára például az jellemző, hogy egy alkalommal azt írta Bajzának: az „ilyen embereket fel kellene akasztani”(!).¹⁵ Ha nem is szabad egy húsz év körüli, heveskedésre hajló fiú kifakadásából messzemenő következtetéseket levonni, ez jelzi a Kisfaludy Károly körül szerveződő tábor és a saját útját járó Szemere ellentétét.

1824-ben azonban Bajza még föltétlen csodálója volt a recenzióiból igen jól ismert Kölcseynek,¹⁶ akinek zsenialitását elsőik között fedezte fel. Augusztus 17-én a következőket fejtette ki Toldynak: „másként akartam pályámon lépni mint Szentmiklóssy, másként mint Berzsenyi, Dayka, Csokonai; úgy mint Kölcsey, mint K(isfalud)y Károly (jól értsd meg!)”.¹⁷ A kritika és elmélet iránt sokkal kevésbé érdeklődő Vörösmarty figyelmét – jellemző módon – egy pletyka csigázta föl 1825 nyarán: valószínűleg Fáy Andrásról hallottak arról, hogy a „Rákos Nymphájának” modellje egy titokzatos Erzse volt. Az ekkor a Bánátban élő Stettner Györgyöt is izgatta e kérdés.

vagyok, ki nem mondhatom mennyire leköteleztél megküldésével” – írta Stetter is Fábíán Gábornak 1824. április 30-án. Itt és más levelekben is mindketten nagy Kölcsey-tisztelőnek mutatkoznak. Vö. MTA Könyvtár Kézirattára MS 4753/192.

¹³ Szemere: i. m. 219.

¹⁴ Szemere: i. m. 211–212.

¹⁵ Bajza–Toldy: 120.

¹⁶ Bajza–Toldy: 146.

¹⁷ Bajza–Toldy: 172.

1825. július 29-i levelében kérte Vörösmartyt, hogy küldje el a verset.¹⁸ Vörösmarty válasza azt sejteti, hogy barátjánál sokkal kisebb türelmetlenséggel igyekezett Kölcsey versét elolvasni: „Minerva megjött, s pendelében elhozta, ha igaz, Rákos Nympháját is” – írta. – „Minekelőtte megküldeném, kérdés: Erzse kell-e neked, vagy Rákos nymphája? Erzse ugye? No jó lesz.”¹⁹

Vörösmarty augusztus 27-én kénytelen volt helyesbíteni értesítését, s tudatta Stettner barátjával, hogy meg kell várniuk a Hébe megjelenését.²⁰ Ez aztán hónapokkal később több csalódást okozott: „Hébéről azt mondhatom, hogy sok haszontalanság, még több izetlenség... s csak igen kevés jó van benne. Fáy szokása szerint igen behatólag, helyesen, Kölcsey lelkesen ír. A Rákos Nümphája megvan: csak elragadtatott eszű embernek tetszhetik; a másikat jobb szeretem.” Talán a csalódás, amiért Erzse alakját hiába kereste a versben, talán a szerelmi és hazafias téma elvontsága, éteri távlatba helyezése, a hang hidegsége zavarta Vörösmartyt. Mindenesetre még januárban sem volt türelme, hogy a teljes verset lemásolja Stettnernek, csak az első tizenegy soráig jutott; az egésznek a szövegét végül a baráti kör harmadik tagja, Fábián Gábor írta le és küldte el.²¹

A „másik vers”, amit Vörösmarty jobban szeretett, a Kölcsey újabb – 1823-ban írott művei közé tartozó *Panasz* volt. Bizonyára már első sorai megragadták: „Jaj nekem, s jaj annak, aki engem / Verset írni bűmra megtanított, / Aki fáklját gyújta képzetimnek, / S lány szivembe fúvált gerjedelmet...” Saját törekvéseivel rokonnak érezhette a lírai hang őszinte-

¹⁸ k. k. 17. 82–84.

¹⁹ Vörösmarty Stettner Györgynek. Pest. 2 August. 1825. – k. k. 84–86.

²⁰ k. k. 17. 88–90.

²¹ Vörösmarty Stettnernek. Pest, nem tudom hányadik. 1825. k. k. 17. 101–102. és k. k. 17. 128. Az utóbbit Stettner Vörösmartynak írott Világos, Január 13d. 1826-i leveléből tudjuk.

ségét, a megfogalmazás egyszerűségét, s személyes élménye kifejezésének például az utolsó képet, amely a fűtőanyag hiányában a hidegben fázó, piros borra és szerelemre áhítózó költőt idézi meg. Horváth János szerint a *Panasz* formai indítást is kínálhatott Vörösmartynak: a „szerbus manier” példáját a *Földi mennyhez*.²²

Ekkor már minden bizonnyal ismerte az 1822-es Aurórában megjelent Kölcsey-verseket: *Az Ideál, Andalgások, Szép Lenka, A' Költő*. Az első, ami ma névelő nélkül ismeretes és Kölcsey még Álmosdon, 1813-ban írott versei közé tartozik, Vörösmarty néhány fontos motívumát is magába foglalja. Nem lehet ugyan bizonyítani e vers közvetlen hatását Vörösmarty képzeletére, mivel hasonló képekkel, szembeállításokkal másutt is találkozhatott; figyelembevételük mégis tanulságos, különösen akkor, ha az Aurórában megjelent változatot olvassuk, ami jelentősen eltér a ma ismert szövegtől. A második versszakban Kölcsey a fantázia hatalmára hivatkozva a földit és égít — égi kertet — állítja szembe, s ekként vall: „Hellásznak érezem / Szelíd tündéreit.”²³ Majd így folytatja: „Mi hely, mi érzemény / Mely álmok bájolának . . .” A továbbiakban „égi tünetmények” jönnek „virító rózsaként”, a természet körül „tündérfény” szemlélhető, a költő csalfa képekkel és múlt álmodokkal viaskodik, „Olymp” fényét állítja szembe a sötétség világával és a „tisztá emberiség”-et óhajtja.

Miközben Toldy és Bajza a maguk kritikai folyóiratáról álmodoztak, Szemere 1825 augusztusában kinyomtatta az Élet és Literatura első próbaívét, amit Kölcseynek is elküldött, s ami 1826 tavaszán Ponor Thewrewk József révén a Pozsonyban tartózkodó Bajzához is eljutott. Természetesen foglalkoztatta Bajzát az új vállalkozás is, ennél azonban sokkal

²² Horváth János: *Tanulmányok*. Bp., 1956. 269. A „szerbus manier”-ről: Fried István: *A délszláv népköltészet recepciója a magyar irodalomban Kazinczytól Jókaiig*. Bp., 1979. 142–153.

²³ Az idézet a későbbi kiadásokban így módosult: „S nem ismert szellemnek érzem lengéseit”.

mélyebb benyomást tett rá az, amit Kölcsey sorsáról hallott. Március 16-án a következőket írta Toldynak:

„Kölcseyt pöreinek ügyésze annyira kiszegényítette, hogy most a legnagyobb nyomorúsággal küszködik. Néhány év óta nem írt már Szemerének, mert sem tintája sem papirosa nem volt, s azon levelet, melyre most írt egy könyvből szakasztá ki. Lehet hogy a dolog nagyítva van egy keveset . . . Szemere el fog utazni Szatmárba, s barátját felhossa magához hogy nála lakjék örökre. Ezen hallatlan dolgokat a mint *sub rosa* vettem, szinte úgy közlöm veled, mert Szemere nem akarná hogy a dolog köz tudomásra jöjjön.”²⁴

Figyelemre méltó az is, hogy Bajza együttérzését azzal indokolja, fél, ha a Kölcseyéhez hasonló kritikusi szerepet vállalna, ő is sajnálatra méltó sorsra jutna.

1826 tavaszának végén Kölcsey Pestre érkezett, hogy — mint Fábián Gábor később örömmel írta Vörösmartynak — újból kilépjen a pályájára.²⁵ Vörösmartyval és a többi Pesten élő fiatal íróval ekkor ismerkedett meg személyesen. Stettner már július 7-én eldicsekedett Kazinczynak: „Szemerénél és Kölcseinél ez előtt nem sokkal Vörösmarty által mutattam be magamat.”²⁶ Arra, hogy Vörösmarty milyen jelentőséget tulajdonított Kölcsey ismeretségének, csak abból következtethetünk, hogy tőle elég szokatlanul írt róla vidéki barátainak is. Az Arad megyében élő Fábián július 21-én már Vörösmartynak a Kölcsey érdekében előfizetők gyűjtésére főlshólitó kérésére válaszolt;²⁷ Teslér pedig augusztus 13-án így sürgette költőnk: „Írj Kölcseiről és Szemeréről nekem sokat, de sokat ám . . .”²⁸

²⁴ Bajza–Toldy: 285.

²⁵ Fábián Gábor Vörösmartynak. Aradon 21^{ik} Jul. 1826. k. k. 17. 146.

²⁶ Stettner Kazinczynak 1826. július 7-én. *Kazinczy levelezése* XX. 59–60.

²⁷ A 25. jegyzetben idézett levélben föltehetően az Élet és Literatura praenumeratióiról van szó.

²⁸ k. k. 17. 150.

Kölcsey megjelenése föloldotta a Szemere körüli feszültségeket is. „Hogy Szemere és Kölcsey engem szeretnek, azt Neked köszönhetem” – írta már június 3-án Toldy Kazinczynak.²⁹ Pedig nem sokkal ezelőtt éleződött ki újból éppen Toldy Szemerével szembeni ellenszenve, feltehetően Kisfaludy Károly és Szemere közti rossz viszony következtében. Kazinczy ugyanis azt ajánlotta a *Handbuch* ötletével hozzá forduló Toldynak, hogy vegye igénybe Stettner György közreműködését, mivel az utóbbi már jelentős anyagot gyűjtött egy hasonló vállalkozáshoz.³⁰ Kisfaludy Károly ehhez hozzátette, hogy Kazinczy megbízta Szemerét Toldy felügyeletével. Ilyen értelmű levél azonban nem maradt fenn, csak Toldy Szemere és Kazinczy elleni háborgásának dokumentumait ismerjük.³¹ A közeledést a jóval idősebb író Kölcsey sürgetésére kezdeményezte, amint arról Toldytól értesülhetünk:

„Szemere megkövetett engem, hogy (1822diki) levelemre meg nem felelt . . . s hogy Kölcsey barátja találta-fel minap a papirosok közt s megintette, mért nem írt. Aztán könyvem iránt kérdezett, én a plánt elmondám, K(ölcsey) igen vigyázva hallgatott; Vörösmarty javallta itt is, és Szemere is. Fáy jött, s így egy kisded szobában: Kölcsey, Vörösm(arty), Fáy, Szemere, Stettner! együtt valánk . . . Beszédünk tárgya elsőben is mingyárt az 'élet és literatura' volt! . . . Kölcsey hatalmas lélek, s ő a Literatúránkat idvezítheti.”³²

Bajza tehát e június 11-i levélből egy olyan összejöveteletről értesülhetett, amelynek fényét Kölcsey adta, és ahonnan modern magyar irodalom vezető pesti írói közül egyedül Kisfaludy Károly hiányzott, mégpedig aligha véletlenül. Toldy tudósításának további részlete is figyelmet érdemel:

²⁹ Toldy Ferenc Kazinczynak. 1826. június 23. *Kazinczy levelezése* XX. 40–41.

³⁰ *Kazinczy levelezése*. XX. 260.

³¹ *Bajza–Toldy*: 314.

³² *Bajza–Toldy*: 315.

„Szemere Kölcsenek két új dalát, egy románcát és egy regéjét olvasta, mink egészen magunkon kívül voltunk. Azon kívül egy énekét erre: Vanitas vanitatum, Kölcsi bús lelkének leghatóbb panasza. Nem képzelheted ezen daraboknak megható szépségét! én csak lesütöttem szemeimet, hogy az indulat K(ölcsy). ölébe ne ragadjon, S(tettner) és V(örösmarty) lángoló arczokkal és meredő szemekkel hallgatták. Boldog isten! Mennyire ment ez az ember! Szörnyű. Milly lélek s milly nyelv. Ezen darabok azoknál, mellyeket ismerünk, mindnyájoknál szebbek. De K(ölcsy)nek még egyebei is vannak, mert mind el nem olvasta Sz(emere) . . . Kölcsi költőink rendében egy ujjnyival sem áll Berzsenyi alatt. K(ölcsy). legnagyobb románcz-költőnk . . .”³

Toldy aligha túlzott. Stettner később lemásolta és elküldte Vörösmartyval közös barátjuknak, Fábíán Gábornak a *Vanitatum vanitast*, aki ezt 1827. május 8-án köszönte meg:

„A *Vanitatum vanitas*, mellyet a derék Kölcsy-től velem közlöttél, előttem olyan kedves munka, hogy ez lesz ezután a mindennapi énekem és Imádságom. Mikor elolvastam magamban így kiálték fel nagy fennszóval: Ejnye baszom a lelke be derék! Ebből magad, mint nagy Recensens ki componálhatod, hogy ha recenseálni akarnék vagy tudnék, miket fognék mondhatni e derék mívről.”³⁴

E levél közvetlenül Vörösmarty és Stettner dunántúli utazása előtt íródott, s megerősíti azt, amit Toldytól tudunk, hogy a vers igen nagy hatással volt a fiatalokra – kivéve Bajzát, akinek más volt a véleménye. Ismeretes, hogy utazásuk során Vörösmarty és Stettner Berzsenyit is meg akarta látogatni, de erre nem került sor. Mivel mind a ketten nagy tisztelői voltak a niklai költőnek – akivel Stettner rokonságban és régi személyes ismeretségben is állt – elég érthetetlen, miért mondtak le a somogyi kitéről, hiszen utazásuk fő célja éppen az volt, hogy megismerkedjenek a legjelentősebb dunántúli írókkal.

³³ Uo. A sajtó alá rendező elnézte az idézetben az „St” (Stettner) rövidítést, s helyette „Sz”-t olvasott és egészített ki Szemerére; noha a szövegből nyilvánvaló, hogy nem a fölolvasó hallgatta lángoló arccal az általa rég ismert verset.

³⁴ Fábíán Gábor Stettner Györgynek. Világos, 8ik Maj 1827. – Petőfi Irodalmi Múzeum: Damay-gyűjtemény.

Kézenfekvő magyarázat lehet erre a pénzhiány, esetleg a meglátogatott Kisfaludy Sándor is lebeszélhette őket, de az sem elképzelhetetlen, hogy a Berzsenyi *Antirecensiója* miatt kiéleződött „Kölcsy-kérdés” zavarta Vörösmartyékat. Talán a fölzaklatott hangulatban levő Berzsenyi sem szívesen látta volna a „gyanús” Pestről, a Tudományos Gyűjtemény és esetleg Kölcsy hatásköréből érkező fiatalokat; talán ők nem tudták túltenni magukat azon, hogy Berzsenyi társaságában nyilván állást kellett volna foglalniuk, ezt viszont Berzsenyi érzékenységének megbántása nélkül aligha tehették volna meg Kölcsy igazának megtagadása nélkül. Márpedig – ha talán ekkor még nem is fenntartás nélkül –, de inkább Kölcsy felé húztak –, vagy inkább Berzsenyi állásfoglalását érezték méltatlannak.

Stettner még Pesten volt, Vörösmarty már Fejér megyében, amikor Bajza 1827. április 20-án Pozsonyból arról tudósította Toldyt, hogy a *Vanitatum vanitast* rég ismeri Szemere Miklóstól, de elhibázott műnek tartja. Ugyanakkor alighanem helyesen mutatott rá a vers (egyik lehetséges) forrására nagyatyja „egy régi énekes könyvében”.³⁵ Ezzel – valószínű önkéntelen – kísérletet tett, hogy a vitát Toldyval kikerülje. Toldy azonban válaszában igen találó érvekkel védte a verset:

„A mi a Vanitas-ról hozott itéletedet illeti, az ugyan balabb nem lehet. Te lelket intő komolyságot keressz tónusában; azt pedig ki hihetné, hogy, a kit örület nem bánt, komolysággal prédikálná ezeket. Ez egy elsötétült, elkomorult (verdüstert, nem ernst) léleknek hümora! melly minden nagyot lelök polcáról mert a világgal számot vetett s tőle semmit sem vár; s azt most könnyen teheti, épen mert tőle semmit sem vár. Én Ernstet sehol sem látok . . .”³⁶

Téved Bajza, amikor a verset „philosophikus-didaktikus éneknek” véli, s akkor is, amikor a „nyúl, patkány, darázs, kakas, bohóság (nagyon kemény egy e a maga helyén?) kapo-

³⁵ Bajza–Toldy: 405. és 633.

³⁶ Bajza–Toldy: 406.

nyátok stb. nemtelen” kitételnek tartja. Barátja – a harmincas években uralkodó esztétikai mércévé tett – nézetei ellenében Shakespeare-re hivatkozik, akit a franciák méltatlanul tartanak „vad bárdolatlan genie”-nek és Goethere, akinek *Werther*-ében a „taknyos orrú gyermek gyomorkavargást okozza” – ugyan-csak a kényes franciáknak –, de nem neki. „De lesz idő, mikor mind Shakespeart bámulni, mind Góthét védeni, mint Kölcsseit szeretni fogod, s pedig csak így”.³⁷

Bajza azonban válaszában és későbbi kritikusi-szerkesztői munkásságában makacsul ragaszkodott álláspontjához. Kölcsy remekét megváltoztatandónak minősítette, mert változtatások nélkül az ember „egészen összezavarodik, s nem tudja, mit gondoljon”.³⁸ Azaz éppen azt az ellentmondásokra épített, kételkedő-önvitázó, önkínzó töprengésekből szellemi kalandozásokra merészkedő álláspontot vetett el; ami – a didaktikus tanítás vagy prófétikus megismertetés helyére – a világ, az emberi létezés megismerésére törekvő költői szándékot állította. Azt a szándékot, amely szükségszerűen vezet keserű fölismerésekhez, a lét alapvető ellentmondásainak, számbavételéhez, s amivel szembe Kölcsy – majd a *Csongor és Tünde* írója, a nagy filozofikus versek szerzője – csak a fekete humort és az iróniát tudta felvonultatni. Olyan költői eszközöket tehát, amelyektől Bajza mindig idegenkedett, amelyeket azonban ma közel érzünk magunkhoz. Sajnos Vörösmarty egyik fennmaradt levelében sem nyilatkozott a *Vanitatum vanitas*ról. A *Csongor és Tünde* teljesebb, mélyebb, sokrétűbb világképében azonban Kölcsyéhez hasonlóan keserű gondolatok, kételyek visszhangoznak, rokon szellemű filozofikus humor szólal meg – egy alapvetően más művészi közegben, amelyben egyébként a Bajza által nem kedvelt „nemtelen” szavak, kifejezések is jelentős szerepet kaptak.

³⁷ Bajza–Toldy: 407.

³⁸ Bajza–Toldy: 416.

A *Vanitatum vanitas*ról folytatott vita azon kivételek közé tartozik, amikor Toldy nem fogadta el barátja véleményét, s nem igazította hozzá a magáét. Ebben valószínűleg ekkori pesti környezetének is része lehetett. Mindenesetre fölvette a verset a Stettner Györggyel közösen szerkesztett *Handbuch* anyagába is, amelyben egyébként a mai fölfogásunk szerinti jelentőségének megfelelő teret adott Kölcseynek. Egyértelműen mellette állt az „Iliászi-pörben” is, s több kísérletet tett, hogy meggyőzze Kazinczyt Kölcsey nagyságáról. Teljes meggyőződéssel írta 1827. június 10-én: „Berzsényi a költő az, a mi Neked; Kölcsey a költő pedig nekem több mint B(erzsényi)-nek, (akivel nemrég vívta meg csatáját a híres anti-recenzió ügyében), mint Neked, sőt annyi mint B(erzsényi) – Mert én Kölcsey minden meg nem jelent munkáit ismerem . . .”

Ez az a pillanat, amikor a pesti fiatal írók készek föl-sorakozni az Élet és Literatura mellé, készek elfogadni Kölcseyt vezérüknek – akár Kisfaludy Károly rovására is. 1826. június 22-én lelkesen írta Toldy Bajzának: „Ugy nézd hát Sz(emer)-ét, K(ölcse)-it, St(ettne)-rt, V(örösmart)-yt és Toldyt mint egy társaságot, mellynek az most a célja, hogy tisztítsa az aklot”.³⁹ Tényként egészíti ezt ki azzal, hogy „Károlyunk persze nincs . . . e körbe csatolva”.⁴⁰ Mire Bajza a következőket válaszolta:

„Gyönyörrel vettem levelednek azon részét, melly Szemere s Kölcseiről szól. Örvendek az egymáshoz való lépésnek, melly köztetek támad, mellyre valóban mindeddig olly igen szükség vala. Ti öten elegendők vagytok arra, hogy a hazai literatúrát örök ragyogásba hozzátok. Még Kisfaludyt kell vala körötökbe vonni . . .”⁴¹

Toldy azonban csak Bajza hiányát fájlalta, az Aurora szerkesztőjéről lemondóan nyilatkozott:

³⁹ Bajza–Toldy: 320.

⁴⁰ Bajza–Toldy: 319.

⁴¹ Bajza–Toldy: 323.

„Kisfaludyt sohasem fogjuk megnyerhetni a szép egyesületbe; az ő bizatlansága sok emberhez, kivált más felekezetűekhez, orvosolhatatlan; s neki magának szavai, hogy nem akar velök társulni. Ez Károlyunk legvadabb makacsságai közé tartozik. Kölcsesi pedig, kedves barátom, a világ legtisztább keble, s szeretést érdemel minden embertől . . .”⁴²

Aztán Kölcsynek haza kellett mennie Csekére, az Élet és Literatura pedig nem váltotta be a fiatalok reményeit. Ráadásul közrejátszott abban is, hogy a Kisfaludy–Kölcsy viszony inkább romlott, mint javult. Kisfaludy ugyan igyekezett udvariasan tudomásul venni Kölcsynek *A leányörzör*ről írott elméleti igényű kritikáját az Élet és Literaturában, de két levele is tanúsítja megbántottságát;⁴³ ami nem akadályozta meg, hogy Kölcsy sok versét közölje évkönyvében. Míg aztán a továbbiakban az Aurora szerkesztője mindennapos baráti társasága volt a fiataloknak, Kölcsyvel viszont vidéki elszigeteltsége miatt nehéz volt érintkezni, „helytartója” – Szemere – pedig sem szellemével, sem emberi magatartásával nem tudta Vörösmartyékat tartósan megnyerni.

Pedig Szemerének egy Kölcsyhez írott Pest, 1827. március 8. keltezésű leveléből tudjuk, hogy az Élet és Literatura komolyan számított a fiatalokra, elsősorban Vörösmartyra.⁴⁴ Éppen Vörösmarty volt azonban az, aki nyíltan kimutatta véleményét, amikor Szemerének *nem* adott tiszteletpéldányt Salamon-drámájából, de megkérte, hogy a Kölcsynek szántat küldje el Csekére.⁴⁵ Szemere azonban nem érezte érthető

⁴² *Bajza–Toldy*: 329.

⁴³ Kisfaludy Károly Kölcsy Ferencnek 1826. december 13-án és ez előtt valamivel: Szemere Pálnak. (*Kisfaludy Károly Válogatott művei*. Válogatta, a szöveget gondozta, az utószót és a jegyzeteket írta: Csetri Lajos. Bp., 1980. 542–544.) – Az 1828-as Aurorában 12, az 1829-esben 5 – köztük a *Himnusz* –, az 1831-esben ugyancsak 5 Kölcsy vers jelent meg.

⁴⁴ Szemere Pál Kölcsynek. Pest, 1827. márcz. 8. Szemere: i. m. 227.

⁴⁵ Uo.

neheztelését, amikor Vörösmarty 1828 elején átvette a Tudosmányos Gyűjtemény szerkesztését, hanem értékes kéziratokat adott át neki, köztük Kazinczy nagy művét, a *Pályám emlékezetét*.

A Salamon-drámáról nem ismerjük Kölcsy véleményét. Toldy is elküldte azonban két nagy vállalkozását, a *Handbuchot* és a Vörösmarty epikájával foglalkozó *Aestheticai Leveleket*. Kölcsy 1827. szeptember 27-én köszönte meg a tiszteletpéldányokat, és miután mentegetőzött, hogy részletes bírálatra nem érzi magát „most” alkalmasnak, ezeket írta:

„A Kézikönyv nekem kedves gyűjteményem; az Eszt. Levelekben sok van, amit én nem úgy hiszek, de jól tudom azt, hogy nem csak az az igaz, amit én annak tartok. Szeretem, ha minden fej a maga saját világa után indul inkább, mint másé után vakon. Azonban az irigy is kénytelen megvallani, hogy az Eszt. Levelekben sok tudomány van, s ezt teljes meggyőződésből mondom . . .”^{4 6}

Nem tudjuk, hogy az érzékeny Toldy hogyan fogadta e „dicséretet”, mindenesetre feltűnő, hogy nem írt róla Bajzának egy szót sem. Bajza és a szorosan hozzá csatlakozó Toldy pályája az évtized végén határozott irányba fordult, s a hazai irodalom eddigi tekintélyei által nem kívánták többé magukat befolyásoltatni. Kisfaludy Károly ekkor már nem élt, Kazinczyval könyörtelenül szembefordultak. Kölcsyvel legközelebb az Akadémia első ülésszakán találkoztak, ahol a titkár-választási küzdelemben helyreállt az egység az öreg Kazinczy, Kölcsy, Szemere és a fiatalok (Vörösmarty, Stettner, Toldy, Bajza) között. Ezt az egységet egyfelől Kazinczy többszöri megsértése, másfelől az agg mester válasza borította föl. A *Pannonthalmi utazás* ingerült kirohanásaiért egyébként Bajza Szemerét tette felelőssé, akivel hamarosan az Aurora kiadása ügyében is szembe került. Kölcsy már a viták kezdetén rosszalta Bajza harcmódorának a kíméletlenségét, s méltányos tiszteletet

^{4 6} Kölcsy: i. m. 987.

kívánt Kazinczynak. A harmincas években kapcsolatuk tovább lazult, aminek egyik oka a Bajza Aurorájáról írott szigorú ítélete volt.⁴⁷ Kölcsy csak Vörösmarty tehetségének maradt változatlan híve, amit *Csongor és Tünde* kiemelkedő jelentőségét hangsúlyozó – Bártfay Lászlónak írott – levele és sok meleg hangú üdvözllete – ugyancsak Bártfayn keresztül – jelez. Nincs mit csodálkozni azon, hogy amikor később az Athenaeumot szervező „triumvirátusnak” szüksége volt Kölcsy támogatására is, megnyerésének feladatát Vörösmartynak kellett vállalnia.⁴⁸

Mindez nem változtat azon, hogy Kölcsy a kritikus és gondolkodó mély hatással volt Bajza Józsefre. E hatást sokkal könnyebb kimutatni, mint azt, amit Vörösmartyra gyakorolt, hiszen az utóbbi csak közvetett formában mutatkozik meg egy szuverén költői világban. Azt azonban biztosra vehetjük, hogy a fiatal Vörösmarty maradandó olvasmányélményei közé tartoztak Kölcsy versei, sőt valószínűleg elméleti írásai is.

.

⁴⁷Kölcsy Bajzának. Nagykároly, 1832. máj. 12. Kölcsy: i. m. 1004–1006. – Ugyanakkor a Bajza által „fenntartott” 1832-es Aurora 10 Kölcsy verset hozott.

⁴⁸Vörösmarty Kölcsynek. 1836. november 29–30., Pest, 4. Jan. 1837. és Pest, 13 Febr. 1837. (k. k. 18. 88–99.) – Kölcsy az első levélre Vörösmartynak és Toldynak válaszolt, Bajzáat csak üdvözölte.

A VILÁGGYŰLÖLETTŐL A FORRADALMISÁGIG PETŐFI *FELHŐK*-KORSZAKÁNAK ÉRTELMEZÉSÉHEZ

„Aki dudás akar lenni,
pokolra kell annak menni.”

„Nem súlyed az emberiség! / Ilyen gonosz vala rég, / Ilyen gonosz már kezdet óta . . .” – írja Petőfi a *Felhők* egyik költeményében. Az emberiség fejlődésképtelenségét hirdető, erkölcsi arculatát sommásan elítélő vers – a *Felhők* egésze – 1845 novembere és 1846 március eleje között született.¹ „Mért vagyok én még a világon, hisz már / Láttam mindent, mi látható van itt; / Látám a jónak örökös bukását / S a rossznak örök diadalmait” – s jöllehet, e mélyen szkeptikus sorokat bizonytalanságot rejtő, vívódásra utaló kérdés követi majd – „Vagy tán valólag a világ nem ilyen?” – de a gyors és egyértelmű válasz – „Mindegy . . . elég, hogy én kétségbeestem, / Elég, hogy én elkárhozott vagyok” – *továbbra is* az elutasítás álláspontját, autonóm meggyőződésének különösségét erősíti meg. A vers keletkezésének dátuma: 1846. március 10. és április 10. között. De hamarosan, április 24–30. között, *radikális* – az egész életműben a legradikálisabb – fordulatról tudósítva, a világggyűlölet konzekvenciáival épp ellentétes szándékot jelez: „Sors, nyiss nekem tért, hadd tehessek / Az emberiségért valamit!” Végezetül pedig: „Nem gyűlölöm, mint eddig, a világot: / Már csak haragszom rája, csak haragszom . . . / Hogy olyan gyáva, hogy föl nem kiált / Elzárt, elorzott boldogságért, hogy / Meg nem torolja kincse elrablói / Évezredeknek szenvedéseit. – / De hinni kezdem, hogy dicső napoknak / Érjük maholnap fényes hajnalát, / Midőn a népek mind fölemelik / A föld porá-

¹ Vö. Pándi Pál: *Petőfi Felhők-ciklusához*. It, 1975/1. 3–6.

ba gázolt fejöket, / S végigmennydörgik a föld kerekén: / „Le-
gyünk rabokból ismét emberek!” / Ez nagyszerű, de véres kor
leszen, / És úgy is illik, hogy véres legyen! . . .” Az időpont:
1846. május 22.

- A totális reménytelenség motívumait sorjázó, kiteljesedett világgyűlöletet, szenvedélyes tagadást a világforradalom heurisztikus bizonyosságától, a társadalomból – sőt: az életből – való romantikus exodus gondolatát a cselekvő, a másokra, az emberi nem egészére tekintő életvitel vállalásától tehát – még a *szélső* dátumokat nézve is – mindössze *fél év* választja el. S e gyökeres metamorfózis, tudjuk, a későbbi pálya egészét lényegszerűen meghatározza. Miként – idézett híres episztolájában – maga Petőfi írja: „Újjászülettem!” . . .

Dolgozatunkban mindenekeelőtt e fordulat közvetlen és távolabbi előfeltételeire, szemléleti és magatartásbeli hátterére, ideológiai és erkölcsi mozgatóira kívánunk rákérdezni. Arra tehát, hogy miképp csaphat át a totális pesszimizmus a totális optimizmusba?² Hogyan juthatott el az emberiség szélsőséges megvetésétől az emberiség megváltásának gyorsan letisztuló szándékáig? A kétségbeeséstől a kétségbeesés morális alapozottságú, könyörtelen elítéléséig? Hiszen a *Felhők*ben még ezt olvashatjuk: „Laktársam a kétségbeesés, / Szomszédom a megőrülés”. A *Levél*ben viszont: „Kétségbeesni! . . . milyen gyávaság! . . . / Kinek van erre több s nagyobb oka, / Mint énnekem? de én szégyenleném ezt.”

Kérdésfeltevésünk – hangsúlyozzuk – korántsem előzmények nélküli: messzemenően feltételezi és tükrözi az újabb szakirodalom eredményeit.³ Idevágó tanulságaik szerint a

² Tudjuk, Petőfi később – például a *Világosságot!*-ban – megújuló kétélyekkel övezi a *Levél*ben kibomló történetfilozofikus reményeket, a bizonyosságért időről időre mély vívódásokban kell megküzdenie, de a majdani belső küzdelmek sem moshatják el a *Felhők* szakaszát követő cezúra páratlan élességét. Vö. Fekete Sándor: *A vívódó költő*, in: *Méztől a szentegyházban*. Bp., 1972.

³ Első – 1953-ban keletkezett – *Felhők*-tanulmányában Pándi Pál már kellő nyomatékkal vetette föl: „mi a közvetlen oka Petőfi gyors

ciklust követő változás rendkívül dinamikus ugyan, de távolról sem előkészítetlen. A metamorfózis alapfeltételei – fokozatosan – már a *Felhők*-korszakban, sőt, a korábbi pályaszakasz élményeiben és törekvéseiben kialakulnak, s ekként 1846 április–májusa tulajdonképp végső fejezete egy hosszabb fejlődési folyamatnak: az új minőségbe való átszapas periódusa. A folyamatszerűség tanújelei, a távolabbi előzmények – később kifejtendő – mozzanatai azonban nem csökkenthetik a *Felhők*-korszak kitüntetett szerepét, pozicionális kivételességét. S ezen belül is a ciklus rendkívüliségét, mely – közismerten – már abban megragadható, hogy kölcsönhatásos szemléletbeli és poétikai sajátosságai elevenen és koncentráltan tagadják a korábbi uralkodó líraeszményeket, a költői maga-

léptű forradalmi tudatosodásának a *Felhők* borús hangulatai után? Mik a mozgóerői annak a nagyívű fellendülésnek, amely 1846 márciusától indul meg?” (*Megjegyzések Petőfi Felhők ciklusához*, in: *Első aranykorunk*. Bp., 1976. 349.) Második, a korábbi nézetrendszert árnyaltabbá formáló új szempontokkal gazdagító tanulmányának gondolati középpontjában – implicit módon – ugyanez a kérdés áll (*Petőfi Felhők-ciklusához*). Sőtér István idevágó írásai – kiváltképp a „világfájdalom” és a forradalmiság összefüggéseinek fölillantásával (*Nemzet és haladás*. Bp., 1963. 65–70.), a *Felhők* előtti és utáni periódus elemzésével (*Petőfi a János vitéz előtt, Petőfi a Felhők után*, in: *Werther-től Szilveszterig*. Bp., 1976.) – szintén a fordulat részletezőbb vizsgálatának mellőzhetetlen aspektusait nyújtják. Utalnunk kell továbbá Lukácsy Sándor eszméletörténeti kutatásaira (*Petőfi és Cabet ItK*, 1966/3–4. 293–335. vagy *Petőfi forradalmi világnézetének fő vonásai*, in: *Petőfi tüze*. Szerk.: Tamás Anna és Wéber Antal Bp., 1972.). Fekete Sándor *Petőfi és jakobinusai* c. tanulmánya pedig a költő forradalomtörténeti stúdiumai és a *Felhők* vívódásai között nem tár föl lényegi, az eszmei fejlődés módjának szempontjából kiemelt fontosságú kapcsolatokat (in: *Számadás az ünnepről*. Bp., 1975. 56–78.). S ezek az írások egyben választott problémakörünk fölvetésének – pusztá fölvetetőségének – két elvi jelentőségű feltételét is mutatják. Röviden: a *Felhők* emberi-művészi őszinteségének, a kifejlő pesszimizmus meg-szenvedettségének és tartalmasságának elismerését s a költő forradalmiságának értékgazdagodásként való értelmezését.

tartás és ideálvilág néhány kezdeti vívmányát.⁴ Csupán jelezzük itt, hogy a *Felhők* utáni fordulat így – e mozgástendencia fogalmi általánosíthatóságának tükrében – a *tagadás tagadásának* különös változataként is értelmezhető: Petőfi magasabb szinten, vívódásainak, kételyeinek szerteágazó konzekvenciáival gazdagítottan újrafogalmazza – de immár a forradalmi tudatosság szélesedő alapjairól – korábbi plebejus elkötelezettségét.

Fekete Sándor termékeny hipotézise szerint Petőfi épp a *Felhők* írásának idején (esetleg valamivel előbb) kezdett szisztematikusabban megismerni a francia forradalom történetével.⁵ De „ekkor még nem vált jakobinus forradalmárrá, sőt *eleinte* sok minden riaszthatta magában a francia revolúcióban és a forradalmári sorsban is”.⁶ Alapkérdésünk tehát így is megfogalmazható: hogyan jutott el Petőfi – szembeszökő gyorsasággal – a forradalmat (s általában: a forradalmiságot) érintő súlyos szkepszistől a revolúció eszméinek és útjának határozott vállalásáig? S maradéktalanul egyetértünk Fekete Sándorral abban, hogy e fordulat „semmiképpen sem vezethető vissza csak egy vagy akár több könyv hatására s csak a politikára sem, más tényezőket is figyelembe kell venni . . .”⁷

S már itt bocsássuk előre: a föl villantott kérdésekre adott válaszunk – értelmezési kísérlet. Jobbára spekulatív érveink, a tudatmozgás köreire összpontosító fejtegetéseink semmiképp sem törnek tehát kizárólagosságra; csupán az elvont lehetőség érvényességét vindikálják.

*

⁴ „Kísértetjárás” *Magyarországon* (Bp., 1972.) c. monográfiájában Pándi Pál – például – részletes érveléssel bizonyítja, hogy Petőfi a *Felhők*höz közeledve, fokozatosan, de egyre határozottabban eltávolodik korábbi hazafiságának vezérlő elveitől (II. 23–53.).

⁵ I. m.

⁶ I. m. 67.

⁷ I. m. 68.

„Szeretném itthagyni a fényes világot”, „Mért vagyon én még a világon” – idézetek sora tanúsíthatja, hogy a világ és az én éles – és sokoldalúan reflektált – szembeállítás a *Felhők*-korszak meghatározó fontosságú lírikusi attitűdje, a mély pesszimizmus kibontakozásának lényegi közege. A benne kifejeződő, végletessé növekvő kívülállás-élmény – szerves előzményeiben, indítékaiban – már a költői pálya legkorábbi szakaszain is föl-föltűnik, de ekkor még gyökeresen más hangsúlyokkal és következményekkel, más szemléletbeli alapokon. A *Felhők*hez vivő eszmélkedési folyamatban Petőfi e kívülálláshoz – azaz önnön helyzetéhez és lehetőségeihez – való viszonyát tudatosítja, tapasztalatai és olvasmányai nyomán ezt alakítja fokozatosan át, ennek ideológiáját teremti meg – a negativitás egységesítő közegében. A ciklus felé haladva mind következetesebben a mélyülő kívülállás perspektívájából határozza meg önmagát és a világot egyaránt. S természetesen: kapcsolatuk minőségét.

A kívülállást létrehívó emberi-művészi motívumokat Sőtér István – a *János vitéz* előtti periódust föltérképező tanulmányában – ekképp összegzi:

„Az 1842–44-es korszak Petőfije nem forradalmár még – de máris: zendülő, lázadó, plebejus. Büszkesége, daca – éppúgy plebejus színezetűek, mint életmódja, kedélye, lelkiereje, jelleme. A plebejus Petőfi nem ismer megalkuvást, nem hajlandó színlelésre. Valamennyi műve erről vall – s ezt a vallomást a kritikusok igen hamar értik meg.”⁸

Vagyis: Petőfi olyan adottságait fejleszti – kemény próbatételek sorozatában – képességekké, olyan életeszményeket és erkölcsi elveket választ, amelyek a mindennapok gyakorlatában megannyi ponton ellenkeznek a konszolidált beilleszkedés uralkodó kívánalmaival. S amelyek így szükségképp a kívülállás-élmény kifejlődésének személyiségbeli impulzusaivá válnak. A még eleven feudális kiváltságok világában ugyanis a művész-értelmiségi mind következetesebben

⁸ I. m.: *Petőfi a János vitéz előtt*. 465.

vállalt plebejus tartása, a megerősödő egyéniség e lázadása – mindenekelőtt puszta létevel tagadva a fennálló társadalmi rendet – csak outsiderként képviselhető. E korai plebejus elkötelezettség – s számunkra ez itt a lényeges – még nem alakította (nem alakíthatta) ki a maga konzekvens ideológiáját, még nem kapott közvetlen politikai tartalmat, eszményei – objektív és szubjektív feltételek hiányában – nem szerveződhetek cselekvésre sarkalló társadalmi programmá, céltudatos követelésrendszerre. Petőfi tehát konkrét életvitelében, magatartásában és szuverén művészi törekvéseiben egyre intenzívebben szembekerült ugyan a feudális magyar világgal, de egyelőre anélkül, hogy e kívülállás koherens eszmei fedezetet nyert volna. Másképp fogalmazva: a költő már megélte, de még nem tisztázta kívülállásának társadalmi meghatározottságait: az okok és következmények, az érdekek és feladatok rendszerét.

A társadalmi valósághoz fűződő kettős viszony jön így létre: a költő tulajdonképp a fennállóval szemben, alapvető normáitól függetlenül próbálja képességeit kiteljesíteni, autonómiáját feltétlen megőrizni, eszményeiben viszont egyértelműen korántsem tagadja az eddigi életút konkrét választásaival elutasított rendet. Ezért lehetséges az, hogy a kívülállás, a plebejus elkötelezettség, a benne rejlő feudalizmusellenes lázadás ekkor még békésen megfér – megférhetett – a nemesi liberalizmus reformelveinek képviselésével, az uralkodó rend iránti politikai és ideológiai lojalitás mozzanataival, miképp erről a *Védegyleti dal* vagy a *Batthyányi és Károlyi grófnék* c. 1844 végén született költeményei tanúskodnak. A radikalizálódó népiesség hangjai és attitűdjei még nem zárhatják ki a patriarchális királyképet: „S a király a honnak atyja, / Mint valóban jó atyánk, / Karjait kiterjesztendi, / És az áldást mondja ránk.” Korai nemzetszemlélete, ekkori hazafisága is mutatja, hogy a kívülállás erősödő élménye nem váltott ki elvi szembefordulást, e fejlődési szakasz törvényszerű sajátosságaként. S e korszak reprezentatív műve, a *János vitéz* – választott szempontunkból tekintve – szintén ezt a kettősséget

sugalmazza: a plebejus hős a társadalom periferiájáról indul, de képességeivel, erényével mégis igazolhatja önmagát – s a számkivetettek seregét. A kívülállás tehát nem jelenti a lehetőségek-ből való kirekesztettséget, az organikus fölemelkedés, az értékigéretnek valóra váltása reális vágynak tűnik.

Természetesen, semmiképp sem csökkenthetjük a nemesi progresszió elveihez, törekvéseihez is kötődő eszmélkedési stádium – önmagában vett – jelentőségét, értékességét, de itt és a továbbiakban egyaránt a meghaladás, a „vótum Petőfiánum” – a forradalmiság – kialakulásának aspektusából, a továbblépés mozgatói felől szemléljük. Fokozottan a *még* és a *már* kettősségeire figyelve.

A plebejus tartás, elkötelezettség és a reformelvek körében mozgó – az akkori viszonyok között bármennyire is haladó – szemlélet, politikai meggyőződés azonban belső feszültséget teremt, mely előbb-utóbb kételyekkel övezi a kívülállás és részleges azonosulás együttélését. Ennek alapján: Petőfi eszmélkedését, a *Felhők*hez vezető elkomorulását – legelvontabban fogalmazva – valóságos társadalmi helyzetének és korai helyzettudatának mélyülő ellentmondásai motiválják. Arra kezd törekedni, hogy az utóbbit az előbbihez igazítsa, hogy viszonyait mind hívebben meghatározza. Mert a föl nem adott kívülállás egyre sokasodó, egyre nehezebb küzdelmekre kényszeríti, mert föl kell ismernie az ambíciói és lehetőségei között tátongó szakadékot.

A kívülállás élményét a fokozódó öntudat erősíti fel, egyben ez nyújt számára szubjektív fedezetet. Petőfi bizonyos már abban, hogy választott különútja – a művészi törekvések, a magatartás- és az életeszmények övezetében egyaránt – értéket képvisel, mégpedig egy olyan közegben, mely a kifejlő öntudat ideologikus tükrében messzemenően értékellenesnek tűnik. A költészetét ért – megsűrűsödő – támadások így a világ értetlenségének, a nagyságot gyalázó-visszafogó kicsinységének, gonoszságának tanújeleivé általánosodnak, a kívülállás

tehát maga is értékvonzatot nyer.⁹ Petőfi kialakítja az öntörvényeit követő, képzeleteiből világokat teremtő lírikus, a kivételes ember és a „gyalázatos világ” szélsőséges ellentétét, mindeneke előtt a szubjektum erejét és elszántságát jelezve:

Uj pályámon paréj, tövis közt gázolok;
De megyek egyaránt,
Bár fájdalmas dolog,
Ha sziszegő kigyók mérges fulánkja bánt.
(Az én utamban sok a kigyófészek
S hogy eltiporjam, én beléje lépek!)
Jó, hogy sebemre, az ég orvosságát ad.
Keblem varázsfüve
A büszke öntudat,
Mely tőlem már oly sok fájdalmat elveve.
Ha ez nem volna, a kigyók marása
Eddig szívemnek közepében áсна.

A világgal – s egy korábbi költemény idevágó tanúsága szerint: a „szolgazsarnokinak” bélyegzett elvont emberi természetel – konfrontálódó én tehát kizárólag önnön értékszubsztanciájából, függetleneknek tűnő, autonóm erkölcsi elveiből meríti lendítő erejét, a moralitásnak juttatva így kiemelt szerepet.¹⁰ „Harcban állok a nagy mindenséggel” – írja Petőfi, s ebben a súlyos küzdelemben, értékei védelmezésében – a moralitás ekkor körvonalazódó ideológiája szerint – csak önmagára (és a csatázó, a *saját* útját járó *én*-t a maga mindennapi teljességében

⁹ Idézett művében Pándi Pál híven hangsúlyozza, hogy másról, jóval többről van itt szó, mint egy-egy támadó élű kritika pusztá indulatos reakciójáról, szélsőségessé erősített visszhangjáról. Mert: „A kárhozott világ jellemvonásait nem egyik vagy másik kritikus erkölcsi arculata magyarázza, hanem Petőfi jelleme, Petőfi önértelmezése” (24.).

¹⁰ A moralitás kategóriáját Huszár Tibor (*Erkölc és társadalom*. Bp., 1965. 155–156. és *Fejezetek az értelmiség történetéből*. Bp., 1977. 196–205.) és Heller Ágnes (*Az aristotelesi etika és az antik ethos*. Bp., 1966. 18–20., valamint 39–50.) értelmezése nyomán alkalmazzuk.

megerősítő, privát háttérrel adó szerelemre) számíthat. Az itt – s majd költemények sorozatában – kibomló magatartás oppozícióban áll az uralkodó erkölcs egészével, mely mint végletes erkölcstelenség lepleződik le. S ezzel az erkölcstelenséggel – legalábbis egyelőre – csak a magános *én* erkölcsössége szembeesíthető.

Az objektíve társadalmi gyökerű kívülállás, az eszmei, egyéniségbeli fejlődés lényeges fázisaként, a *moralitás*ban, az erkölcsi szubjektivitásban nyert szinte kizárólagos fedezetet, az öntudattól kapott teljes igazolást, az értékképviselőt pártosza általa bontakozhatott ki. A világ és az őt egyértelműen elutasító individuum ellentéte szükségképp az etikum övezetében fejeződik ki, mert a szubjektív erkölcsiség ideológiája még nem tartalmazza a kívülállás társadalmi alapjait. Az *én* kifejlesztett képességei, értéktudat vezérelte ambiciózus önmegvalósítási törekvései, ebből fakadó sorozatos konfliktusélményei az okokat feltáró, célokat kitűző eszmei tudatosság szférájában még nem találkozhatnak a plebejus elkötelezettség társadalmi konzekvenciáival. S így – absztrahálódva – megmaradhatnak függetlenségük látszatában. Pándi Pál lényegbevágó megállapítását idézve, Petőfi „a maga tulajdonságaival homlok-egyenest ellenkező vonásokkal jellemzi a világot”, s ezen – erkölcsi jellegű – énközpontúság is arra vall, hogy a költő még csak a legelvontabb általánosságok szintjén törekedik helyzetének és viszonyainak elvi alapozottságú tisztázására.¹¹ Ez a differenciálatlanság és egyoldalúság pedig az eszmélkedési folyamat korai fázisának jellegzetes, általánosítható ismervét alkotja. Később ugyanis ez az általánosság konkrétabb tartalommal telítődik, mind több meghatározottsága bontakozik ki, az *én* és a *világ* kapcsolatának jóval árnyaltabb, összetettebb értelmezését nyújtva.

¹¹ I. m. 24.

A megjelenő elvont moralitás jelentősége tehát – a kezdetlegesség szimptomái ellenére – abban rejlik, hogy Petőfi az általa kialakított absztrakt ellentételezésekben eszmei tudatossággal kezdi felmérni kívülállását. Az ember viszonyaiban – többek között: másokhoz, szűkebb vagy tágabb közösségéhez, a nembeliséghez fűződő kapcsolatainak dinamikus rendszerében – határozhatja meg önmagát is. Az önmegismerés pedig elszakíthatatlan mások – a világ – megismerésétől, hiszen egyazon folyamat két – egymással dialektikusan összefüggő – oldalát alkotják. S minden egyénnek ahhoz, hogy tudatosan cselekedhessen, hogy képességeinek és lehetőségeinek elképzelhető, történelmi-társadalmi megköötöttségű maximumát teljesíthesse ki, meg *kell* határoznia önmagát. A mások, a társadalom világát is csak így formálhatja autentikusan. Petőfi – a világgal állítva szembe saját erkölcsiségét, értékrendjét – a legtágabb dimenziókban tájékozódik. Igaz, e rendkívüli tágaság, mint láttuk, másfelől szűkösseget jelent, de az egyetemeség megőrzött igénye átfogó törvények felismerését segíti, majdani cselekvésorientáló társadalom- és történelemképének előfeltételeként, objektív értékek elsajátításának forrásaként. S már e korai viszonyításmód is magában foglalja a *nembeliség* sajátos tudatát, hiszen a világot elutasító moralitás pátosza épp abból fakad, hogy meggyőződése szerint a nembeli értékek képviselte teljességgel a szubjektumba helyeződik át: a szabadság, az igazi alkotás, a fejlődés és az erkölcsösség csak az *én* privilégiumává válik.¹² A világgal konfrontálódó egyéniség tehát már itt megteremti – a *Felhők*ben továbbfejlődő, mélyülő – moralitás különös nembeliségelvét. Pándi Pál híven utal arra, hogy a „világ dolgainak (és az ember dolgának) morális (és nemcsak morális) minősítése annyi energiát halmoz fel itt, amivel akár egy történelemfilozófiai, világteendőkre vonatkozó vitát is el lehet indítani”.¹³ De *valóságosan* elindít

¹² Az *elvont moralitás* és a *nembeliség* e specifikus kapcsolatát Heller Ágnes elemzi (i. m. 19.).

¹³ I. m. 24.

Petőfi ekkor egy olyan fejlődési folyamatot, amelyik már — potenciálisan — a kívülállás kifejlő elveinek dinamikus világképpé szerveződését ígéri.

A *nemzet*, a *haza* régebbi és a *világ* újabb — 1845 elején kialakuló — fogalma, élményköre között egyelőre nincs kifejtett és szisztematikus kapcsolat, tartalmuk jobbára még más-más övezetekben mozog. S ez a kettősség szintén a kezdetlegesség egyik szerves következményének tekinthető, mivel a világfogalom, emberiségeszmény elvontsága, főntebbi értelemben vett szubjektív jellege folytán a kibomló metamorfózis még nem teszi lehetővé a hazához való viszony ártértekelését, a nemzetidea innen közelített megújítását. Hangsúlyozzuk: a haza szolgálata feltétlen érték Petőfi számára, most és a későbbiekben egyaránt. A változás majd a szolgálat módját és célját érinti, s épp a világhoz fűződő viszony közelebbi, tartalmasabb meghatározásának eredményeként. A fejlődés kétségtelen jelei — Pándi Pál részletesen és meggyőzően elemzi ezt — a hazafogalom, a hazaélmény szférájában is fölfedezhetők, de a szemlélet ugrásszerű átalakulása nem ebben a körben kezdődik, inspirációit semmiképp sem közvetlenül tőle kapja.¹⁴ A hagyományok, a tekintélyes és progresszív eszmei örökség kötőereje itt, a hazafiság vonzáskörében a legerősebb, a kívülállás tudatosítása éppen ezért e területen szinte a legnehezebb. A hagyományokat elsajátító hazafiság eszmevilága nem ad — nem adhat — kielégítő választ a költő szemléletbeli fejlődésének legégetőbb kérdéseire, vele nem lehet értelmezni új típusú, plebejus elkötelezettségéből, kívülállásából fakadó konfliktusait. A hazafiság — e korai, alapvetően a nemzeti egység ideáját képviselő formájában — a beilleszkedés felé irányítaná, a költő azonban most kezd tudatosan szembenézni kívülállásával, a zökkenőmentes integráció gyakorlati lehetetlenségével. Petőfinek így kell eltávolodnia tradíciók vezérelte hazafiságától, korai hazaeszményétől, hozzá kapcsolódó ambícióitól, s

¹⁴ I. m. 23–53.

önmaghatározásának ideológiai fedezetét máshol, szuverén eszmélkedésében – az *én* és a *világ* viszonyrendszerében – kell keresnie. De végigjárva ezt az utat, újravállalja majd a hagyományokban rejlő értékeket – saját autonóm világképébe építve őket, a megszüntetve-megőrzés fejlődéstörvényének szellemében.

A hazafiság ihletköre tehát még többnyire a reformkori alapeszményekhez kötődik, lényegesen semmiképp sem haladja meg őket, amikor absztrakt és morális jellegű világfogalmában Petőfi már megindítja az uralkodó ideakincstől való fokozatos elszakadás folyamatát, mind határozottabban elutasítva az ideologikusan értelmezett erkölcsi világrendet. A „mindenséget”, a „vén épületnek” ítélt, „gyalázatos” világot radikálisan megtagadó költemények mellett még megjelennek a múlt nemzeti dicsőségét tradicionálisan fölidéző, a diadalmas háborúba hívó „véres kard” motívumát megvillantó versek. Arról tanúskodva, hogy a szemlélet átalakulása – genezisében, a tudatmozgás körzetében – független a hazafiúi törekvésektől. S ezzel már azt is jeleztük: az eszmei fejlődés, a továbblépés esélyét és szükségletét most a világ és az én szembenállásának mélyülése, tartalmi differenciálódása alkotja. Sőtér István megállapítása *e* fejlődési folyamat egyik végső konklúzióját vonja le: „Petőfi forradalmisága nem patriotizmusából nőtt ki. Ellenkezőleg: patriotizmusa mintegy származéka, kiélesedése, konkretizálódása annak a világforradalmárságnak, mely a sürgős, a kézzelfogható teendőket helyben, tulajdon hazájában lelhetette meg.”¹⁵ (Mindössze utalni kívánunk itt arra, hogy Sőtér István – az alapvető kapcsolat fölmutatása mellett – túl kategorikusan fogalmaz, mert a költő patriotizmusának van olyan vonása is, amelyik korántsem vezethető le ily közvetlenséggel a „világforradalmári” meggyőződésből.) Természetesen, Petőfi eszmei fejlődésének *e* tendenciájából számunkra sem következik az a Horváth Jánosnál fölsejlő

¹⁵ *A világforradalmár patrióta*, in: *Werthertől Szilveszterig* 526.

gondolat, hogy a költő „forradalmi eszménye nem a nemzet talajából nőtt ki”, hogy – végeredményben – a radikális társadalomalakítás, lényegét tekintve, csak a magyarság belső evolúciójától idegen, külföldi hatás szülötte lehet.¹⁶ Már az eddigiek alapján sem juthatunk erre a következtetésre, hiszen kiindulópontunk, axiomatikus érvényű feltételezésünk szerint a forradalmi nézetekhez vezető eszmélkedést épp a társadalmi helyzet, a kívülállás tudatosulása motiválta. Továbbá: a reformkorban fölgyorsuló társadalmi fejlődés teremtett lehetőséget a politikai-ideológiai szféra ama differenciálódására, melyen belül a plebejus elkötelezettség is kikristályosíthatta a maga forradalmi nézetrendszerét. Petőfi forradalmisága ebben az értelemben, a lényeg vonatkozásában, éppenséggel „a nemzet talajából nőtt ki”.¹⁷

A *Felhők*-korszakban az én mind határozottabban kéri számon a világon a moralitás eszményeit, erkölcsi normáit, mert csak őket ítéli mértékadóaknak. S ennek eredményeként valóban el lehet jutni a világ szélsőséges erkölcstelenségének súlyos konzekvenciájához. Az elvont moralitás elveinek tükrében a világ így – immanens szemléletbeli esélyként – merő abszurditásnak tűnik, mert ebben a körben objektíve meghaladhatatlan az a föltáruló komoly ellentmondás, hogy az orientáló értékek, a méltó tisztességideák léteznek, tehát választhatók lennének ugyan, az emberek mégsem követik őket, sőt az erkölcstelenség minőségeit képviselik. Az érték-eszményeket vállaló szubjektum, a moralitás álláspontja szerint, totálisan és végzetszerűen magára van hagyatva, s az elemi kérdésre – miért? – itt eredendően nem adható érdemi válasz. A világ amoralitása (s persze: az *én* erkölcsi kiválasztottsága is)

¹⁶ Petőfi Sándor. Bp., 1922. 441.

¹⁷ A francia forradalom eszményeinek közismert inspiráló hatásából – Horváth János gondolkodásmódjával ellentétben – nem lehet azt a következtetést levonni, hogy Petőfi „francia mintájú forradalmat képzelt” (uo.), hogy alaptörekvései idegenek a magyar viszonyoktól.

megmagyarázhatatlanná válik. Az elméletileg innen levezethető képtelenség-élményt fejezik ki Petőfi szembeszökően megszaporodó álmképei, víziói. Az *Álmos vagyok és mégsem alhatom* . . . zaklatott sorai egy olyan világ rémlátomását közvetítik, melyben – a humánus értékrend fatális hiánya folytán – minden lehetséges, ahol az ártatlanság, a védtelenség a legszörnyűbb üldöztetésnek van kitéve. Mintegy esszenciálisan eleveníti meg az abszurditást az *Álmain* c. költemény, mely hangsúlyozottan a *bűn* és *erény* kettősségében mozogva mutatja föl a világ döbbenetes erkölcstelenségét, az eszmény és valóság teljes szétszakadását. Az igazságtalanság minden emberi viszonyt átfogó uralmát. Ez a vers – de stilizáltabban már az előző is – nyilvánvaló társadalmi konfliktusokat vet föl, noha még nem a maguk különösségében, nem saját lényegi összefüggéseik közegében és rendszerében, hanem következetesen az etikum övezetében, a kívülállás perspektívájából. A folyamat alapiránya, a *világ* és az *én* szembenállásának mind sokoldalúbbá váló meghatározása, az újabb és újabb területek meghódításának tendenciája azonban így is egyértelmű.

A költő, mivel az erkölcstelenséget – a föntebbiek értelmében – indokolhatatlan, a moralitás számára el nem fogadható végzetnek ítéli, a kozmikus pusztulást áhítja, szinte követeli: „Meddig tart még ez iszonyú világ? / Mért nem jössz, te rontó égitest, / Te üstökös, mely arra rendeltettél, / Hogy tengelyéből a földet kivesd!” – A *Felhők*hez közeledve – s magában a ciklusban – szükségképp az abszurditás-élmény különféle reakciói kapnak intenzív szerepet. A kétségbeesett tiltakozás, tagadás, az anarchisztikus türelmetlenséget rejtő rombolás programja (miként ezt *Az örült* tanúsítja) vagy a világtól való elzárkózás fájdalmas nosztalgiaja – a negáció e *közös alapú* változatai – erősödnek a magatartás meghatározóivá.¹⁸

¹⁸ „Szeretném itthagyni a fényes világot, / Amelyen oly sok sötét foltot látok. / Szeretnék rengetegbe menni, / Ahol nem lenne senki, senki!” – írja Petőfi a *Felhők*ben, s e szándék látszólag *A tihanyi*

Pándi Pál emlékeztet arra, hogy a világgyűlölet kibontakozásakor, a *Felhőket* közvetlenül megelőző periódusban „a mindenséget átfogó elvont teremtvágy” gesztusai is meg-megjelennek (pl. *Ifjúság, Egy fiatal íróhoz*).¹⁹ Gondolatmenetünk szempontjából kiváltképp azt kell hangsúlyoznunk: e vágyak – törvényszerűen nem találhatván még megvalósulásuk lehetőségét, közelebbi irányát – inkább a gyűlölet mélyülésének inspirálóivá válnak. S közismerten: a világgyűlölet meghaladásának folyamatában, a végigvitt elutasítás termékeny konklúziói nyomán létrejövő forradalmi meggyőződés szükséges ahhoz, hogy a cselekvés ambíciói konkrétabb célokat és eszközöket nyerhessenek. Pándi Pál megalapozottan emeli ki: e korai, körvonalazatlan teremtvágy „lelki és lírai rokona, édestestvére a

ekhóhoz Csokonaiját idézhetné, hiszen a felvilágosodás költője is – emésztő kudarcok szorításában – a természethez fordul, „egy nem esmért szent magánosság” végső reményében. De ez a hasonlóság – a lényeg szempontjából – valóban csak látszólagos: Csokonai magányossága ugyanis hangsúlyozottan pozitív értéktartalmú, mert fedezetét egy elvont emberiségeszménnyel való intenzív és tudatos azonosulásból meríti, méltó párosszal (Vö. Heller Ágnes: *Rousseau és az Új Heloise*, in: *Portrévázlatok az etika történetéből*. Bp., 1976. 16.). „S e szigetnek egy szögében, / Mint egy *Russzó Ermenonvilleben*, / Ember és polgár leszek” – a konkrét társadalom hitványságát a nembeli értékekhez való közvetlen kapcsolódás megcsillanó lehetősége ellensúlyozza, értelmessé téve a magányosságot, csillapítva ezzel a kitaszítottság fájdalmát. Petőfi idézett költeményéből – a *Felhők* világából – teljességgel hiányzik ez az eszményállítást, vigasztaló azonosságtudat még az elvont ideák övezetében sincs, a magányosság itt végletes gyökértelenséget rejt. Az exodus vágya pusztán a világtól való iszonyodást, a totális elutasítást fejezi ki. Az én nem kap semmilyen külső megerősítést, alapélménye tehát, hogy nincs helye ebben a világban, mert nincs, nem lehet véle semmiféle tartalmas kapcsolata, jóvátételt a holnaptól sem remélhet. De ez a vigasztalanság – Csokonai magatartásához képest – történelmi (és karakterbeli) meghatározottságú többletet, megnövekedett igényeket is képvisel. Mert azt sejteti, hogy Petőfit már nem elégíti ki a szubjektív értéktudat, az eszményekkel való magányos és emphatikus azonosulás ideologikus támasza.

¹⁹ I. m. 28–30.

világot elborító gyűlöletnek.”²⁰ E kettősségen belül azonban – ekkor még – a gyűlölet mozgatja, ez viszi tovább az eszmélkedést. Ez jelenti a fejlődést.

A *Felhők*ben Petőfi ismét fölillantja a világ erkölcstelenségének motívumait: az intimszférát – a szerelem és a barátság köreit – a szélsőséges hűtlenség, a tiszta érzelmek megcsalattatása jellemzi, a társadalomban az igazságtalanság, a minden nagyságot, kivételességet méltatlan kálváriára vagy tragikus bukásra kényszerítő értékellenesség uralkodik. A *Felhők* újszerűsége és jelentősége azonban nem az amorális kíméletlen leleplezésében rejlik (ennyiben még csupán összegzi a korábbi vagy a ciklus műveivel egy időben keletkezett versek komor tanulságait), hanem abban, hogy Petőfi itt – kitágítva a lírai reflexiók övezetét – negatív emberképének antropológikus értelmezésére, historikus megalapozására törekszik, a tagadás álláspontját a mindenség legátfogóbb törvényeinek sugallataival kívánja szembesíteni. S e szintetikusabb eszmélkedéshez a történelemelmény fölsejlő kérdései és következtetései mellett a mulandóság – filozofikusabb mélységgel ekkor, a ciklus születésének idején tudatosuló – általános törvényei nyújtanak kellő gondolati alapot. Új összefüggésekbe helyezve így a moralitás szélesedő ember- és társadalomkritikáját, az *én* és a *világ* szembenállásának konzekvenciáit, a személyes élet lehetőségeit.²¹

Az ifjúság tűnékenysége, a szerelem gyors ellobbanása vagy a megöszülő föld víziója – mind-mind arra figyelmeztet: „Mulandóság a királyok királya. / Ez a világ az ő nagy palotája. / Sétál föl és le benne, / S nincs hely, hová ne menne, / S hová lelép, amire hág, / Minden pusztúl . . . körül fekszenek / Szétszórva: eltört koronák, / Hervadt virágok, megrepedt szívek.” – Az *idő* hatalma, a pusztulás egyetemessége a ciklus egyik

²⁰ I. m. 30.

²¹ A történelemelmény eszméltető hatását meggyőzően elemzi Fekete Sándor már idézett műve.

lehangsúlyosabb – s az egyik leggyakoribb – motívuma.^{2 2} S az életfilozofikus reménytelenség még *komorabbá* hangolja a világ, az emberi természet abszurdításának korábbi élményét. A kozmikus enyészet, a halál tudata – természetesen – önmagában is fájdalmaik forrása, mindenkor és megszüntethetetlenül. De kiemelt jelentőségűvé, gyötrelmes vívódások okozójává *itt* a világ kiáltó erkölcstelenségének gondolata fokozza. Mert a ciklus – Pándi Pál által kimutatott – „sodrási iránya” azt is sugalmazhatja, hogy a végsőség fájdalmára az értelmes, értéket kiteljesítő, tevékeny élet, a másokban – a közösségben – való föloldódás adhat egyedüli vigaszt.^{2 3} A világ gonoszsága azonban e végső humánus esélyt, a méltó objektívációk megtartó reményét veszejt el – jóvátehetetlenül, a végtelen abszurdítás újabb dermesztő tanúbizonyságaként. A maradéktalan tisztaságra törekvő, teremteni vágyó ember tehát nemcsak a természetnek van fatálisan kiszolgáltatva, hanem más elvek vezérelte társainak, közösségének, az emberi természetnek is. S összefüggéseiket tekintve, aligha kétséges: itt az utóbbi a súlyosabb, az igazán tragikus.

A ciklus előrehaladása során – s mintha épp a főtebbi keserű fölismerések következtében – megváltozik a mulandósághoz való személyes viszony is. A nyitókölteményben Petőfi filozofikussá általánosítottan néz szembe az élet végsőségével, csöndes rezignációval fogadja a lét meg nem változtatható törvényét. E meditatívva szelídített, visszafogott magatartást mindinkább a vívódó türelmetlenség, a fokozódó kétségbeesés váltja föl: a humánus életlehetőségek hiánya, a teljes egyéni perspektívatlanság miatti növekvő feszültség.^{2 4} S a világ lényegszerű embertelenségének, a tiszta szándékok emésztő illuzórikusságának példái mellett – mintegy memen-

^{2 2} Az idő rendkívüli szerepét – más összefüggésekben – Pándi Pál is kiemeli (*Petőfi Felhők-ciklusához* 18.).

^{2 3} I. m.

^{2 4} Vö. Pándi Pál: i. m.

tószzerűen – folyvást fölbukkannak a pusztulás képei, az esélyek szigorú időbeli végességére intve, az értéktörekvések kudarcait pótolhatatlan veszteségekké mélyítve. A közönyös lét és a gonosz világ kettős szorításában pedig az élet maga válik mind értelmetlenebbé, feloldhatatlan, el nem fogadható szenvedések sorozatává. A pusztulás – a ciklus záróversében – ezért alakul át megváltó adománnyá, ezért lényegülhet a világ borzalmassága, az egyéni sors kilátástalansága elleni végső menedékké: az elviselhetőbb fájdalommá. A kívülállás immár nemcsak a világot, hanem az életet is elutasítja. Eszmélkedésében Petőfi elérkezett ezzel a kíméletlenül végigvitt morális tagadás utolsó gondolati stációjához.

A *Felhők*-korszak tehát kiteljesedett, a tudatosuló kívülállás reakciójaként létrehívott tagadás periódusa, mely azonban magába foglalja – nyitva hagyott kérdéseivel, vívódásával, ellentétek között mozgó nyugtalanságával – a meghaladás igényét, alternatíváinak türelmetlen keresését. De ez a mozgalmasság semmiképp sem változtat azon, hogy a konkrét válszok egyelőre még az elutasítás jegyében összegződnek. A tagadáson túlmutató jelek – pl. „Álmomban én / Rabnemzetek bilincset tördelem!” – az irreálisnak tűnő vágy körét uralják, vagy csupán *mások* számára létező esélyeket csillantanak meg (*Kívágom én...*), s így inkább a személyiség valóságos meghasonlottságát fejezik ki, ezt erősítik föl. A tagadásnak itt nincs ellenpólusa, a költő legfeljebb az iránta való nosztalgiáról adhat számot.

De már a pusztta tagadás végletességét és kibomló módszerességét is fejlődésnek ítéljük. A *Felhők*-korszakot – hangsúlyozzuk – nem kitérőként, távolról sem valamiféle megtorpanásként, hanem egy hosszabb eszmélkedési folyamat fontos és integráns részeként értelmezzük.²⁵ Mert a vívódó

²⁵ Az újabb szakirodalom tanulságai szintén e végkonzekvencia felé mutatnak. Fekete Sándor méltán állapítja meg: „Ez a vívódás mintegy előzetesen is hitelesíti Petőfi forradalmiságát” (i. m. 68.).

tagadás már önmagában a korábbi eszmények radikális meghaladásáról tanúskodik, a másképp-gondolkodás első szabású fázisát, átfogó kísérletét alkotva. Petőfi megszabadítja szemléletét a gondolati beidegződöttségektől, a készen kapott ideáktól, a hagyományos válaszoktól. Az alapokra kérdez, önnön helyzetét a legáltalánosabb dimenziókban mérlegeli, arra törekszik, hogy összhangot teremtsen szuverén életútja és eszmevilága között, hogy megalkossa a kívülállás morális-ideologikus fedezetét.

E szélsőséges tagadás megteremti önmaga tagadásának elvi lehetőségét is. Azzal például, hogy a tudatosult kívülállás olyan valóságos ellentmondások sorát láttatja meg, amelyek fölfedezése „belülről” – a fennállóhoz idomuló vagy spontán idomulni próbáló gondolkodás alapjairól – teljességgel elképzelhetetlen. Lényeges, a későbbi forradalmi meggyőződés szempontjából is elemi fontosságú ellentétek, antinómiák először épp e kíméletlen tagadás tükrében jelennek meg. Petőfi ekkor döbben rá a megalázott rabokra, az elnyomottakra és a zsarnoki elnyomókra bomló világ felháborító – el nem viselhető – igazságtalanságára, az értékek veszendőségére, a lehetséges eszmények és a valóság tiltakozására sarkalló ellentétességére, a morális „legyen” és az erkölcsi „van” konfliktusaira. Ekkor ismeri föl az öntudatos egyéniség súlyos meghasonlottságának és a világ – a társadalom – minőségének kauzális összefüggését. A fennálló viszonyok totalítására kiterjedő morális kritika – természetesen – elzárja még Petőfit a társadalmi ellentétek valóságos tartalmának és mozgásának hívebb meghatározásától, forradalmi feloldásuk vállalásától, de ugyanakkor sokszorosan *többet* mutat számára, mint amennyit e lényegből korábbi szemléletével – a kívülállás spontán tudatával – megsejtett, egyáltalán megsejthetett. Petőfi tehát a tagadásban rejlő pozitív esélyek maximumát váltotta valóra.

Nem feledhetjük továbbá, hogy a világgyűlölet felé vivő eleven tudatmozgás, a fölerősödő moralitás alakította ki az emberiségig – az emberi természet általánosságáig – táguló

gondolkodást, a nembeliséghez való tudatos viszonyt, miként erre Petőfi világgépének átfogó sajátosságait elemző tanulmányában már Szegedy-Maszák Mihály is utalt.²⁶ Az emberiség Petőfi számára a *Felhők*-korszakban, az ide vezető ideológiai folyamatban válik egyre tartalmasabb, orientáló erejű eszménnyé, mindenekelőtt absztrakt erkölcsi közösséget jelölő fogalomná. A világszabadság későbbi – szemléletminősítő fontosságú – ideája elképzelhetetlen az emberiség, mint legmagasabb rendű integráció egyetemes meghatározottságainak, az ember legáltalánosabb természeti és társadalmi kötöttségeinek – a kohézió alapjainak – fölvetése és korai tisztázási kísérlete nélkül. S épp e kettős determinációban gondolkodva jut el – a ciklusban még csak sejtetésszerűen – az emberi tisztaság, értéktörekvés természeti és társadalmi kiszolgáltatottságának hierarchiájáig. Később, a *Világosságot!*-ban Petőfi határozottan a társadalmi cselekvés hasznosságának, a társadalmi kiszolgáltatottság megszüntethetőségének problémáját emeli a „kérdések kérdésévé”, a „lenni vagy nem lenni?” dilemmája itt már egyértelműen másodlagos érvényű számára. Korántsem ötletszerűen, hanem gondolatilag megalapozottan. A *Felhők*ben ugyanis mindkét szféra emberi következményeivel szembenézett.

A *Felhők*-korszak végén, lezárulása után született költeményekben a tagadás valóságos – immár nem csak az igényekben élő – meghaladásának fázisait is nyomon követhetjük. A *Mért vagyon én még a világon...* kezdő részei még jellegzetesen a *Felhők* nézeteit, érzelmi-hangulati motívumait és logikáját ismétlik, a világgal szemben álló moralitás pozíciói látszólag megingathatatlanok.²⁷ A folytatás azonban meglepetést tartogat, fontos változást jelző kérdéseket villant föl:

²⁶ *Világgép és stílus Petőfi költészetében*, in: *Világgép és stílus*. Bp., 1980. 222.

²⁷ Vö. Pándi Pál: „Kísértetjárás” *Magyarországon* II. 65–67.

Vagy tán valólag a világ nem ilyen?
Ily szomorúnak én látom csupán?
Én látom így csak, keresztülnézvén a
Kétségbesésnek sötét fátyolán?
Mindegy . . . elég, hogy én kétségbeestem,
Eleg, hogy én elkárhozott vagyok,
Hogy engem éles, égő körmeikkel
Tépnek, szagatnak a rossz angyalok!

A kérdéssorozat arra vall, hogy Petőfi distanciáltan kezd viszonyulni önnön moralitásának ítéleteihez, immár nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy a világ – az ember, társadalom és történelem – objektív arculata és morális- ideologikus képmása között esetleg ellentét rejlik, hogy e kettő – legalábbis – nem fedi egymást. A költő nem azt állítja, a világ feltétlenül ilyen, hanem azt: számomra most ilyennek tűnik. A kontrollált viszony esélyének fölvetése azonban a szubjektivitás újravállalásába csap át, a vers végkifejletében kifejezett kedélyállapot a ciklus uralkodó attitűdjeihez tér vissza. A komorság éltető tudatbeli közege, elvi fedezete – a moralitás hegemoniája – azonban már megrendült, s így nem zárható ki többé a világ és az egyén másfajta viszonyának jogosultsága. Az én mindennekelőtt a saját sorsát ítéli kilátástalannak, s e végzetszerű elkárhozottság hangsúlyozottan privát élménye nem vetítődik ki a világra, nem tágul kozmikus esélytelenséggé. S ezzel – noha csak implicit módon, igen áttételesen – megpendítette a világ felől érkező vigasz reményét, a másképp-gondolkodás objektív ígéretét.

A *Világgyűlölet* pedig – újabb stádiumként – a határozott távolságtartás gesztusával tekint vissza a *Felhők-korszakra*, mint a tudatosult személyiségtörténet lezárult fejezetére. A közeli múlthoz való viszonya ezért válhat elemző-értékelő jellegűvé: az elkomorulás – a költő mostani értelmezésében – az emberiség pozitív lehetőségeibe vetett határtalan bizalom átmeneti megcsalattatásának következménye, a szenvedélyes gyűlölet a feltétlen odaadás érthetetlen – ilyeneknek tűnő – kudarcaiinak felfokozott ellenreakciója. S vívódását, érték-

fedezetet rejtő tagadását Petőfi élesen elhatárolja a teljességgel partikuláris fogantatású, az elvakult önzésen, gátlástalan önigenlésen alapuló, így szükségképp pusztá szenvedéssé alacsonyodó világgyűlölet korabeli divatjától. A vers tehát utólagosan is igazolja a *Felhők* kételyeinek, elutasító magatartásának megalapozottságát és eszméltető fontosságát – polemizáló indulattal, mélyebb reflexiók nélkül.

A meghaladás lényeges szemléletbeli indítékait, kibontakozó irányát a röviddel később született *Száműztem magamat*... tárja elénk. Petőfi újraértelmezi itt a *Felhők* jelentőségét, racionalizáltabbá – és kifejtettebbé – téve pesszimizmusának ama különösségét, melyet a *Világgyűlölet*ben még az általános érzelmek (szeretet-gyűlölet) szférájában, a szenvedélyek tartományában elevenített meg: a végső konzekvenciákat ebben a versben már a „szív és az ész” együttesen alakítják ki. A *Felhőket* ihlető magánosság meghatározó tartalmává és funkciójává az emberiség sorsával, történelmével való számvetés válik. A világ és a szubjektum korábbi szélsőséges ellentétét – az egyik utólagosan kikristályosodó alaptanulásgként – közös meghatározottságuk gondolata váltja föl: az én sorsának „sötétsége” nem arctalan fátum többé, hanem szerves része és következménye a világ – az emberek – elesettségének. Az egyén – az egyetemes emberi közösség tagjaként – alá van vetve a világ antihumánus törvényeinek, boldogtalanságra kárhoztató viszonyainak, kívülállása tehát sohasem növekedhet abszolúttá. A moralitás ítélkező, elutasító szigorának helyébe – s épp az emberi természet és a társadalmi-történelmi viszonyok Rousseau-ra emlékeztető megkülönböztetése, a kettő tragikus disszonanciájának sejtetése folytán – a részvét lép: „Megbékülő jobbam fogad el, oh világ, / Nem volnál rossz, ha nem volnál boldogtalan. / Boldogtalan vagy s én sajnállak tégedet, / S akit sajnálunk, azt gyűlölnünk nem lehet.” E részvét – vagyis a szenvedők hatalmas közösségéhez kívülről való közeledés – emberi fedezetét a *Felhők* vívódásai teremtették meg, amelyekben Petőfi szinte sűrítetten, a saját legbelsőbb fájdalom

maként élte át a világ boldogtalanságának motívumait.²⁸ A költő ezáltal kivált a közösségből, útja kivételessé magasodott, hiszen az emberiség – egyedeiben – nem juthatott el a pokoljárásban megszerezhető általános fölismerésekig, az egyének sokasága – a vers logikája szerint – ezért nem viszonyulhat tudatosan, a nembeliség perspektívájából a saját és a mások történelmi-társadalmi gyökerű szenvedéseire. S ezért van szükség olyanokra, akik – *e* részvétüket aktivizálva – felvállalják a boldogtalanok tömegeinek ügyét, és cselekedni kívánnak az emberiség humánusabb jövőjéért. Az itt kibomló együttérzés – Petőfi későbbi meggyőződésében is – a forradalmiság felé vezető belső fejlődés lényeges fázisa, szubjektív követelménye. Az *apostol* emlékezetes sorait idézve: Szilveszter „amerre csak ment, mindenütt / Oly szépnek látta a természetet, / De benne mindenütt az embert / Olyan boldogtalanak / Nyomor s gazság gyötörte mindenütt. / Azt kezdte észrevenni, / Hogy ő nem a legszerencsétlenebb, / És fájt nagyon neki, / Hogy vannak nála szánandóbbak is. / Mindig kicsinyebb lett előtte / Saját baja, / Míg végre végkép elfelejté, / S nem látta és nem érezé azt, / Csak a *mások* baját” (magunk kiemelése). Ez a mentalitás pedig – a kiteljesedetten eszmefanatikus, a tömegek sorsát és igényeit feledő anarchista-terrorista radikalizmus kivételével – a forradalmiság egyik általánosítható, történelmi változatok sorában létező emberi fedezete.

A kívülállás tudatosulásának végkifejletében tehát ismét megjelenik az *azonosulás* mozzanata, de minőségileg új tartalommal: a megértett, el azonban nem fogadott gyarlóság megszüntethetőségének differenciált elvi alapjáról. Mert a visszafojtott emberi természet pozitív esélyeivel való közösségvállalás eredendően feltételezi, hogy az igazságtalan társadalmi viszonyokat meg lehet – s mindenképp meg is kell – változtatni. A *Dalaim* szavaival: „De mit tűr a szolgaságnak népe? / Mért nem kél föl, hogy láncát letépje? / Arra vár, hogy isten

²⁸ Vö. Sőtér István: *Nemzet és haladás* 68.

kegyelméből / Azt a rozsdá rágja le kezéről? / Dalaim, mik ilyenkor teremnek, / Villámlási haragos lelkemnek!” – Az idézett költemények gondolatai – tudjuk – még nem alkotnak a célokat és eszközöket, a magatartást konkrétabbá formáló, egyértelműsítő forradalmi eszmerendszert, kifejtett s összefüggő programot. De immár a legközvetlenebb feltételeit sorjazzák . . .

AGÁRDI PÉTER

AZ IRODALOMKRITIKUS ELMÉLETI ÉS MÓDSZERTANI MŰHELYE

MOZAIK FEJTŐ FERENC 30-AS ÉVEKBELI MUNKÁSSÁGÁBÓL*

A kritikus és irodalomtörténész Fejtő Ferenc munkásságának szinte minden darabjában, a magyar és a világirodalomról a 30-as években kidolgozott koncepciójának érvényesítése során állandóan érzékelhető elméleti igényessége. Valóban: Fejtő kritikusi és esszéista gyakorlata mögött erős filozófiai s még inkább esztétikai, irodalomelméleti érdeklődés húzódott. S itt nemcsak a gondolkodásmód, a tájékozódás, a háttér elméleti megalapozásáról, nemcsak a műhely esztétikai gyökereiről s esetleges forgácsairól van szó: Fejtő esszéistaként, vitapartnerként, publicistaként közvetlenül is foglalkozott a szocialista esztétika, irodalomtörténetírás és kritika elvi-módszertani kérdéseivel.

A 20. századi magyar esztétikai és kritikai gondolkodás története feltártságának jelenlegi szintje nem teszi még lehetővé, hogy pontosan elhelyezzük Fejtő elméleti-módszertani termését a 30-as évek esszéirodalmában s a nemzetközi szocialista irodalmi gondolkodás rendjében. Csak alapos forráselemzés és a komparatista módszer segítségével lehetne viszonyítani a Fejtő képviselte koncepciót – ennek történeti értelemben vett korszerűségi fokát, tudományos és ideológiai arculatát – a

*Részlet egy terjedelmesebb kritikátörténeti munkából. Fejtő Ferencnek az 1940-es évek végétől számítható, a reális progresszióval, a szocializmus eszmekörével és mozgalmával végérvényesen és élesen szakító – ma is aktív – emigráns ideológusi, közírói tevékenysége sem vonhatja vissza egykori baloldali működésének máig maradandó értékeit.

korabeli kritikai-esztétikai értékelvekhez és metodikákhoz, ezen belül a marxista igényűekhez. Ennek alapján lehetne csak vállalkozni arra is, hogy Fejtő nézeteiben, írásaiban meggyőzően elkülönítsük azt, ami friss, korszerű, de végül is csupán „másodlagos” interpretáció, attól, ami önálló gondolati-kritikai felismerés, tudományos megállapítás, elméleti innováció és attól, ami ezek gyakorlati alkalmazásának eredménye. Ebben a munkában ehhez a távlati igényhez képest csak Fejtő nézetrendszerének rekonstrukciójára, jellemzésére és hipotetikus minősítésére vállalkozhatunk.

*

Fejtő irodalomelméleti, esztétikai töprengéseinek és fejtegetéseinek tengelyében világnézet és esztétikum, tendencia és pártosság viszonyának, az irodalmi újítás és érték minéműségének „örök” kérdése áll. Ez a minden korszak művészetelméleti vitáit átszövő, meghatározó téma *itt* és *most* a szocialista irodalom kibontakozását kísérő eszmecserék közegében konkretizálódik; az írások a művészi értékteremtést és az érvényes befogadást segítő elméleti-kritikai tisztázás szolgálatában fogalmazódnak. Fejtő tanulmányai és esszéi magától értetődően használják a „szocialista irodalom” fogalmát, egész értékrendje s érvelése a társadalmi haladással – közvetett vagy közvetlen – kapcsolatot tartó irodalom támogatására vall. Ennek a szocialista kritikai elkötelezettségnek a keretein belül élez ki vitákat (illetve kerül kiélezett vitákba): álláspontja elsősorban a szektás, dogmatikus szemlélettel polemizálva, egy korszerű, nyitott, de nem parttalan, egy világnézetileg-esztétikailag megalapozott „szocialista irodalom”-értelmezésért perel. S nem kis mértékben meggyőzően realizálja is Fejtő ezt az irodalomértelmezést, esztétikai értékorientációt.

Egy esztétikatörténeti munka feladata lenne részletesen elemezni Fejtő elméleti írásait, esztétikai jellegű vitáit; ennek a

tanulmánynak a keretei között nem vállalkozhatunk erre. Csak arra utalunk, hogy azok a cikkek, amelyekben Fejtő a művészet, ezen belül az irodalom esztétikai kérdéseivel, érték és világnézet, realizmus és egyetemesség, korszerűség és maradandóság viszonyával foglalkozik, szorosan kötődnek a Marx és Engels elméleti örökségének – főleg németországi és szovjetunióbeli műhelyekben kibontakozó – rekonstrukciója nyomán a 30-as évek elején fölgyorsult esztétikai értelmezésekhez. Nem utolsósorban Lukács György 1932 utáni, nagy hatású esszéihez.

Múlthatatlan érdemei vannak Fejtőnek a tekintetben, hogy komolyan támaszkodik ezekre a felismerésekre, Marx- és Engels-interpretációkra, a marxista esztétika rekonstrukciós kísérleteire. Mindenekelőtt népszerűsíti ezeket, ugyanakkor néhány kérdésben önálló hangsúlyokat is alkalmaz. Az 1934-ben a magyar szocialista szellemi életben az elkötelezettség és művészi hitel viszonyáról fölforrósodott vitákban egyértelműen a – lényegileg a lukácsi értelemben használt – *pártosság* mellett (ha nem is pontosan az ő érveivel) áll ki a „tendencia” agitátoraival és gyakorlati képviselőivel szemben. Egyrésztől polgári esztéticista nézetekkel, másrésztől vulgarizáló mozgalmi felfogásokkal, harmadrészt Darvas Józseffel, Veres Péterrel s másokkal folytat tartalmas eszmecseréket ez ügyben, sok megközelítés és megoldás kapcsán például az utóbbival rokon következtetésekre jutva.

Fejtő nézetei láthatóan erősen emlékeztetnek József Attilának a 30-as évek elején-derekán formát öltő esztétikai felfogására. Három alapos tanulmányban pedig *Szocializmus és esztétika*, *Irodalom és világszemlélet*, valamint *Szocializmus és irodalom* alapkérdéseire keres és ad jórészt meggyőző válaszokat. S az külön tanulságos, hogy forma és világnézet, szocialista ihlet és művészi minőség viszonyáról szólva, a különböző polgári idealista, s főleg a szektás nézetekkel vitatkozva az ihletett világnézeti líra, a szocialista elkötelezettség „tisztá”,

hiteles művészetté érlelésének példájaként merül fel gyakran József Attila költészete.

„A realizmus lényege – írja Fejtő, sajátos Engels-interpretációt adva a *Die Linkskurve*-ban közölt szöveg nyomán – [...] az a törekvés, hogy a valóságot, a lélek, a társadalom, a képzelet valóságát híven ábrázoljuk, a művészet örökkévaló törvénye. A művésztől tehát nem azt kívánjuk, hogy világszemléletét programbeszédekben fejezze ki, hanem azt kívánjuk tőle, hogy a valóságot – s a valósághoz tartozik a világszemlélet is – hünen fejezze ki. Ha ez az író történetesen polgár, akkor nem kérhetjük számon tőle, hogy nem ábrázol munkást, vagy hogy műveiből a szocializmus igazságai csendüljenek ki. De követeljük tőle is, hogy ne hamisítson, hogy ne leplezzen, csonkítson, hogy alkotásában minél mélyebbre hatoljon s ne maradjon meg a felületnél, a látszatonál. Ugyanezt várjuk el a munkásírótól, de a szocialista intellektuel-írótól is: nem tendenciózusan kikészített irodalmat, hanem igaz és jó irodalmat. A valóságot akarjuk minden oldalán; az igazságot akarjuk megismerni, megérteni és átérezni; s annyira biztosak vagyunk s lehetünk a magunk igazságában, hogy a valóság hű ábrázolása, a tiszta irodalom bátran lehet irodalmi ízlésünk követelménye.”

„Az irodalmi alkotás és a világszemlélet progressziója sokszor, sokáig külön utakon járt. Ez a külön utakon való járás egyiküknek sem használ; ahhoz, hogy egy új embertípus kialakuljon, egyesülésükre van szükség. Ez az egyesítés, ennek a szintézisnek a megteremtése a szocialista irodalom feladata; az érdekében való küzdelem pedig a szocialista esztétikáé.”

A gyakorló kritikus és esszéista az intenzív esztétikai és irodalomelméleti érdeklődéssel egyidejűleg viszonylag sokat és részletesen foglalkozott az *irodalomtörténetírás és a kritika elvi-módszertani kérdéseivel* is. Fejtő tanulmányai – melyek e tárgykörben születtek – nem par excellence tudománymódszertani munkák, nem állnak elő önálló rendszerrel, de mégsem tekinthetők pusztán esetleges megfogalmazások alkalmainak. Miként a 30-as évek Magyarországon lényegében minden baloldali „művészelmélet”, Fejtőé sem tiszta, „önelvű” metodológiai törekvés. Sokkal inkább tekinthető a magát a kortárs társadalmi, művelődési és irodalmi folyamatokban érdekeltnek tudó baloldali értelmiségi módszertani eszmélkedésének, elméleti és kritikai reflexiói markáns ívének.

Mintegy tíz írást szentel az irodalomtörténetírás kérdéseinek. Többnyire recenziók ezek, de az érdeklődés tartóssága és rendszeressége, az érvelés következetessége – ha nem is változatlan monotóniája – s terjedelme határozott koncepcióra s nem pusztá alkalmiságra vall. A Korunk, a Szocializmus és a Szép Szó egyaránt helyt ad tanulmányértékű ismeretéseinek, legyen szó Szerb Antal vagy Féja Géza irodalomtörténetéről, Babits Mihály vagy Gyergyai Albert világirodalmi tárgyú összefoglalásairól, Schöpflin Aladár vagy Németh László, Benedek Marcell vagy Komlós Aladár munkáiról. Szinte mindegyik tanulmányban arra keresi a választ: miben áll a korszerű irodalomtörténetírás lényege, hogyan érvényesíthető a „szociális módszer” az irodalmi sajátosságok, a művészi autonómia javára.

Míg esztétikai írásaiban, a „tendencia” abszolutizálóival vitatkozó cikkeiben elsősorban a materializmus vulgáris értelmezőivel, a művészet és a világnézet viszonyának dogmatikus leegyszerűsítőivel polemizált, módszertani és történeti reflexióiban inkább a „másik” oldallal, az idealista szemléletű szintéziskísérletekkel szembesült Fejtő. Mindez nem taktikai megfontolás eredménye, hanem a tényleges „erőviszonyok”, a korabeli vitarelációk következménye: míg a baloldalon, a munkásmozgalmon belül a kortársi irodalom kapcsán a szektásan szűkkeblű megítélés volt a fő probléma, addig az irodalmi múlt értelmezésében, a nemzeti kultúra történeti önismeretében a szinte akadálytalanul terjedő eklekticizmussal kellett elsősorban szembesülnie. Erősen hatottak – még a progresszió keretei között is – a konzervatív nacionalista, a laposan pozitivista, a „nyugatos” szellemű polgári és „plebejus-faji” elvű, nem kevés torzítást, értékrend-hamisítást megtestesítő irodalomtörténeti szintéziskísérletek.

Marxista szándékú, szocialista igényű hazai irodalomtörténeti összefoglalás-kísérlet – Illyés Gyula *Petőfijét* kivéve – nem nagyon született, s főleg igényes nem. A szocialista baloldal „saját” irodalomtörténeti tudatával kapcsolatban elegendő csak a Madzsar József szerkesztette 1928-as *Társas-*

dalmi Lexikon címszavaira utalni vagy Nádass József megkezdett, de félbemaradt cikksorozatára. Jellemző ugyanakkor, hogy alig hatott a polgári magyar irodalomtörténetírás legigényesebb szintézis-íve, Horváth János monográfia-sorozata. S érdekes, hogy maga Fejtő Ferenc sem szembesült nyílt módszertani vitában azzal, amit a magyar liberális reformkonzervativizmusnak ez a tiszteletre méltó – s korántsem hivatalos „akadémiai” tudományt képviselő – teljesítménye nyújtott – egyfajta kihívásként is a marxizmus számára. E szembesülésre csak a 30-as évek végén – a szovjetunióbeli emigrációban dolgozó Révai József tanulmányaival – teszi meg az első komoly lépéseket a történelmi materialista igényű magyar irodalomszemlélet.

Egyik korai tanulmányában, a Korunk 1934-as évfolyamában rögtön azt célozza meg Fejtő, hogy Szerb Antal *Magyar irodalomtörténete* kapcsán elvi-módszertani igényvel szóljon hozzá *A magyar irodalomtörténetírás kérdéseihez*. A korabeli magyar irodalomtörténetírásból ő két módszert, két típust emel ki. A Toldy Ferencről Beöthy Zsoltig ívelő vonulatra elsősorban a közvetlen politikai-ideológiai szempontok uralma s az ebből fakadó pátoz volt szerinte a jellemző; míg a Pintér Jenő-féle újabb hagyományt száraz statisztika és adatgyűjtemény teszi érdektelenné, de korántsem befolyás nélkülivé. Hiszen ez a módszer – Fejtő szerint – még az érzékenyebb, művészileg fogékonyabb történészek – mint amilyen például Horváth János – stílusára is károsan hatott.

Ebben a közegben Fejtő igazi újitásként üdvözli Szerb Antal könyvét, amely mindkét tradícióval gyökeresen szakított: a szerző itt valódi és friss élményként éli át az irodalmat, hagyja érvényesülni személyiségét, s közel tudja hozni olvasójához az elmúlt korok művészetét. Szerb irodalomtörténetének értéke – írja Fejtő –, hogy művészi munkának készült, s azzá is vált: változatos emberi érzések kapnak hangot igaz emberi és irodalmi értékek kifejezéseként és képviselteként. Mindezek alapján érthető, hogy a szakma

konzervatív körei a sajtóban is élesen támadják, s kimondva-kimondatlanul éppen azért, mert demokratizálja a tudományt. Pedig a könyv éppen azt bizonyítja, hogy ez a demokratizálás nem „alászállás”, hanem ellenkezőleg: felemelkedés a tudomány és az irodalomszemlélet korszerű, európai szintjére.

Fejtő azonban — a jobboldali demagógiával szemben a kommunista Korunk hasábjain védve meg az erdélyi pályadíjat elnyert munka értékeit — csak ezután kezdi el tulajdonképpeni mondanivalóját. „Kihívóan” komoly szellemi teljesítményként értékeli Szerb munkáját: ezért ütközik módszertanával és értékrendjével. A fő kifogása az, hogy a konzervativizmussal szemben egészében feltétlenül pozitív értéket képviselő művészi jelleg több ponton a történeti igazság kárára érvényesül. A Szerb bevezetőjében vállalt három módszertani elvnek, a szellemtörténetnek, az irodalomszociológiának és a lélektannak sem annyira a szintézise, hanem inkább eklektikája ölt testet — Fejtő szerint — a kidolgozásban. S vajon — ez a kérdések kérdése — van-e az irodalomnak egyáltalában önálló története? Fejtő szerint a földnek, egy embernek, az állatvilágnak, egy népnek van saját története, mert van anyagi folytonossága, szerves növekedése. Általában történelemről olyan létezőknél beszélhetünk — írja —, amelyek változásaik során is azonosak maradnak önmagukkal, amelyek önmaguk változásainak elsődleges okai és hordozói.

Önelvűség és történetiség, ontológiai-társadalmi determináltság és sajátyszerűség problematikájának filozófiailag nem pontos értelmezése ez, de figyelemre méltó annyiban, hogy — s ahogy — elveti a „tisztá irodalom” immanens történeti fejlődésképeinek lehetőségét:

„Az irodalomnak ilyen értelemben véve nincs története, nincs immanens folytonossága, önmagából következő, egyszóval: nincs szer-
vessége. S hogy mégis beszéltek és ma is beszélnek az irodalom törté-
téről, az egyike az idealista világszemlélet számos maradványainak,
amely az eszméknek organikus létezését tulajdonított, sőt az eszméket
vallotta egyedül-létezőknek, s amelynek számára az irodalomnak inkább
volt története, mint az eleven embernek [...] Az irodalom nem

magyarázható az irodalomból, a reneszánsz irodalma nem a feudálisból, az állítás tagadása és a tagadás tagadása elve alapján ad infinitum, és ha a következő korszak tagadja is a megelőző állításait, nem valami teremítő s ugyanakkor mechanikus szellemi szükségyszerűség alapján tagadja, hanem egyszerűen, mert a társadalomban élő ember működik, gyarapodik, változik s a megváltozott ember másképp szól, beszél, rajzol vagy vé. Mint *Marx* mondta legelőször és határozottan: »Az erkölcsnek, vallásnak és egyéb ideológiának . . . nincsen története, nincs fejlődése, hanem az anyagi termelésüket és anyagi közlekedésüket kifejlesztő emberek valóságukkal együtt megváltoztatják gondolkodásukat és gondolkodásuk termékeit is.« Az irodalom tehát nem »alany«, hanem »állítmány«, nem »független változó«, hanem »függvény«. Az irodalomnak, mint emberi működésnek, alkotási formának összefüggését, értelmét csak a társadalom adja meg. [. . .] Ember nélkül az irodalom holt anyag.”

„Tekintve, hogy irodalomtörténet nincs, hanem csak a történetnek, a *történő embernek* van irodalma, az irodalmi szintézis módszere a történelemből indulhat csak ki, mint meghatározó és belejátszó háttérből, ebbe a történelembe ágyazná be az író, mint egy szimbolikus prizmat, kiben kora és osztálya sugarai összegyűlnek; mint individuumot, vagyis nemcsak vegyületet, hanem éppen meghatározott, egy bizonyos és soha többet embert, aki művében esztétikumot alkotott és visszahatott a társadalomra.”

Fejtő szerint az irodalomtudomány helyes módszere „a legtágabb értelemben vett szociológia, amely magába zárja a társadalomtörténetet, vagyis a gazdaság-, politika- és szellemtörténet, az egyéni és kollektív lélektan és az esztétikai elemzés hármasságá”-ban ölt testet.

Részletes szövegkritika nélkül is érezhető a megfogalmazásnak a vitapozícióból következő egyoldalúsága. De éppen történelmileg méltányolható a mögötte működő koncepció: ha leegyszerűsítően interpretálja is Fejtő *Marx* és *Engels* felépítmény-elvét, nem szociológiai illusztrációként, ideológiai tézisek eszközeként értelmezi az irodalmat. Ha „radikálisan”, tévesen fogalmaz is akkor, amikor az irodalomtörténet – mint tudományág – relatív önelvűségét is a szellemtörténetnek adományozza, e polemikus egyoldalúsággal valójában az irodalomtudomány történelmi materialista módszerének végiggondolása-

ra tesz termékeny kísérletet. Annál is inkább, mivel Fejtő – éppen a korabeli és a későbbi dogmatizmussal, „szociologizálással” szemben – az irodalomtörténetírásból nem hagyja ki az írói szubjektumot, a kreatív pszichikumot és a poétikai-esztétikai mezőt, még ha nem vállalkozik is ott és akkor ezeknek az összetevőknek a szintetikus értelmezésére.

Szerb Antal könyvében azt is bírálja, hogy amikor az következően alkalmazni akarja a szociológiai módszert, leegyszerűsíti a történelmet: egyházi, főúri, nemesi és polgári irodalomra tagolja nemzeti kultúránkat. Holott valójában a Fejtő szerint helyes szociológiai – értsd: történelmi materialista –

„felosztás legfőbb szempontja nem az osztály, hanem a társadalom egészének bizonyos rendje és szerkezete. Vagyis mi a feudalizmus, kapitalizmus stb. irodalmáról beszélünk, s mivel » az uralkodó osztály gondolatai minden korszak uralkodó gondolatai« (Marx), másodsorban beszélünk csak az osztályos irodalomról [. . .] Sajnálatos, hogy Szerb Antal, aki művében elég teret ad a szociológiai okfejtésnek, nem merült el mélyebben az irodalom és társadalom összefüggéseinek filozófiai kérdésében, mert ez az elmerülés még biztonságosabbá tehetné volna kutatásait.”

Idézi Szerb Antal egyik vezető történelmi szempontját, az Európához való viszonyítást. De a szociológiai szemlélet itt is felületesen működik – mondja Fejtő –, mert Szerb könyve éppen a „Nyugatra nézés” okaira nem tud válaszolni. A meggyőző feleletet Marxnak az egyenlőtlen fejlődésről kialakított koncepciója adja meg – ebben igaza van Fejtőnek. De amikor megkísérli ezt konkretizálni és abszolutizálja a „későn-jövés” elvét, maga is a történelmietlenség hibájába esik. A „megkésettség” koncepciója egyébként ebben az 1934-es cikkben már ugyanolyan kidolgozott formában van jelen, mint négy évvel később, a Féja-könyv bírálatában. s részgazságai ellenére is egyoldalú, ökonomista jellegű történelemszemléletre vall. Ez a koncepció Fejtőnek az egész magyar nemzeti irodalomra vonatkozó álláspontját, felvilágosodás- és Ady-képét sem hagyta érintetlenül, ha nem torzította is egészében tévéssé.

A tiszta immanencia jogos tagadása Fejtőnél tehát nemcsak egy valódi történeti-társadalmi megközelítésre adott lehetőséget, hanem ezzel *együtt* – ha azt nem is hiteltelentve – egy, a világtörténelmi és világirodalmi (értsd: nyugat-európai) determináltságot, illetve értéknormát fetisizáló történetietlen doktrinerségre is. A két „elem” furcsa együttesét tükrözik az alábbi összegező mondatok is:

„Végkövetkeztetésképpen tehát megállapíthatjuk, hogy a magyar irodalomnak nincs története, csak a magyar társadalomnak, s az irodalom csak e társadalom történetének kifejező jelensége, dokumentuma, – másrészt a magyar társadalomnak sincs önmagából fejlődő szerves folytonossága, hanem kénytelen erőszakosan is alkalmazkodni az előhaladó társadalomhoz, – s végül, hogy a magyar irodalom a magyar társadalomnak ezt a kénytelen epigonszerűségét is dokumentálja azzal, hogy egész történetében, minden, még csak-magyságát hangoztató művében [is], sőt abban leginkább, az összeurópai irodalom bizonyos ágaihoz kapcsolódott.”

Ez a sajátyszerűségeket, a későn-jövés világirodalmi szintű behozását, sőt meghaladásait figyelmen kívül hagyó egyoldalú elméleti-módszertani általánosítás – amelynek gyökerei a polgári radikális és a szociáldemokrata történelemszemléletben (például Szabó Ervinnél) könnyen kimutathatók – ugyanakkor nem akadályozza meg, sőt paradox módon segíti Fejtőt abban, hogy a szemlélet és módszer meggyőző vitatásán túl, konkrét történeti-értékelési kérdésekben is találóan s érett marxista álláspont jegyében bírálja Szerb Antal koncepcióját. Egyértelműen „balról” utasítja el például a szerző Szekfűtől átvett Széchenyi-kultuszát. Ahhoz a futamhoz pedig, hogy »naiv dolog lenne Petőfit a marxista eszmék előfutárának tekinteni«, hozzáfűzi: „Petőfi valóban nem volt eszmei előfutár, de érzésben, szabadságvágyban, temperamentumban olyan elemeket hordott, amelyek miatt kedves költője lett a munkásságnak.”

S hasonlóképp joggal vitatta – ha nem is minden vonatkozásban meggyőzően – Szerb Ady-képét. Jól érződik itt is, hogy a „harmadik nemzedék”-beli Fejtő – mint annyi társa – már és még nem tud közel kerülni Adyhoz, nem ismeri fel

pontosan forradalmi szerepét a magyar közgondolkodásban, érületben és irodalomban. Abban viszont igaza van, hogy elutasítja Szerb Antal misztikus fajfogalmát, amellyel a szerző objektíve „nem tudja kivonni magát Szabó Dezső és Németh László narodniki gesztusainak hatása alól”. Ha az ilyen természetű közvetlen hatás ténye persze vitatható is, a szellem-történeti módszer szociologizáló és pszichologizáló oldalainak eklektikája s némi irracionális „fertőzőettsége” kétségtelenül jellemzi Szerb Antal módszerét. S ezt még az sem cáfolja, hogy az egész mű éppen egy irracionális, faji-nacionalista irodalom-szemlélet gyökeres kritikája és „európai” igényű, korszerű „átépítése” igényével íródott.

Minden felületes látszat ellenére azonban Fejtő nem kozmopolita, nem doktrinéren antinacionalista pozícióból vitatkozott a Szerbnél is felbukkanó irracionális „faji” képzettel. 1934-es irodalomelméleti vitája sajátos előképe a „népi írók”-kal – főleg Veres Péterrel – néhány év múlva megvívandó eszmecsereinek: egy még nem érett, de tendenciáját tekintve alkotó marxista irányba mutató nemzet-értelmezés jegyében. „Nem azt hibáztatjuk – írja cikkében –, hogy [Szerb Antal] a »magyar eidost«, a magyar jelleget keresi az irodalom történetében is, hanem azt, hogy a magyar jelleget többször és szükségtelenül személyes jelenségekhez kapcsolta.

Szerintünk a magyar eidos induktíve állapítható meg a magyar történelemből, vagy legalábbis az intuitív megragadásnak át kell ölelnie az egészet. Az eidos kifejezés nem a leg-sikerültebb, mert az állandóságot hangsúlyozza, holott a magyar jelleg a társadalom formáival együtt változik és végeredményben nem más, mint az európai jelleg egyik változata. Miért mondja Szerb, hogy »a magyar faji alkat józanságával nem fér össze a metafizikai nyugtalanság«, amikor Vajdában és Adyban megtalálja azt? Miért felel meg »az összeszorított fogú dac« jobban a magyar eidosnak, mint »a lázadás és forradalom«, amikor volt Dózsa és Kossuth és Vajda és Petőfi és Ady? Az »élet és ábránd« ellentéte miért a magyar jelleg

egyik legszembetűnőbb mozzanata, amikor a fin du siècle legtöbb írójának főproblémája? Miért »idegen« a magyar »vértől a kapitalizmus«, talán a francia vértől nem idegen?” Érezhetően nemcsak – sőt talán nem is elsősorban – Szerb Antalnak szólnak ezek a polemikus mondatok: ő csak frazeológiájában és néhány könnyed megfogalmazásában tett engedményt – a bergsoni, freudi ihletés is némiképp ösztönözte erre – annak az irracionalizmusnak, amelynek éppen egész rendszere ellen vonultatta fel érveit, szépírói és esszéista munkásságát, s amelynek végül is áldozata lett.

Igaza van Fejtőnek: „a nacionalizmusok fellángolását nem lélektani felfedezések, hanem társadalmi-gazdasági okok határozzák meg, a humanista kori nemzeteszményt a kezdődő kapitalizmus hozta létre, a népeszme a feltörő osztályok határvonalát húzta meg a népen kívülálló uralkodó osztállyal szemben, a modern fajeszmenek pedig több köze van a kenyéririgységhez, mint Freudhoz, a jól számító irányításhoz, mint Bergsonhoz. Göbbelsék is tiltakoznának az atyafiság ellen. -

Az, hogy mi a faj, tisztázatlan, csak az tisztázott – s nem tudományosan, hanem politikailag –, hogy ki nem tartozik a fajhoz, azaz ki ellen lehet bántatlanul kirobbantani a felgyülemlett agresszív energiákat. Ismételjük tehát: a magyar »eidos«, a magyar jelleg mindaz a jellemvonás együtt, amely mindmáig a magyar történelemben felmerült, mert ha ezt nem fogadjuk el, régi és lemosolygott tankönyveink bölcsességéhez jutunk vissza: »a magyar lovagias, vendégszerető, vallásos és hűséges faj vagy nép«, amely bölcsességet a tankönyvíró rendszerint szóról szóra német könyvekből vett át, csak a »német« helyett szúrta be a »magyar« szót.”

Fejtő esszéje a marxista nemzeti irodalomtörténetírás perspektívájából, az érték és a relatíve korszerű szemlélet iránti tisztelet jegyében, de a szocialista önismeret és tudományosság igényéből fakadó elvi vita „kötelességtudatával” fogalmazódott. A magyar irodalomszemlélet korabeli vitatott kérdéseiben nem foglalhatott volna állást méltányosabban és elvszerűbben a Gaál Gábor szerkesztette Korunk, mint éppen ezzel az esszével: „Szerb Antal szellemtörténeti szintézist adott akkor, amikor a magyar művelődés anyagának szociológiai

szempontú feldolgozása még a jövő zenéje: a szintézis megérdemli, hogy megbecsüljék, méltányosan megbírálják s mindenekelőtt hogy olvassák.”

Lényegében a Szerb-kritikában megfogalmazott álláspont érvényesítése vonul végig Fejtő 1934 és 1938 között írt többi irodalomtörténeti tárgyú cikkében, módszertani reflexiójában is. Árnýtalan, de elvszerűen vitatja Hankiss János irodalomszemléletét is, mert hiányzik belőle a valóság, a társadalmiság és a visszatükrözés szempontjainak egysége. Ugyanakkor színvonalasan különíti el Fejtő a marxizmus paródiáját és a valódi történetiséget. „Az irodalom leglényegesebb problémája az irodalomnak az egyetemes társadalmi élethez való viszonya és kölcsönhatása.” Hankiss azonban elkerüli ezt a kérdést ott is, ahol szükségszerűen föl kell vetődnie: a korszakok kérdésénél. Miért vannak az irodalomban határozottan elkülöníthető korszakok? Miért változik az ízlés? És önállóan változik-e az irodalom, vagy a társadalmi ember változik és az irodalom ennek hatásaképpen?

A »levitézlett« materializmus válasza erre: *az irodalom másodlagos társadalmi funkció, mert cselekvésének eszköze, a szó, fogalom, fogalmak kapcsolata másodlagos, vagyis a tényleges, érzékelhető valóság jele.* Az irodalom jelekből épít és jeleket épít: jeleit pedig mindenképpen a valóság határozza meg, amelyeket a jelek jelölnek. Egy vers felkorbácsolhatja az érzékiséget vagy a politikai szenvedélyt, de maga nem érzékiség és nem szenvedély, csak annak a jele, közlője, közvetítője, amint Mona Lisa képe sem a valóságos Mona Lisa, hanem csak a képe. Tehát zavarkeltés, ha előítéletnek vesszük, hogy az irodalom csak tükörképe a valóságnak. Igenis, tükörképe, de eleven, ható, organikus tükörképe, maga is valóság, de valóságának lényege az egyéb valóságra irányuló ábrázolókézség, valósághelyettesítés. Az irodalom értelmét tehát nem önmaga adja – ez a lényeges különbség közte és az egyéb létező között –, hanem a valóság, amelyet kifejez; nem értelmezhető tehát amaz emberi élettevékenységek nélkül, amelyek folyamán, amelyekből jelrendszere és művei kialakulnak, vagyis elsősorban a *termelés* nélkül, mely nem más, mint a *leghatalmasabb emberi ösztönnek: a létfenn-tartási ösztönnek a működése . . .*”

Hogy itt megint Fejtő koncepcionális alaptételéről van szó s nemcsak egy rövid ideig tartó kommunista „bűnbeesés” dokumentumáról, azt az is bizonyítja, hogy ezt a Korunk 1934-es évfolyamában publikált cikket újra közli az 1935-ös Szocializmus hasábjain is, méghozzá egy, több kritikai írását összefűző ciklus élén, mintegy módszertani, elvi bevezetőként.

A materialista irodalomtörténeti módszer igénye mozgatja tollát, amikor Radnóti Miklós Kaffka Margit-könyvét méltatja, mondván, hogy „a szellemtörténeti módszert »talpára állítja«, a »szellem« nem a vizek fölött szállongó elvontság, hanem a korszaknak, társadalomnak, osztálynak lüktető, valóságos szellemisége”. Lukács György Goethe-esszéjének – melyet a József Attila szerkesztette Valóságban olvashatott – művészileg és emberileg plasztikus elemzésére is hivatkozik, amikor Babits Mihály egyébként tisztelettel értékelt nagy világirodalomtörténetének szubjektivistá módszerét bírálja. Nem szociológiát kíván tőle, de megjegyzi: „a háttérrel, a környezettel való kontraszt, a közösségnek az egyénben élő s kifejeződő mennyisége és intenzitása emeli ki igazában az egyén nagyságát.”

Ugyanez a közvetett-közvetlen bírálat vonatkozik Gyergyai Albert francia tárgyú regényesszéjére és Schöpflin Aladár munkájára is – miközben mindkettővel kapcsolatban még némi nemzedéki fölény, hiperkritika is kiérződik Fejtő soraiból. Mert azért – minden „hibájával”, Nyugat-apologetikájával együtt is – az már nem igaz például ez utóbbiról, hogy „benső szellemét s kihangzását tekintve az egész mű inkább halottá maszkírozása, mint megelevenítő életrajza a magyar irodalom húszadik századi dicsőséges virágzásának”. Ebben az indulatos gesztusban nem is annyira a módszertani különbözőség igénye a fő motívum, hiszen maga Fejtő is megjegyzi:

„Schöpflin Aladár első komoly művelője hazánkban a szociológiai irodalomszemléletnek, s ez hervadhatatlan érdeme akkor is, ha tudjuk, hogy a szociológiai, esetleg társadalomlélektani szemléletben az írókkal való közvetlenebb, ösztönös esztétikai azonosodás elől keresett menekedék”.

Döntőbb talán a „harmadik nemzedék” erősen racionalista és emellett szocialista szárnyát képviselő fiatal kritikus „generációs radikalizmus”-a, amit még a barát József Attila is táplálhatott benne – nemcsak a Nyugat schöpfungli apologetikájával, hanem magával a Nyugattal, főleg a babitsi *Nyugattal* szemben.

1938-ban Féja Géza „*Régi magyarság*”-a kapcsán Fejtő újra részletesen kifejti *A szociális irodalomtörténet módszeréről* vallott elképzelését. Sok mindenben dicséri, méltatja ezt a könyvet: irodalmi érzékenységét, plebejus indulatait, friss látásmódját ugyanúgy lelkesen említi, mint Gaál Gábor. (S mindketten meg is tehetik ezt: erősen problematikus máj csaka a másodika, az 1941-es átdolgozott kiadásban hangolódik a könyv szövege.) Fejtő a továbbiakban megkísérli tömören felvázolni magának a műfajnak – az irodalomtörténetírásnak – a születését s fejlődését is:

„Az a tudományág, amely az egyes nemzetek irodalmának emlékeit kutatja, magyarázza, időrendi sorrendbe s térbeli összefüggéseibe ágyazza, az *irodalomtörténet*, amennyire nem népszerű ma, annyira népszerű volt, annyira közszükségletet elégített ki a múlt század első évtizedeiben, amikor megszületett. Az irodalomtörténet ugyanis a *nacionalista* szellemi áramlatnak tipikus szüleménye. A keletkező irodalomtörténet *nemzeti* irodalomtörténet volt. a nemzet hagyományainak, szellemi tevékenységének, múlt értékeinek foglalata, s abban a korban, amikor a nemzeti büszkeség elsősorban a *művelődésre*, a művekre hivatkozott s kevésbé a fegyverekre, az irodalomtörténet szolgáltatta a főbizonyítékokat valamely nemzet európai hivatottsága mellett. A nemzeti érzés ébredése mindenütt a nemzeti múlt iránt való érdeklődés ébredésével párhuzamos. Magyarországon már a XVIII. század utolsó évtizedeiben jelentkezik ez az érdeklődés; és attól kezdve egyre növekszik. A nemzeti irodalomtörténetnek legnagyobb teljesítménye, legelőkelőbb terméke nálunk a Toldy Ferencé, amelynek nemzeti-esztétikai szempontjai s azok nyomán való értékelései átmenetek a köztudatba s nagyjából napjainkig uralkodtak. Erre az irodalomtörténetre szüksége volt a köznemesség és a fiatal polgárság életerős nacionalizmusának, amely a »régicdicsőségéből« erőt kívánt meríteni magának. E nacionalista irodalomtörténet egyébként német gyökerű, s mintái révén szorosan összefügg a német filozófiai idealizmussal. De ma is van tudós,

Thienemann Tivadar, aki »A magyar történetírás új útjai« c. gyűjteménybe írt tanulmányában azt írja, hogy »az egész szellemtudományi irány az idealizmus filozófiájával áll vagy bukik«. Néhány lappal arrébb azonban ugyanő már azt állapította meg, hogy az »irodalom társadalmi jelenség«.

A nacionalista irodalomtörténetírásnak a filozófiai idealizmussal való kapcsolata az irodalom *idealista* megfogalmazásában nyilvánul meg; abban a rejtett feltevésben, hogy az »irodalomnak« saját története van. Ebben a történetben ugyan kifejeződik a *nemzeti szellem is* – van irodalomtörténész, aki az irodalom fejlődésében épp e szellem fejlődését kutatja, – de akkor is csak egy szellemi létezőt (az irodalmat) egy általánosabb szellemi, „ideális” létező, a „nemzeti szellem” határoz meg. Természetesen, aminthogy már Hegel is idealista filozófia-történetében, a társadalmilag értékes tények s összefüggések egész hazmazára vetett fényt az idealizmus homályos üvegén át, úgy a nacionalista irodalomtörténetírás, bár alapul a »szellem« áramlásait vette, szükségképpen tekintettel volt az egyes nemzetek *tényleges*, tehát társadalmi valóságára és történetére is.

Elmondhatjuk tehát, hogy az irodalomtörténet mai formájában a feltámadó nacionalizmus műve. Ez magyarázza viszont, hogy nem élő, nem népszerű, nem mai tudomány; ez magyarázza, hogy a laikus olvasó már a neve hallatára is elfintorította az orrát, s arra az iskolai adathalmazra gondolt, amelyet »irodalomtörténet« címen be kellett vennie, hogy mihelyt kilép az iskola kapuján, kiadja magából. A szellem, az ébredő nacionalizmus, a nemzeti öntudatosodás szelleme ugyanis *elhagyta* az irodalomtörténetet; a valóban teremtmő, lelkes újjászületéssel vemhes, reformpátosszal telített nacionalizmus, amely a magyar reformkorszak képviselőit jellemezte, a 48-as idők után eltűnt a közéletből, nem illett a 67 utáni idők tülekedő józanságához, s függetlenségi politikusok ajkán harsogó, de üres szólamná korcsosult. E kortól kezdve az irodalomtörténet többé nem a közönség széles rétegének tápláléka, hanem tanárok s diákok kényszerolvasmánya, iskolai tankönyv, amelynek mind a két típusa: a Beöthy-féle retorikus, pántlikás és a Pintér-féle száraz adatgyűjtés, a kor érdeklődésével, igényeivel, érzületével való összefüggés hiányát mutatta. Akinek nem volt muszáj: egy munkásnak, egy polgárembernek eszébe jutott-e valaha irodalomtörténet iránt érdeklődni? Kivéve azt a néhány régi író: egy Batsányit, Petőfit, Aranyt, akikben a maga eszméinek előfutárait látta?

Mintha azonban az utóbbi időben változás állna be e téren. Néhány éve jelent meg Szerb Antal irodalomtörténete, e könyvből, holott nem volt olcsó, második kiadást kellett nyomni. Új, szélesebbkörű érdeklődés támad az irodalomtörténet iránt. Megújul tán a nacionalizmus?

Nem. *A szociális, a népi szemlélet tágul nemzetivé – bár egyelőre csak az írók fejében.* Új embertípus van kialakulóban: a, ha nem is szocialista, de szociális gondolkodással és érzülettel átitatott ember típusa, akinek látása középpontjában a »társadalom« áll, bizonyos megszorítással a »népi«, s ezt a társadalmat akarja *reformálni* (mint annak idején a nacionalisták a nemzetet), az irodalomban fontos társadalmi működést lát s ezért a múlt irodalmában is azt látja: szüksége van hagyományokra, s mivel a jelen valóságot is *másképp* szemléli, más szemmel nyúl a múlthoz is. Kíváncsisága eleven, érdeklődése hamisítatlan: nem a »nemzeti szellem« érdeklí őt már, hanem a bonyolult társadalom, amint a szellemi alkotásokban kifejeződik, a társadalom érzései, típusai, jelképei vonzzák, a társadalom törvényeit figyeli az írókban és művekben, *s a tudomány, amelynek büvölete alatt áll, amelynek szolgálovává teszi az irodalomtörténetet, már nem a filozófia vagy nemzeti történelem, hanem a társadalomtudomány, a XX. század vezértudománya.*

Az irodalomtörténeti anyag ismét megelevenedik, újabb s megint szerves egységbe állanak a szétporladt adatok; az avult, régi zengzetek s mondatok a társadalom régi állapotairól, osztályairól, szellemi légköréről tanúskodnak, mai állapotokkal és áramlatokkal rokonulnak, a már ismert szövegekben egyes részek jelentéktelenné halványulnak, mások előtérbe nyomulnak. Az egész anyag átrendeződik; a tudományos munka téglahordásból szintetikus tevékenységgé emelkedhetik. Annak az irodalomtörténetnek, amely e kívánalmaknak eleget tesz, a műfaj modernizálását, demokratizálását végrehajtja, bizonyára nagy sikere is lesz. Mert ki nem kíváncsi a magyar irodalomnak *olyan* történetére, amely a magyar társadalom történetének keretébe illeszti be, mintegy illusztrációként s jelképként, a magyar irodalomnak, e meghatóan hősi es erőfeszítésnek történetét.

Ennek az – eljövendő, mert még nem jött el – irodalomtörténésznek azonban, mielőtt művébe fogna, bizonyos módszertani elveket kell majd fontolóra vennie.”

Meg kell itt szakítani ennek az izgalmas tanulmánynak az – ismeretlensége okán kényszerűen hosszú – idézését. Fejtő ugyanis 1938 legelején, ebben az esszében lényegében ugyanazt a fordulatot hajtja végre az itthoni szocialista irodalomszemléletben, amit az emigrációban Lukács György és Révai József. Szervesen összekapcsolja – ha nem is az osztályharcos, kommunista forradalmiság, de az akkor feltétlenül progresszív töltésű szocialista reformizmus jegyében – a társadalmi-

nemzeti sorskérdéseket és az irodalomszemléletet. Fejtő a – szociáldemokrata vezetés alatt elképzelt és akart – népfront-stratégia szellemében, a Márciusi Front programjával összhangban emeli ki az új „szociális, népi szemlélet” térnyerésének és az irodalom nemzeti önismeretét erősítő szerepének összefüggését, lehetséges és szükséges kölcsönkapcsolatát. S éppen ennek az egységnek a tudatosítására mozgosítja „a társadalomtudomány”-t, vagyis a marxi történelmi materializmust. Okkal jelzi azt is, hogy az ilyen szempontú „aktualizálás”, az ilyen elvű „illusztrációs” szerep – ha nem jár együtt történeti-etlen torzulással – végső soron az irodalom belső fejlődésének objektív, tudományos megközelítése terén is jelentős előrelépést hoz.

Fejtő egyébként maga is megérezte a történeti-funkcionális rokonságot Lukács és Révai ez irányú törekvéseivel. 1953-ban, a jugoszláviai, újvidéki Híd című folyóiratban „vajdasági barátai” kérésére újra megjelenteti ezt a tanulmányt. A minimális – s jórészt stiláris jellegű – változtatásokkal közreadott tanulmánynak azon a pontján, ahol most az idézést megszakítottuk, csillag alatt lábjegyzetként olvashatók az alábbiak: „Az 1945-ös felszabadulás a szocialista szellemű irodalomtörténetnek újabb impulziót adott. A legjelentősebb tanulmány, amely e vonatkozásban megjelent – Lukács György könyvén s Révai József *Ady-ján* kívül – Komlós Aladár: *Irodalmunk társadalmi háttere* c. könyve. De 1948 után a sztalinizálási folyamat az irodalomtörténetírás új lendületére bénítóan hatott.” Ez a hivatkozás is megerősíti egyébként azt a feltevésünket, hogy Fejtő lényegében csak 1949 után, a hidegháborús években szakított végleg és teljesen saját szocialista múltjával és világnézeti elkötelezettségével, a marxista tradíciókkal. Jóllehet 1935-től már nem forradalmi nézetei egyre több kommunista- és szovjetellenes elemet tartalmaznak, 1945 után egy időre még újra erősödtek is a – mégoly absztraktul értelmezett – szocializmus iránti elkötelezettségének szálai. Az MKP politikájával való alapvető egyet nem értése sem gátolta meg, hogy a

magyar kommunista irodalomszemlélet e két nagy egyéniségéről így írjon. S hogy az ő 30-as évek végi nagy irodalomtörténeti esszéikkel rokonítsa, párhuzamosítsa a sajátját.

Visszatérve az 1938 eleji Fejtő-tanulmányhoz: a következő részekben egy anticipált szocialista irodalomtörténet módszertani elveit veszi fontolóra, s lényegében szó szerint megismétli az 1934-es Szerb Antal-kritika elvi passzusait az irodalomtörténet társadalomtörténeti feltételezettségéről; Marx felépítmény-koncepciójáról; a szociológiai, a lélektani és az esztétikai elemzés egységében elképzelt szintetikus módszerről. Röviden megismétli a Szerb Antal könyvéről mondott kritikát is. Ezt követi a Féja-mű tömör tudománytörténeti elhelyezése:

„*Féja Géza* könyve a Szerb Antaléhoz képest módszertanilag hanyatlást jelent, hiányzik belőle annak igyekezete a szellemtörténeti, lélektani, szociológiai és esztétikai szempontok *együttes* alkalmazására. Ő két nagy korszakra osztja a magyar irodalom történetét, a »régire«, amelyben a vallás uralkodik, s az »újra«, amelyben »a vallásos eszme helyét birtokba veszi az ember«. Ennek így sok értelme nincs. A vallásos *eszme* helyét nem az ember, legfeljebb földibb tartalmú, emberibb légkörű más *eszmék* foglalták el; ember ekkor is, akkor is »volt«. Másrészt a felosztást, mint írtuk, lényeges s tudományosan termékeny szempontok szerint kell elvégezni, tekintettel az irodalmat teremtő és befogadó társadalom szerkezetére, uralkodó szellemére s formaváltásaira. E nagy kereten – a vallásos és nem-vallásos – kereten belül Féja Géza alkalmazkodik ugyan a hagyományos, »szellemi áramlások« szerint való felosztáshoz (középkor, humanizmus, reformáció, ellenreformáció, nemzeti küzdelmek stb.), ami helyénvaló is lenne, ha megpróbálkozott volna azzal – amit nem tett –, hogy ezeket az áramlásokat *módszeresen* beállítsa a magyar társadalmi történetbe. E módszertani elvek alkalmazása hiányában lett irodalomtörténeti kísérlete azzá, ami: arcképcsarnokká, amelyben a szociális szempont az egyes alakoknál külön-külön, kisebb-nagyobb mértékben érvényesül, de az egészet nem sikerült egységgé szervesítenie.

A második kérdés szorosan kapcsolódik az elsővel. Lehet-e a magyar irodalom történetét a magyar társadalomból magából levezetni, feltéve – amit feltettünk –, hogy az irodalom a társadalom funkciója? Éppúgy nem lehet, mint ahogy a magyar *társadalom* fejlődése se magyarázható önmagával, önmagából, hanem csakis annak a szoros összefüggésnek tudatában, amelyben gazdasági, politikai és szellemi téren e környező s távolabbi szomszédokkal, egész Európával állt.”

S itt következnek az egyenlőtlen fejlődés törvényéről megfogalmazott – Marxot interpretáló – mondatok, illetve az ennek a törvényszerűségnek a félreértéséből is fakadó „későnjövés” elmélet vitatható felhangú passzusai. Ott viszont már megint maradandó igazságú Fejtő érvelése, amikor Féja – ha mégoly plebejus is – egyoldalú, magyar-centrikus fejlődés-elvével a komparatista módszer igényét állítja szembe:

„Féja Géza könyvéből ez a szempont is hiányzik. Igaz, az európai áramlásokba, humanizmus, reformáció stb. kapcsolja a magyar irodalmat, nem feledkezik meg az ún. európai hatásokról. De véleményem szerint egy magyar irodalomtörténetnek, ha teljes képet akar adni a valóságról, bővebben kell foglalkoznia az európai irodalommal; azt mondhatnám, hogy nem is annyira azzal kellene foglalkozni, ami hatott a magyar írókra, mint azzal, ami nem hatott. A VIII-os (gimnazista) – ha jól emlékszem Pintér-féle – irodalomtörténetem végén volt egy táblázat, amely az egyes nemzetek irodalmi eseményeit egymással párhuzamosan ábrázolta. Ez a táblázat számomra tanulságosabb volt, mint az egész könyv. Akkor hökkentett meg, hogy Balassával egy időben Angliában egy Shakespeare élt s hogy Baudelaire nem Adynak, hanem Petőfinek volt a kortársa. Féja Géza annyira elmélyedt egyes, kedves alakjaiban, hogy elvesztette szem elől a Nyugatot, ahová pedig azok mind vágyódva néztek. *A jövődő magyar irodalomtörténésznek irodalmunk ez európai determináltságáról egy másodpercre sem szabad megfeledkeznie.*”

Valóban meggyőzővé természetesen akkor vált volna ez a Fejtő-álláspont, ha szervesen összekapcsolódott volna a Dunatáji, kelet-európai irodalomszemléletre vonatkozó saját elképzelésekkel. Gyengéje, szervi baja volt Géja Géza s más „népi” író irodalomtörténetének (a torz, aktualizáló, „faji” fertőzetről most nem is beszélve), hogy – főleg Szabó Dezső nyomán – a *keleti* szellemi kapcsolatokat egy sajátos – olykor csak vélt – plebejus-parashti összehasonlító karakterológia jegyében tudatosították, egy ebből fakadó torz, normatív értékrend nevében adtak irodalmunknak sok vonatkozásban történetietlen népi-etnikai-nemzeti színezetű értelmezést. Fejtő módszertanának viszont az a hibája, hogy – számos meggyőző elvi,

történeti, esztétikai előfeltevése ellenére – több vonatkozásban egy nyugat-európai normativitás rabja maradt. Ennek gyakorlati képviselésében, kibontásában mégis érvényesebb eredményekre – egy valóban szocialista irodalomtörténeti szemlélet alapjainak lefektetésére – jut módja, mint vitapartnerének.

Többször is visszatér Fejtőnél a szociológiai módszer igénye. A most idézett tanulmányok mellett *Az arany középszer* c. 1936-os esszéjében is külön foglalkozik e módszertani kérdésekkel: elutasítja a szellemtörténetet és a pozitivizmust, s a szociológiai módszerben jelöli meg a kutatás szerinte helyes irányát.

A „szociológiai szemlélet” – Fejtő interpretációja szerint – „az irodalomban, annak történetében az egyetemes társadalom- és művelődéstörténet egyik mozzanatát látja, s így [az irodalom] önmagából nem, csupán a többi mozzanattal, az »egész« ember többi résztevékenységével, gazdasági, vallási, politikai, érületi, jogi, tudományos és technikai stb. működtetésével egyetemben értelmezhető. Az irodalomtörténetnek megvannak a maga külön szempontjai, amelyek alapján »önállóan« művelhető, hiszen az irodalom különálló, sajátos tevékenység, s a történelem folyamán mind élesebb határok választják el az emberi lélek kifejezésének többi területétől; de éppen mivel az egyetemes emberi lélek bizonyos állapotának és történetének kifejeződése az irodalom, története nem választható el a lélek egyetemes történetétől. Az irodalomtörténet legfőbb segédtudománya a társadalom-, illetve a művelődéstörténet, s az irodalomtörténet maga ennek az általánosabb, totális történetnek az ága.”

Ebből az érvelésből jól látszik, hogy Fejtő miként értelmezi az irodalom és az irodalomtörténetírás társadalmi kötöttségeit. Esztétikai és kritikai gyakorlata is ellentmondana annak, hogy megfogalmazásait – vagy akár valóban vitatható hangsúlyokat, elemeket is tartalmazó koncepciójának lényegét – egy dogmatikus, szociologizáló irodalomszemléletnek és módszertannak tulajdonítsuk. Annál is kevésbé, mert Szerb Antal, Schöpflin Aladár kapcsán és esztétikai-kritikai vitáiban az osztályelkötelezettség és a művészi hitel; tendencia és pártosság; világnézet, származás és esztétikai érték viszonyáról

szólva éppen ő bírálja a szociologizálás polgári-eklektikus, illetve szektás-dogmatikus típusait. S igen erőltetett lenne a 20-as évek szovjet irodalomtudományának „szociológiai” iskolájával közvetlen kapcsolatba hozni Fejtő szemléletét, jöllehet történetileg szükségszerű analógiák bizonyosan kimutathatók. Fejtőnél egyébként a „szociológiai szemlélet”, a „szociológiai módszer” fogalmi nemritkán – igaz: pontatlanul – szinonimái a „történelmi materialista”, a „marxista módszer” kategóriáinak; s ezzel a szóhasználattal a hazai baloldali gondolkodásban nem volt egyedül.

Fölösleges ma már a „marxista” és a „szociológiai” módszer különbségeit bizonygatni, annyira magától értetődően más (de egymással érintkezhető) fogalmakról van szó. Veres András mutatta ki meggyőzően, hogy

„egyrészt a marxista megközelítés nem azonos a szociológiai módszer alkalmazásával, másrészt a marxista megközelítés nem jelent eleve garanciát a szociológiai nézőpont érvényesítésére. A szociológiai módszer megfelelő (tudományos) alkalmazása a marxista irodalomértelmezés számára is megoldandó feladat”.

Hogy mennyire így van, azt egyébként Horváth János vagy éppen Szerb Antal munkái is bizonyítják, amelyekben a szociológiai-irodalomszociológiai szempont alkalmazása eleve nem marxista orientációval kapcsolódik össze.

Fejtő egyébként a „szociológiai módszer” általános fogalmától maga is igyekszik elkülöníteni az „irodalomszociológia” kategóriáját, illetve tudományterületét. Erre az utóbbira tesz kísérletet *Az arany középszer* c. esszé második részében, amikor a 18. századvégi magyar irodalom és a Horatius közötti „vonzalom” analógiás felfejtésére vállalkozik. *A magyar irodalom és a magyarság* c. esszéjében tudatosan is „a magyar irodalmi élet szociológiai vázlatát” s nem esztétikai-kritikai értékelését adja, s másik, ekkor született tanulmányának pedig még az alcímében is kiugratja a műfaji megnevezést: „irodalomszociológiai vázlat”.

A magyar irodalomtörténetírás és kritika történetében – minden ellentmondásával, konkrét tévedésével együtt – a marxista módszertani gondolkodás jelentős vívmányának, tudománytörténeti értékének kell tartanunk Fejtő Ferenc reflexióit. Ha „szociológia”-fogalmának konnotációiba belejárt-szott is nála a marxista esztétika és irodalomszemlélet történetileg meghatározott – s még a kor legnagyobb teoretikusainál is tapasztalható – „szociologizálása”, Fejtő nézetei egészében s lényegében a relatív önelvűség és a történelmi-ontológiai megalapozottság szerves egységének felismerése felé *mutattak előre*.

JEGYZETEK

1. Fejtő Ferenc idézett, illetve említett írásai

Irodalomszemlélet és világszemlélet. (Hankiss János: *Irodalomszemlélet*) (Fülöp Ernő álnéven) Korunk, 1934/6. 467–469.

A magyar irodalomtörténetírás kérdéseihez. (Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet*) (Fülöp Ernő álnéven) Korunk, 1934/12. 864–874.

A mű-e vagy a hatás? (Fülöp Ernő álnéven) Korunk, 1934/9. 691–692.

Babits Mihály irodalomtörténete. Szocializmus, 1935/7. 324–326.

Rapszódikus elmélkedés Babits „Amor Sanctus”-a fölött. Gondolat, 1935. 24–34.

Dialektika, hit, l'art pour l'art. (Vita Veres Péterrel) Gondolat, 1935. 250–255.

Élet és irodalom. (Hankiss János: *Irodalomszemlélet*) Szocializmus, 1935/6. 278–279.

Szegedi Fiatalok. (Radnóti Miklós *Kaffka Margit* c. könyvéről és a Hont Ferenc szerkesztette „Szinpad” c. folyóiratról.) Szocializmus, 1935/2. 89–90.

Az arany középszer. Adalék Horatius és a magyarság viszonyának kérdéséhez. (*Horatius Noster* Összeállította: Waldapfel Imre.) Szép Szó, 1936/I. 135–144.

Benedek Marcell: *Irodalomesztétika.* Szép Szó, 1936/II. 400–401.

Irodalom és világszemlélet. Szocializmus, 1936/6. 275–279.

Szocializmus és esztétika. Szocializmus, 1936/4. 156–161.

Szocializmus és irodalom. Szocializmus, 1936/9. 463–466.

- Gyergyai Albert: *A mai francia regény*. Szép Szó, 1937/IV. 1. r. 281–284.
- A háború utáni magyar irodalom*. (Irodalomszociológiai vázlat) Szép Szó, 1937/V. 289–299.
- Komlós Aladár: *Írók és elvek*. Szép Szó, 1937/V. 470–472.
- A magyar irodalom és a magyarság*. Szép Szó, 1937/IV. II. r. 63–74.
- Schöpflin Aladár és irodalomtörténete. Szocializmus, 1937/6. 278–280.
- A szociális irodalomtörténet módszeréről*. (Féja Géza irodalomtörténeti kísérlete kapcsán) Szocializmus, 1938/I. 35–42. *Urbanizmus és parlagság*. Németh László Berzsenyi-könyvére. Szép Szó, 1938/VII. 14–16.

2. Rövid szakirodalmi apparátus

- Az említett kritikátörténeti munka további részletei, előtanulmányai: *A szocializmus mint költészet*. In: „Vár egy új világ”. Bp., 1975. 81–140, illetve – más címen – „József Attila útjai”. Bp., 1980. 438–464.; *Fejtő Ferenc világirodalom-képe a harmincas években*. Literatura, 1981/1–2. 144–163.; *Egy progresszív Duna-völgyi irodalomszemlélet*. Kritika, 1981/6. 11–13.
- Feltételezhető, hogy Fejtő a 30-as évek eleji Marx-interpretációk közül ismerte pl. a következőket: Mihail Lifsic: *Karl Marx und die Ästhetik*. Internationale Literatur, 1932. 2. sz. Vö.: uő.: *Válogatott esztétikai írások*. Szerk.: Sziklai László. Bp., 1973. 153–378. és 614–616. – Lukács György: *Gegen die Spontaneitätstheorie in der Literatur*. Die Linkskurve, 1932/4. sz. – uő.: *Die Sickingendebatte zwischen Marx–Engels und Lassalle*. Internationale Literatur, 1933/2. stb. – E tanulmányok modern kiadásai: Lukács György: *Művészet és társadalom*. Bp., 1968. és *Adalékok az esztétika történetéhez*. I–II. Bp., 1972. – Leninnek a proletkulttal kapcsolatos álláspontját lásd: Lenin: *Művészetről, irodalomról*. Bp., 1966. 460–463.
- Egy Fejtő által vitatott cikk: Békés István: *Perneki Mihály: 2000 Volt*. Szabad Írás, 1934. – Ennek nyomán bontakozott ki Fejtő és Veres Péter között egy érdekes eszmecsere a szocialista irodalomszemléletről. Veres Péter első cikke: *Irodalom és világnézet*. Gondolat, 1935. 171–173. A Fejtő válaszára reagáló második cikke: Veres Péter: *Egy „autodidakta” válasza*. Gondolat, 1935. 318–320. – A Fejtő és Veres Péter közötti vita szorosan kapcsolódik a Nagy Lajos *Kiskunhalom* c. könyvéről a baloldalon 1934-ben lefolyt eszmecserehez is, melyben mindketten részt is vettek.

- Az 1930-as évek eleji marxista rekonstrukciós munkálatokról lásd: Sziklai László: *Mihail Lifsic harcos esztétikája*. Előszó M. L.: *Válogatott esztétikai írások*. c. kötetéhez. Bp., 1973. 5–43. – Szerdahelyi István: *Marx, Engels és az irodalomelmélet. A marxista irodalomelmélet története*. Tanulmányok. Szerk.: Nyíró Lajos és Veres András. Bp., 1981. 9–34.
- Lukács György: *Tendencia vagy pártosság?* c. cikkének korszerű kiadása: L. Gy.: *Művészet és társadalom*. Bp., 1968. 86–95. Eredetileg: *Tendenz oder Parteilichkeit*. Die Linkskurve (Berlin), 1932/4. 13–21. – A híres Engels-levél Miss Margaret Harknesshez: Marx–Engels: *Művészetről, irodalomról*. Bp., 1966. 160–163.
- A 20-as évek második felének szocialista szemléletű irodalomtörténeti összegezés-kísérletei: *Társadalmi Lexikon*. Szerk.: Madzsar József. Bp., 1929. – Nádass József: *Vázlat egy szocialista magyar irodalomtörténethez*. Szocializmus, 1928. 425–429. és 1929. 97–102. – Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténetének értelmezéséhez* lásd: Poszler György: *Szerb Antal*. Bp., 1973. – Lukács György Goethe-esszéje Laurent György álneven: *Goethe világnézete*. Valóság, 1932. június 7–12.
- Féja könyvéről lásd: Gaál Gábor: *Féja Géza: A régi magyarság*. Korunk, 1937/10., GGVI. I. 896–897. – Vö. még Varjas Béla felszólalását. *Vita a „népi írók”-ról*. Bp., 1958. (soksz.) MTA Irodalomtudományi Intézete 113. – A „keleti” és a „nyugati” orientációjú irodalomtörténeti szintézisekről: Poszler: i. m. 217–241.
- Az irodalomtörténetírás és a szociológia viszonyáról: Veres András: *Szociológia és irodalomtudomány*. Kultúra és közösség. 1978. 1–2. sz. 27–67.; V. A.: *Mű, érték, műérték*. Bp., 1979. 322–378. – Kéziratom lezárása után jelent meg: Nyíró Lajos: *Irodalomszociológiai törekvések a szovjet irodalomtudományban*. (1917–1930.) In: *A marxista irodalomelmélet története*. Tanulmányok. Bp., 1981. 149–200.

BÉCSY TAMÁS

AZ 1980-AS ÉV MAGYAR DRÁMÁIRÓL

1980-ban a Színház című folyóirat Drámamelléklete már második évfolyamához érkezett, s tizenegy magyar drámát mutatott be; közölt drámákat több vidéki folyóirat; megjelentetett drámaköteteket a Magvető Kiadó, köztük a *Fiatalok Rivaldája* második kötetét.

A jelzett naptári évben több dráma jelent meg, mint amennyiről az alábbiakban szólhatunk; s kiválasztásuk önkényesnek minősülhet. Ezt azzal igyekszünk áthidalni, hogy – megítélésünk szerint – az említendőek problematikája nemcsak az adott naptári év drámáira vonatkozóan érvényes.

*

A 20. századi regény- és drámairodalomban viszonylag gyakori jelenség – közismert ez –, hogy az egyes cselekmény-etapokat az írónak és/vagy alakjainak az asszociációi állítják egymás mellé. Ez a technika minden bizonnyal több okból alakult ki. Közülük talán a legfőbb, hogy ezzel lehet a művek szerkezetében visszaadni a század látszólagos vagy valódi kuszaságait, érthetlenségeit, amelyek az egyed számára akár az elidegenedetségben, a manipulációkban, a státuszokban és funkciókban való életben jelennek meg, akár a század nagyon is kiélezett szociológiai, társadalmi, politikai ellentéteiben, az egymást követő ilyen értelmű ellentétes helyzeteiben. Ha egy drámában a cselekmény-etapok logikai vagy ok-okozati egymásutániségben követik egymást, akkor az ábrázolt világ el-

rendezett vagy — ha nehezen is, de mégis — követhető és áttekinthető. Az asszociációs egymásutániság viszont semmi-féle rendet, áttekinthetőséget nem utánoz; az asszociációkkal egymás mellé kerülő cselekményegységek a valóság esetleges-ségét jelölik, a „mindig minden megtörténhet” szemléletét vagy gondolatát sugallhatják. Azonban — már ez is közhely — az asszociáció sem szabad; amire az a tény is bizonyíték, hogy nem lehetséges olyan asszociációkkal kapcsolódó esemény-sorozat, amellyel összefüggésben ne lenne elképzelhető valamilyen oda nem illő, bele nem helyezhető cselekményegység.

Nádas Péternek a Színház 1980. novemberi száma Dráma-mellékletében közölt *Temetés* c. darabja ezt a technikát alkalmazza ahhoz, hogy bemutassa: minden elvesztette a maga valóságos jelentőségét, valóságát; vagyis autentikusan nincsen sem világeseemény, sem valóságtartalom, következésképpen nincsen autentikus dráma és színház sem. Azonban, ha semmi sem autentikus, akkor ennek a kimondása sem az. Ez csak az ilyen megfogalmazásban tűnik szofizmusnak; ha ui. ennek kimondása drámában akar ábrázolódni, eo ipso megszűnteti saját szofizmusát és igazsággá válik.

A darab hosszú, sőt hosszú csenddel kezdődik:

„nagyon sokáig tökéletes csend és mozdulatlanság uralkodik a színpadon; ennek a csöndnek az időtartamát természetesen a közönség tűrőképességéhez kell igazítanunk, de úgy, hogy a tűrési határon jóval túl legyen”. (Nádas Péter: *Temetés*; in: Színház, Dráma-melléklet, 1980. november 3.)

Mintha olyan képtelen „zene”darabot hallgatnánk, amelyben a karmester beintése után nem hallunk egyetlen hangot sem. Persze olyan koncert nem létezhet, amely a karmester beintése után nem kezdődik el valamikor. Ha nem kezdődne, éppoly képtelenség lenne, mint az a „dráma”, amely csak címből és a szereplők felsorolásából állna és semmi másból. A darabban igen sokszor olvasható az az instrukció, hogy „csend, hosszú csend, nagyon hosszú csend”, amivel voltaképpen azt a semmit akarja megmutatni, ami az autentikusság megszűntével állt elő.

Ám valami itt is elkezdődik, vagyis végül maga a darab töri meg a csendet, és telíti a semmit – ha nem nagyon telíti is. A két alaknak, a Színésznek és a Színésznőnek valamit mégis el kell játszania. Nyersen: azt mutatják be, hogy a Színésznő szereti a Színészt, ám fordítva nem; a legfontosabb szót nem lehet kimondani – föltehetően azért, mert szerintük ilyen nincs is –, a végén pedig a Színész leszúrja a Színésznőt és a saját magát formázó bábukát egy koporsóba temeti, majd maga is beletemetkezik egy másik koporsóba. Mindezt iszonyatosan hosszú – ahogyan az instrukció közli: „mondjuk a botrány határán” levő (I. m. 16.) – csendek közepette. Így a legtöbbet a csendek közölnek, azt a semmit, ami az autentikusság hiánya miatt a szerző szerint van.

A baj először az, hogy a semmit egyszerűen nem lehet ábrázolni. Ha *elvileg* megengedjük, hogy lehet, akkor életbe lép az a tény, hogy a semmit nem ábrázolhatja maga a semmi. Ugyanakkor a „csend, hosszú csend, nagyon hosszú csend” a befogadás során egyáltalán nem kapja meg azt a jelentést, amit a szerző neki szán; vagyis azt, hogy nincs autentikus élet, csak a semmi van. A mű olvasása során az olvasó a befogadás szükségszerű törvényszerűségei miatt egyáltalán nem tart szüneteket, különösképpen nem a saját tűrés határán túllevőeket; a színházi előadás során pedig pusztán azt jelenti, hogy végtelenül hosszú ideig nem történik semmi, csak a színészek állnak mozdulatlanul. A néző nem az elvi, hanem a gyakorlati semmit észleli. A csendek és szünetek legfeljebb annak a kiművelt befogadónak jelentik az autentikus élet helyetti semmit, aki az életről már eleve ezt gondolja, a darabtól teljesen függetlenül. A hosszú és még hosszabb csendek senkivel nem fedeztethetők fel, hogy nincs hiteles, autentikus valóság.

Egy kissé itt is felvetődik az a probléma, amelyet majd a következő darab említése kapcsán kell hangsúlyoznunk; a felhasználat önkényessége. Ismeretes, egy bizonyos szempontból kétféle jel van, analóg és digitális jel. Az előbbi hasonlít

arra, amit jelöl, az utóbbi nem. Így a digitális jel jelentését egyéni erőfeszítéssel kell megismernünk. Ez azonban csak akkor sikerülhet, ha a digitális jel tartalmaz olyan mozzanatot, amely a kor társadalmi tudatában már rendelkezik valamiféle, általánosabban tudott jelentéssel, avagy ha a jel tartalmaz olyan mozzanatot, olyan kényszerítő erőt, amely jelentésének megismeréséhez elvezethet. Így voltaképpen a digitális jelek sem jelölhetnek és jelenthetnek bármit és bárhogyan, ha általánosabb megértésre akarnak számítani. Most ennek a fordítottja a fontosabb: a valóság különböző mozzanatait, tárgyiasságait, összefüggéseit stb. nem lehet önkényesen, bármilyen tetszés szerinti jellel jelölni, ha szélesebb megértésre törekszünk. Akármilyen jellel jelölni és jelenteni csak „házi használatra” lehet. Nádas Péter darabjából csak egyetlen ilyen jelet említünk, a darab végi temetést, amit a Színész hajt végre. Az eddig bemutatott jelek, valamint jelöltjük és jelentéseik szerint a szerelmet, a közöttük kialakulhatatlan kapcsolatot temeti el, s nem többet. Noha a mű szándéka szerint – csak Balassa Péternek a műhöz írott előszavából tudhatjuk – az egész autentikus világot temeti el. De ha a Színész és a Színésznő között kialakult tartalom jelentése végül az, hogy nem lehetségesek valódi kapcsolatok, akkor mégis van a világban valami, ami autentikus: a kapcsolatteremtésre irányuló törekvés. Ám a temetés ekkor nem jelölheti és jelentheti annak a temetését, hogy csak valaha voltak, lehettek kapcsolatok; vagyis áttételesen sem jelentheti az egykor volt autentikus világ temetését. A szándék csak szándék marad.

Igen sok új magyar drámának az egyik alapproblematikája, hogy a bennük levő jelek és jelrendszerek a befogadó számára vagy nem jelölnek és jelentenek semmit, vagy valami egészen mást, mint a szándékozott.

A Színház 1980. júliusi számának Drámamellékletében a dráma szövege előtt közölt beszélgetésben Kornis Mihály sokkal érdekesebb dolgokat és alapvetőbb igazságokat mond

el, mint amik *Halleluja* c. drámájából (alcíme: „komédia a szeretetről”) kiderülnek. Nagyon igaz, amit nyilatkozik:

„Megdöbrentő, milyen kevés érett, felnőtt személyiség van a társadalomban. (...) Azokat a felnőtt személyiségeket keveslem, akik 'autentikus létet' élnek (...), akik tehát autonóm, belső vezérlésű életükben képesek ellátni hivatásbeli feladataikat.” Később megjegyzi, hogy főhősének, a harminc év körüli Lebovicsnak a generációja mintha „képtelen lenne elvégezni a maga feladatát: Lebovics végig áldozatnak érzi magát, újra és újra megállapítja, hogy 'így nem lehet dolgozni', mert mindig jön valaki, mert betör az élet a lakásba, másrészt viszont ő maga teremti e lehetetlen helyzeteket magának, hogy elhalassza a feladatot.” (I. m. 1–2.)

Ezekben a mondatokban mély társadalmi igazságok rejlenek. Azonban a szándék, a kifejezendő gondolat és világkép itt sem válik élővé, itt sem valósul meg a dráma világában, hanem helyette egészen más. Az író itt is olyan jelrendszereket épít fel, amelyek nem jelölik és jelentik a befogadók számára azt, amit nekik szántak. Ezáltal nem jön létre a mű és a befogadó között a szándék szerint való kontaktus, és nem alakul ki a szándék szerinti jelentéssorozat. Az író jó szándékai, igazságai ezért válnak hiábavalókká.

Erre is csak pár példát hozunk. A *dramatis personae* között szerepel a NYUSZI, akiről ott még azt is olvashatjuk, hogy „(ő a legfontosabb az egészben)”. A Nyuszi Lebovics a darab vége felé kiemeli a ketrecből azzal, hogy „Akkor inkább a nyuszi-kámmal játszom. Most! Akármit csinálsz! Ha még meg nem döglött”. Amikor a zongora alól kiemeli a ketrecet, látható, hogy a nyúl „Három-négy éves körüli fehér bőrű, fehér hajú, csaknem meztelen kisfiú” és Lebovics „gyengéd szeretettel simogatja a hátát”. (I. m. 21.) Azután káposztát, majd csokoládét akar neki adni, s gyermekmondókákat mond neki. A nem-sokára belépő Babának mondja róla:

„Piros szeme van!” (I. m. 21.) A jelenetben egyszer a Nyuszi felé bök, s ezt mondja: „... már az állatokat is szeretem.” (I. m. 21.) Baba elmenetele után pedig: „(Ölébe veszi a Nyulat) Nők, nők, nők! Látod, ez is elment. Jól itthagytak minket nyuszikám!” (I. m. 22.) Egy idő

után beteszi a kosárba: „Aludni kell nyuszikám, ki kell aludni magunkat! Aki nem alszik – pici marad. Pirinyó! Álmodj csilingelésről, habcsókról . . .”; majd ezt mondja neki: „Megint aláganajoztál. Nem baj, majd holnap kitakarítlak!” A gyerek ki akar mászni a takaró alól „Lebovics nem engedi”, ALUDJ, ALUDJ, ALUDJ! (Sikító hangok jönnek, aztán a pokróc lelappad) Na. Végre!” (I. m. 22.) A darab zárójelenetében Demeternével, egy másik szereplővel együtt „Gyuszi-Nyuszi ketrece magasba emelkedik. Demeternéről lepotyognak a ruhák. Kontya ezüst fényben szikrázik. Gyuszi feláll a ketrecben és énekel. Demeterné is énekel.” (I. m. 26.)

Mindezt azért idéztük ilyen hosszan, hogy kiderülhessen, nem valószínű, hogy akad befogadó, aki felfedezi Gyuszi-Nyuszinak azt a jelentését, amit Kornis Mihály a mű szövege előtt olvasható beszélgetésben elmond: „Nyuszi-Gyuszi az „én” legbelsőbb szentélye, az a romolhatatlan mag, mely mindannyiunkban ott van, s amellyel mind úgy bánunk, mint Lebovics a nyulával. (. . .) A darab végi megdicsőülés (vagyis a Demeternével való felemelkedés, B. T.) arra kíván utalni, hogy végül Lebovics elroncsolódott-tönkrement „én”-jében mégis marad valami, ami elpusztíthatatlanul tiszta.” (I. m. 2.) A darabbeli Gyuszi-Nyuszi, mint jel semmiképp nem jelöli az én legbelsőbb és tiszta „szentélyét”; ezt kizárólag az írói szándék rendelí hozzá, de a befogadónak egyáltalán nem jelenti ugyanezt.

Ezek kapcsán utalnunk kell arra, hogy ha egy drámában megjelenő jel jelentését csak az tudhatja meg, aki ismeri az író nyilatkozataiban megadott jelentését, de magából a darabból ez nem hámozható ki, akkor voltaképp a mű értékelése is lehetetlenség. A jelek jelentésének ismerete nélkül nyilván nem lehet a mű világában eligazodni. Ha pedig szándék szerint nem is kell eligazodnunk, elég ha ráhangolódunk a mű hullámozásaira, akkor a mű világa olyan befogadói attitűdre kényszerít vagy készlet, amely ellen hadakozni kíván: a gyermeknek a valósághoz való még infantilis viszonyára.

Egy drámában bármi természetesen nemcsak szó szerint kimondva kaphatja meg a maga jelentését, hanem a helyzetek egymásra vonatkozása, illetőleg a szövegösszefüggés révén is.

Azonban akárhogyan nézzük, Gyuszi-Nyuszi semmiféle olyan helyzetbe nem kerül, amelyből kiderülne, hogy ő az én legbensőbb szentélye, s ezt a jelentést még a szövegösszefüggések sem építik fel. Az „én” legbensőbb magjának ez a jele „házi használatú” jel.

A jelenetek asszociációval történő egybekapcsolása és az eseménymenet éppen adott helyére ezen a módon való beépülése voltaképp azt is majdnem lehetetlenné teszi, hogy az alakok között igazi drámai viszonyok alakuljanak ki. A befogadónak az a benyomása támad, hogy bármelyik alak és a meglevőnek bármelyik helyzete helyett éppoly „érvényességgel” állhatna egy hasonló másik is. Így az alakok között nem viszonyok, hanem legfeljebb kapcsolatok alakulnak ki. Ugyanakkor ezáltal nem a világnak az „önkényessége”, vagy ha tetszik körvonaltalansága jelenik meg, hanem a darabé. A jelek jelentései ebben az összefüggésben sem azok, amelyeket az író nekik szánt.

Az asszociációs szerkesztés még egységességet sem biztosít. Egységességre pedig azért van szükség, mert csak az egységesítő elv teremthet fontossági sorrendet az egyes alakok és jelenetek között. Kornis Mihály a darab szövege előtt közölt beszélgetésben elmondja, hogy az a jelenet, amelyben a nagypapa egy „bogár-bábot” köp ki, azt jelenti, hogy Lebovics nagypapja „kiköpi tüdőbaját, amibe Lebovics belevetíti a maga szorongását, majd kilép a társadalomba, s ez az „örökség” agresszívvá teszi”. Még hozzáteszi, hogy Lebovicsnak az a kérdése „Mi van az öklömben? — követeli agresszívan, nem egyéb, mint a szeretetvágy feltörése: *könyörgés szeretetért.*” (I. m. 2.) Először is ugyancsak arról van szó, hogy a bogarat tartó, öklöbe szorított kéz és a kérdés mint jel, nem hordozhatja azt a jelentést, hogy ez könyörgés szeretetért. Ne essék félreértés: nem azt vitatjuk, hogy szeretetért lehet agresszívan könyörögni; nagyonis lehet. Csak azt vonjuk alapvetően kétségbe, hogy ez a jel a megadott jelöltet és jelentést hordozza. Mivel azonban ez a motívum az író számára nagyon fontos — az alcím is

jelzi – egy jelenetben, amely ettől igen távol esik, kimondatja. Abban a jelenetben Lebovics, aki a szeretetért könyörög, nincs is jelen. Ekkor lakásuk vonattá változik, amellyel külföldre éppúgy lehet utazni, mint Szabolcsba a „fekete vonaton”. Itt és ekkor a tömegből megszólal egy:

„CIGÁNY: Engem ki szeret? Ki szeret, ki szeret, ki szeret? KÖNYÖRGŐK SZERETETÉRT! Nem adtak. (Széthúzza az ingét, részeg). Ki mer lejönni egyszer Kisvárdára, pörköltet enni lavórban? Verjetez agyon. Agyon kell verni!” (I. m. 22.)

A vonat-jeleneten belül ez a szöveg kétségtől hangsflyos. Ám az egész darabon belül eltűnik a más szövegekkel való egyformaságban, mivel a jelenetek között az asszociációs technika miatt nem alakul ki fontossági, hangsúlybeli sorrend.

Jól tudjuk, hogy a modern irodalomnak Joyce és Kafka óta egyik törekvése és jellegzetessége, hogy a műben ne legyenek hullámhegyek és -völgyek, vagyis ne legyen fontossági sorrend. Ez a törekvés és szimptóma összefüggésben van a valódi, az igazi értelmű tapasztalatoknak a polgári valóságból való eltűnésével. Az az életesemény, élettény válik valódi, igazi tapasztalattá, amely az élet későbbi vitele számára tanulságokat, cselekvési vezérfonalat rejthet magában. Ha ilyen élettény, életesemény stb. nincsen, akkor ezek mindegyike egyforma, vagyis nincs jelentőségbeli hullámhegy és -völgy. Azonban az életnek ez az értelmezése csak világnézet nélküli szemléletből következhet. Ha van világnézet, akkor az szükség-szerűen fontosabbá és kevésbé fontossá minősíti az élettényeket. Egyébként is, az egységességet még ebben az esetben is meg kell adni. Joyce-nál ezt a háttérben húzódó Odüsszeusz-mítosz adja, Kafkánál pedig a szorongás mint világérzés. Ha viszont semmiféle egységesítő dinamizmus nincsen a jelenetek mögött, akkor egyforma súlyuk megint *nem az élet* ilyen jellegét nyilvánítja ki, *hanem a mű* világának egyformaságát, egyhangúságát.

A Színház c. folyóirat igen tiszteletre méltó módon vállalkozott arra is, hogy ismeretlen drámáirók műveit leközlje,

Dramák az asztalfiókból címmel, az 1980. januári száma mellékletében. Ébert Tibor *Kázmér és Olivér* című írásának ugyanazok a jellegzetességei, mint Kornis Mihály *Hallelujájá-*nak, csak még gyöngébb írói szinten.

A magunk részéről azt gondoljuk, hogy egyfelől nem minden életigazság, másfelől nem minden ötlet válhat egy drámai mű alapjává. Schwajda György *Segítség* c. komédiájának (*Fiatalok Rivaldája*. Magvető 1980.) életigazsága, hogy az emberen nem lehet akarata ellenére segíteni; alapötlete pedig, hogy egy alkoholista apa minden éjfélkor elénekelteti családjával a *Himnusz*t, majd azt mondja: „Boldog új napot kívánok mindenkinek!”. Mivel feleségét gyakorta megveri, s a szeméért is italt vesz, a ház lakói segítséget akarnak nyújtani az asszonynak. A segítség az, hogy férjét pénzbírságra ítélik, amittől helyzetük és kapcsolatuk rosszabb lesz. A férj egyszerűen csak abbahagyja az ivást, de ettől elszáll a boldogságuk; azután újra inni kezd, s a végén a börtönbe kerül. A rászakadt nehézségek miatt pedig az asszony kezd inni. Az életanyag bármekkora igazság, végül nem elég súlyos ahhoz, hogy dráma-téma legyen.

Mielőtt rátérnénk azokra a drámákra, amelyek életigazsága sokkal komolyabb – alkalmasabb is – dráma-mű alapjául, hadd utaljunk arra, hogy az eddig említettek egyik legnagyobb fogyatékosága éppen életanyaguk, illetve ahhoz való viszonyuk milyensége. Ebben az írásban nem szólhatunk arról, hogy valójában mi az élet, a valóság autentikussága, az emberi élet és a valóság hogyan és mikor és melyik szférájában milyen módon mutat fel a lényegyet tekintve valóságosságot, igazságot, autentikusságot. Nem szólhatunk részletesen arról sem, hogy vajon lehet-e azt a szimptómát, miszerint társadalmunkban nagyon sok az olyan gyermek- vagy kamaszpszichével élő felnőtt, aki elodázza feladatainak teljesítését, a gyökerek, az okok vagy okhálózatok nélkül hitelesen bemutatni. Arra azonban mégiscsak hangsúlyozottan kell utalni, hogy az 1970-es években – mert végül ezt az évtizedet tükrözik a drámák – a sok emberi alacsonyosság, a sok tekintetben meglevő nem-valódiság, nem-

autentikusság ellenére társadalmi életünkben mégiscsak jelentős haladás következett be, az iparban, a mezőgazdaságban és a szellemi szférákban egyaránt. A társadalmi létnek a kibontakozását hordozó dinamizmusai végül mindig emberi cselekvésekben és az ember benső világán átgyúródva valósulnak meg. A mezőgazdasági és ipari termelés, amely éppen az 1970-es években formálódott egészen újjá, amely ekkor bontakoztatta ki Magyarországon az újnak számító termelési formákat és megoldásokat, végül egyáltalán nincs érdektelen messzeségben az irodalomtól, az irodalmi ábrázolástól. Hiszen a termelésnek a nagyüzemi, modern formáját, a belső és külső piac mozgástörvényeihez való alkalmazkodást, valamint pl. a nemzeti és nemzetközi kooperációt mégis emberek valósítják meg, akik ezekben a mozgásirányokban nem gépek és bábuk, benső kínlódás, szenvedés, gyötrődés, kudarc és siker, öröm, diadal nélkül. Kétségtelenül igaz, hogy ebben a kibontakozásban igen sok a korrupt ember, a diktatórikus vezető és a hozzá nem értő vezető, az egyéni célokra tekintő ügyeskedő, sőt a másokat kíméletlenül vagy leplezve a háttérből tönkre silányító ember, az olyan, aki nem a helyére való; és rengeteg a hiúság, az irigység, a féltékenykedés, az alaptalan öntúlértékelés, a hisztériás handabandázás stb.

Az életnek ez a szegmentuma vagy ezeket a társadalmi negatívumokat kitermelő emberek ezen negatív szegmentumai kétségkívül nem autentikusak, de a *szocialista eszmeiség szemzőgéből nem autentikusak*. Továbbá az is igaz, hogy az említett társadalmi negatívumokat kitermelő emberek életének egy másik szegmentuma, amellyel mégiscsak részt vesznek a mezőgazdaság, az ipar vagy a kultúra és a tudomány kibontakozásában, mindezek ellenére pozitív. Mintha az eddig említett darabok írói erről elfeledkeznének, mert a valóságot nem az egész nézőpontjából látják, vagy nem az egész valóság figyelembevételével szólnak akár a nem-autentikusságról, akár az infantilis feladat-elodázásokról. Ezen darabokra az a jellemző, hogy az élet egyik aspektusát abszolutizálják; vagyis úgy

ábrázolják, hogy drámai világukból hiányzik a valóságunkban meglevő fontos dinamizmus: az egész társadalmi életben végbe ment kibontakozás, gazdagodás, amelyeket még a negatív életmozzanatokat létrehozó emberek is hordoznak. A valósághoz való viszonyból és így e darabokból éppen ez az átfogó perspektíva hiányzik. És ebből a szűk perspektívából, az életnek csak egyik aspektusára való koncentrációból következhet az a szemlélet, amely az egész valóságot látja nem-autentikusnak. Ezt még akkor is, mint lényeges és hibás jellemzőjüket kell említenünk, ha tudjuk: ennek a szűkebb perspektívának a kialakulását a kultúrával, az irodalommal bármilyen jelleggel foglalkozók számára segítette az a társadalmi dinamizmus, éppen a 70-es években, amely szerint — persze nyersen kifejezve — csak az a fontos, ami gazdaságilag fontos áru. Így ez az „áru-szemlélet” valóban nem-autentikussá fokozza le az élet azon szegmenseit, ahol nem a gazdasági árutermelés folyik, amelyek a tudatnak, a benső világnak a sajátos kérdései. Azonban csak ezt ábrázolni, illetve azt, ami ebből a tényből kompenzációként hangulatilag következik, miszerint csak a magánszféra a fontos; vagy azt a hangulatot megjeleníteni, hogy már a magánszféra autentikussága sem a személyeken, az egyedeken múlik, hanem általános dinamizmusokon, nyilván a valóság igaz arányainak az eltorzítása. Persze minden író arról a témáról ír, amelyikről akar. De az elemzőnek kötelessége figyelembe venni a valóság egészét, és tudni, hogy az írástudók valódi felelőssége nem engedheti meg a valóság egyik igaz, meglevő szegmensének olyan abszolutizált bemutatását, amely eltorzítja a valóság arányait, nem levőknek tekinti a kibontakozás erőit, s ezt még mint viszonyítási pontot sem alkalmazza.

*

A művész dolgáról, feladatairól egészen más képet kapunk Kocsis István *Vincent van Gogh* c. monodráájából, amelyet a Forrás közölt 1980. júniusi számában. Kocsis István igen

tiszteletre méltó módon, magányos küzdelmet folytat a monodráma kimunkálásaért. A monodráma elméleti kérdéseiről most nem szólhatunk. Pusztán annyit jegyzünk meg, hogy egyfelől különböző okok miatt korszerűnek látszik; másfelől, hogy itt is meg kell találnunk a dráma lényegbeli jegyeit, noha változott módon. Vagyis a monodráma nyilván nem azonos azzal, hogy valaki elősorolja benső világának tartalmait.

Kocsis István eddigi monodrámaínak alakjai mind történelmileg ismert személyiségek. Ez egyfelől előnyt biztosít azáltal, hogy a főhős a megírástól függetlenül, már eleve jelentős személyiségnek minősül, akinek minden szava már ezért is tartalmasabbnak tűnik, mintha ismeretlen XY. lenne. Másfelől azonban ez igen nagy nehézséget ró az íróra: neki, az általa megírottakkal is bizonyítani kell az alak jelentős mivoltát. Ez különösen akkor nehéz, ha a főhős nemcsak történelmileg jelentős személyiség, mint pl. Bethlen Kata, hanem, ha igazoltan zseni, mint pl. Bolyai János vagy Vincent van Gogh. Ismeretes, hogy zsenit hitelesen megírni majdnem lehetetlen; vannak, akik egy nép tudatába olyannyira beépültek, hogy művészi munkában való ábrázolásuk talán lehetetlen is, mint pl. Petőfi Sándoré.

Kocsis Istvánnak itt majdnem sikerült a lehetetlen: hitelesen megrajzolt zseni áll előttünk. A „benső pontok”, amelyekhez való viszonyhálózatai jelennek meg: barátja, Paul Gauguin; testvére Theo; két szerelme: a hideg-rideg, elutasító Kee Strickert és az alkoholistá utcalány, Sien M. Hoornik. A monodrámaiban a hozzájuk való viszonyok helyezik van Goghot a viszonyhálózat középpontjába, középpontos drámaszerkezetet létesítve. A felidézett alakokhoz való viszonyának tartalmait teljesen áthatja festményeihez való viszonya és régebbi életéből prédikátorsága, amelyekben saját művész-mivolta jelenik meg. Akkor azt prédikálta, hogy a legszegényebb bányász az isten, s ez lényeges része művészetének is: a szegények, elesettek és megalázottak ügyéhez való,

soha nem szűnő ragaszkodása, s az erre vonatkozó prédikátorsága.

Mikor a monodráma elkezdődik, már Gauguin is magára hagyta, elindult a trópusokra. Az ezzel teremtett benső szituációból bomlanak ki a felsorolt emberekhez való – mindegyikhez különböző! – viszony-dinamizmusai, s „nekik” kínlódja ki élete jelentős tartalmait. Ebben nincs semmi szokványos vagy nem szokványos „örület”; Kocsis István nem a könnyebbik megoldást választotta. A benső tartalmak egyik legfontosabbika – s ez a festő és az ember bensejének megmutatásához remek élettartalom – az „elégés előtti pillanat”. Ennek a csodája akkor következik be, mielőtt az ember és a mű „hirtelen óriássá válva ég el, hirtelen istenné lényegülve ég el, hirtelen az egész világot befogadva önmagában ég el!” (Kocsis I.: I. m. 11–12.) Ezt érezték meg benne azok, akik közelálltak hozzá, és éppen ezért menekültek el környezetéből; s ezért menekültek el képei elől, hiszen nem értették „az elégés előtti pillanat csodáját”. Nemcsak élete, képei is ilyenek, különösen napraforgója, ami „halála pillanatáig szembenéz a Nappal, pedig élete közepén már megsejti, hogy megölni akarja a Nap (. . .) Ez a kép tehát kifejezi az embert . . . A Nap és az ember viszonyát, az ember és a világ viszonyát, az ember és ember viszonyát.” (I. m. 11.) Ez a gondolat többször fordul meg benne, de mindig más és más variációban szenved ki magából; jelzi az ember lázadását az életét nyomorító zsarnokság és az önmagát nyomorító szolga-én ellen; jelzi a legelésesebb bányászokkal való közösségvállalást; a „predikátorművészt” – amit sem Kocsis István, sem hőse nem szégyell! –; jelzi, hogy az igazi művésznek soha nem szabad, semmiféle értelemben, külső és belső értelemben sem a saját biztonságával törődnie; jelzi, hogy „Kénytelen a lényegektitkát, az igazságok igazságát keresve keresni.” (I. m. 18.) Az elégés előtti pillanat, amikor az egyéniség és a mű óriássá nő, istenné lényegül és az egész világot magába fogadva ég el, képes vele és általa az emberekkel megtaláltatni azt az utat, „melyen csak az

haladhat át, aki képes kibújni bőréből. . . Nem értik? Képes levetni a lelkére kövesült emberi természetet . . . Még mindig nem értik? . . . Aki képes önmagában megölni a szolgát.” (I. m. 21.)

Kocsis István ebben a remek monodramában a valódi művész benső világát keresi és fejezi ki, akinek életét-művészetét nem az élet részletei, nem partikularitásai telítik, aki a lényegre figyel, a történelmileg és társadalmilag megalázott ember felemelésének szolgálatába állítja önmagát és műveit.

*

Ha némi túlzással is, de mégis mondhatjuk, hogy Csurka István *Házmestersírató* c. darabjában (Alföld 1980/1–2.) két társadalmi réteg kapcsolata jelenik meg; a lumpenproletáriátusé és az értelmisége.

Jónásné, tipikus nagyvárosi házmesterlakásban a tömbbizalmi segítségével és fedezésével bögrecsárdát tart fenn: a környéken dolgozó építőipari munkásoknak – milyen jellemző, hogy a drámának csak a lehető legkülső szélén jelennek meg – illegálisan pálinkát mér. A család tipikus lumpenproletár család. Jónásné fia, Rudi épp most szabadult a börtönből; szabadlábban húga „forgalmazásával” foglalkozott, s duhaj, részeg életet élt. Míg a börtönben volt, húga, Kati némiképp változtatott foglalkozásán, Herceg Pistától, az alkoholistától született gyermeke. Itt él még Jónásné élettársa, Polgár, a parasztból lett lumpen. A dráma alapszituációját az teremti meg, hogy Szász, a tömbbizalmi, szociológiai felmérést végző csapatot hoz a lakásba.

Ez a mozzanat kétségkívül szituációt eredményez, mert Jónásnéék nyomozókat vélnek bennük, akik voltaképp a bögrecsárda ügyében jöttek. A drámai szituáció azonban elég hamar eltűnik, mert rájönnek, nem ez a csapat célja. Ekkor némiképp új viszonytartalom alakul ki: a társadalmi bizalmatlanság. A lumpenek egyáltalán nem hiszik, hogy az értelmisé-

giek megérthetik őket. A szociológiai jellegű kérdésekkel szemben erős ellenérzés és gyanakvás támad fel bennük. A dráma ekkor átalakul életkép-sorozattá. Az időközben megérkezett alkoholista költő megfordíttatja a helyzetben levők vektorait: a szociológusoknak kell vallaniok önmagukról, életükről.

Ettől kezdve az alakok csak önvallomásokban nyilatkoznak meg. Lippai, a régi középosztály alsó rétegéből származik, s csak a karrier érdekli, a „lihegő hajtás”, de rájön, hogy élete még a kérdezettekénél is „vacakabb”; Poós Zsuzsa az auschwitzi borzalomnak a sebeit hordozza; Felleg Anna szexuális és kulturális nyomorban élő falusi tanítónő volt, s előző életétől menekülve vált a csapat tagjává; Visegrádi Irén pedig a Jónásékéhoz legközelebb álló, némiképp hasonló környezetből származik, s az az értelmiségi, aki leginkább érzékeli a garázda Rudinak pozitív vonásait is.

A darab legfőbb alakja Herceg Pista, akivel Csurka István egészen különböző értékű és igazságtartalmú szövegeket mond el. Ő a társadalmi lehetőségekről vall. Elismeri, „Nem volt még nemzedék a magyar glóbuszon, amely ennyire a lehetőségek emlőin nőtt volna fel.” (Csurka: I. m. 2. szám, 54.) Ebben a tekintetben az a mostani „történelmi újítás”, hogy a lehetőségeket nem az egyed teremti önmagának, hanem

„A nagy szeletelő jár, nyesi, vágja a közös lehetőség tarka disznósajtját, s te csak a szádat tátod, és bele is esik valami. Élj vele!” (I. m. 2. sz. 55.) Azonban még az az idő is eljön, „amikor lélegzetvételle is lehetőséget vártok, de senki nem fog azért majd megfulladni, mert egy kis lélegzetre mindenki kap majd lehetőséget . . .” (I. m. uo.)

Csurka István ezzel a mai társadalmi lehetőségeket mondatja ki Herceggel, s ez a gondolat-irány eljut odáig, hogy „A legnagyobb lehetőséget én herdáltam el” — nyilván alkoholizmusával —, de odáig is, hogy kijelenti: ő azokat mondja el itt, „aminek elmondására mondjuk kint az udvarban — egyáltalán az udvarban — már nincs lehetőség”. (I. m. uo.) Ezt Szász uszításnak minősíti, de persze kritikájának éle azonnal tompul, ezzel: „Először is az értelmiséget vissza kéne szorítani, mert a

legnagyobb baj az, hogy ez a szőrszálhasogató banda már mindenüvé odatolakszik és mindenbe belepofázik!” (I. m. uo.) A darab későbbi pillanatában Felleg Anna is nekitámad azzal, hogy másvalakit ezért a szövegért már régen elvitt volna a rendőrség. Ekkor Herceg ezt mondja, nem kis öntúlértékeléssel: „Azért szövegelhetek, mert tehetséges vagyok. Inkább itt szövegeljek, mint a papíron vagy a mikrofon előtt. Én elnézem nekik, hogy ők elnézik nekem.” (I. m. 2. sz. 63.) Herceg Pistában csak alkoholizmusa negatív, vagyis csak az jelenik meg kritikával. Szövegei nem úgy hangzanak, mint az ő negatív aspektusának a megnyilvánulásai. Ezért ezek megint csak legfőljebb félígazságok. Ő nem az a művész, aki az elézés előtti pillanatában magába fogadja az egész valóságot, és nem az, aki szenvedélyesen keresi az igazságot.

A darabban kétségtől meglevő társadalmi típusok tárulnak föl, de csak föltárulkoznak. Abból, hogy mindenki elmondja az életét, sok minden kiderül; pl. az is, amit Herceg mond ki: „Magyarországon nem szabad vetkőztetni. A legszebb testeken is lőtt sebek virulnak.” (I. m. 2. sz. 54.) vagyis, hogy a lumpenek éppoly történelmi sebet hordoznak, mint az értelmiségiek. Ebből azután a darab szerint olyan „közösség” teremődik, amelyben – enyhén bepálinkázva – enyhén nacionalista hangulatban oldódnak föl az ellentétek; amit a Kossuth-nóta közös eléneklése jelenít meg, mint zárómozgást.

Látható, a darab valóságanyaga önvallomásokban nyilvánul meg, s voltaképp nem a lumpenproletárok és az értelmiségiek közötti viszonyban, hanem csak legfőljebb egymás számára. E feltárulkozások ui. nagyon kevésbé változtatnak a közöttük levő viszonyokon, ami drámailag lényeges lenne. A kezdeti bizalmatlanságból a mindenkiben meglevő sebek feltárása abba a hangulatba viszi őket, hogy „Kossuth Lajos azt üzenté . . .”

Igazi, jelentős drámát nem akármely társadalmi rétegről és nem akármely másikhoz való viszonyáról lehet írni; csak azokról, amelyek az adott korban a lényeges társadalmi dinamiz-

musokat, erővonalakat hordozzák. Kérdés — sőt nem is kérdés —, hogy a mi korunk, vagy akár csak a 70-es évek lényeges problémája megragadható-e a lumpenproletárok és az értelmiség kapcsolatában? A darab alapvető problematikája, hogy nem ragadható meg. Ez a valóság-igazság a darab szerkezetén is kiütközik. A lumpenproletariátus és az értelmiség csak statikus kapcsolatban — önfeltárukozásokkal — állítható egymás mellé, hiszen társadalmunkban nincsen olyan lényeges erővonal, amely a közöttük való viszonyban jelenne meg; avagy fordítva: ez a kapcsolat nem hordoz társadalmi lényegyet. Ez a kapcsolat pontosan csak azért ragadható meg részeg önvallomásokban és drámailag statikusan, mert e két réteg tagjai kocsmákban és részeg állapotban „találkoznak”; s így is csak abban a közös hangulatban, amelyet saját partikularitásuk teremt meg.

*

A 70-es években felvetődött lényeges társadalmi problémák az ún. „történelmi” drámákban láthatók. De sajnos ezekben is csak a részletek.

Fontos részletkérdés jelenik meg, noha a szűkebb perspektíva a másik oldalról alakul ki, Nyerges András *Az ördög győz mindent szégyenleni avagy nincs ügy c.* drámájában. (Színház, Dráma melléklet 1980 augusztus.)

A történet két szálon indul: a Rákóczi-szabadságharc népi és főúri szárnyának akcióival. Az előzőhöz tartozik a dráma főhőse, Kis Albert és Esze Tamás, akik még Rákóczi hazatérése előtt elindították a felkelést, s ügynek, elsősorban a nép ügyének tekintették. A főurak — Károlyi Sándor gróf elképzelése szerint — álnok módon beépülnek Rákóczi vezérkarába, hogy belülről fékezze és bomlassza a szabadságharcot. A cím Károlyi Sándor mondása. Akkor hangzik el, amikor fenti elképzelését elmondja „reálpolitikának” nevezve, s Perényi Miklós, nem értve a terv számukra való jelentőségét azt vágja Károlyi szemébe: „Szégyenkeznék a helyedben!”, s erre feleli: „Az ördög győz mindent szégyenleni!” (I. m. 10.)

A dráma Kis Albertről szól. Ő végig a nép ügyének tekinti a szabadságharcot. Nem engedi, hogy a gazdatisztek a főurak jobbágyait visszavigyék a seregből a birtokra dolgozni; a nemesek gulyáit az éhező kuruc katonáknak vágatja le; leleplezi, miként szabotálja Sennyei István, Károlyi eredeti tervei szerint, Szatmár ostromát.

Ám a szabadságharc vezetése alapvetően védelmezi már a közjük állt fő- és köznemesek érdekeit, mintegy elhagyva a nép ügyét, s így a cím mindkét része erre is vonatkozik. Ebben a helyzetben Kis Albert tetteit és magatartását törvényellenesnek, Rákóczi rendeletei megszegésének minősítik, elfogatják, méghozzá Esze Tamás segédletével, s kiadják kivégzésére a parancsot.

Világos, hogy a 70-es évek egyik problematikájáról van szó, annak a nézőpontnak a megjelenéséről, amely – ha nem is egyértelműen és teljesen nyíltan – az „ügy” elhagyásának minősíti a gazdasági reform következtében előállott negatív jelenségeket. A drámában azonban ez egy kissé egyoldalúan jelenik meg, épp azáltal, hogy a szabadságharcnak csak a főurak beépülése következtében kialakult negatív tendenciáit állítja előtérbe, s nem jeleníti meg az „ügy” haladását is. A szabadságharc eredményeit legfeljebb csak elmondják. A dráma zárórészében még az a hír is érkezik, hogy Károlyi Sándor hagyta elveszni a Dunántúlt, s hogy a Szatmár ostromát elszabotáló Sennyei csak komolytalan „háziőrizetben” van. Mindezek egyáltalán nem jelzik, hogy az „ügy” mégis haladt előre. Esze Tamás megváltozása is az „avagy nincs ügy”-re bizonyíték. A nép ügyéért áldozatokat vállaló Esze Tamásból Rákóczinak olyan föltétlen híve lett, aki neki mindenben igazat ad; s elfelejti, hogy Rákóczi nem hozza meg a nép ügyében a megígért rendeleteket, s még Kis Albert cselekedeteit is elítéli. Jellemző az is, hogy Rákóczi személye nem-hogy nem jelenik meg a drámában, de ő Kis Albertnek, illetve az általa képviselt társadalmi mozgásiránynak annyira fölötte áll, hogy tárgyalásai, elfoglaltságai, gondjai miatt Kis Albertet

még csak nem is fogadja. Kis Albert vele legfeljebb a fejedelem legalázatosabb hívévé vált Esze Tamáson keresztül érintkezhet.

Látható, elég sok társadalmi kérdés jelenik meg Nyerges András drámájában, amely a 70-es évekre vonatkozik, de anélkül a lényeges erővonal nélkül, amely azt hordozná, hogy ha sok képviselőjében kihunytt is a nép ügye, azért az mégis haladt előre. A dráma igen nagy érdeme, hogy az életnek nem a „privatizálásait”, hanem társadalmiságát ragadja meg. Ennek és jó megoldásainak ellenére azért nem vált igazi jelentős művé, mert a legfőbb erővonalat elmulasztotta a mű világán belül megérzékelteni. Márpedig a társadalmi kibontakozás erőinek megjelenése nélkül sem az ábrázolt világ nem válik totálissá, sem alakjai nem tudnak teljessé válni. Ha csak a „réálpolitika”, vagy inkább: a „pragmatizmus” jelenik meg, amely főként a „menetrendre” ügyel, s jóval kevésbé a „vonat” tartalmára és céljára, nincs erő, amely a személyiségeket teljessé bontakoztathassa.

Szabó Magda *A meráni fiú* (In: Szabó Magda: *Erőnk szerint* Magvető, 1980.) című drámája majdnem nagy dráma. Tüllép *Az a szép fényes napon* is, amelynek alakjai nem voltak igazán mélyek, de nagyon hatásosak. Nemzeti, társadalmi önismeret jelenik meg itt azáltal, hogy Béla király közvetlen környezete nem hiszi veszélyesnek a tatárokat, s ezért nem tudatja a híreket az elzárkózott királlyal, és nem is tesz a tatár-veszedelem elhárítására semmit. Az igazi önismeretet persze nem ezek a szimptómák, hanem az okok adják.

A koronatanács tagjai rendre alkalmatlanok posztjuk betöltésére. Gerecse, az elhárítás és hírszerzés vezetője kivégezteti saját hírszerzőit, mert szerinte elképzelhetetlen ostobaságokról hoznak híreket, s közli: „hát ki veszi ezt a mongol ízet komolyan?” (I. m. 232.) Az Országbíró pedig kijelenti: „nem vagyok hajlandó pánikhangulatban élni egy ázsiai horda miatt.” (I. m. 232–233.) A Főlovászmester szerint: „Szervezetlen, barbár, kisszámú horda, aminek a híre nagyobb, mint a tényleges ereje. Csak pusztai népeket tudtak legyőzni, igazi

országgal még nem volt dolguk.” (I. m. 290.) Béla király Kötönyt, a kun királyt rendeli a nádor mellé vezérkari főnöknek. Kötöny képtelen elmondani a maga terveit, mert „Urak, ha folyton elkanyarodunk a témától, sose tudom kifejtetni, amit akarok.” (I. m. 304.) Az „értekezleten” mindenki a maga igazát hajtogatja, a koronatanács tagjai mérhetetlenül hiúak és fontoskodók. Vagyis a valódi demokratizmusnak semmi nyoma. Nem a kollektív bölcsesség, hanem az egyedek öntetszelgése uralkodik; az a törekvés, hogy mindegyikük bebizonyítsa, ő tudja és ismeri, még hozzá a legjobban, sőt: egyedül jól a helyzetet. A Nádor még ezt is kimondja: „Én nem szoktam munkaközösségben gondolkozni.” (I. m. 291.)

A tehetetlenségnek, az alkalmatlanságnak a mélyén több motívum húzódik. Nemcsak a mérhetetlen hiúság, amely egyéni pszichológiai aspektusában narcisztikus öntetszelgés, hanem a tevékenységtől való irtózás is. Szabó Magda igen szerencsés, és további lényeges tartalmi lehetőségeket rejtő megoldással érte el, hogy a koronatanács tagjainak alkalmatlanságát drámai módon állítsa elénk. Ha ők csak egymáshoz való viszonyaikban nyilatkoznának meg, itt is csak drámaiatlan önfeltárulkozásoknak lehetnénk tanúi. Melléjük állította azonban azt a Kötönyt, aki egyfelől kun, másfelől már harcolt a tatárokkal reálisan ismeri őket, pontos híreket hozó hírszerzői vannak. Így a dráma világán belül – és nemcsak történelmi ismereteinkben – jelenhet meg a veszély realitása. Ugyanakkor Kötönhöz, mint kun királyhoz való viszonyaiban a nemzeti „öntudatból”, a nemzeti öntúlértékelő magatartásból, vagyis: nacionalizmusból fakadó fölény is megjelenhet, mint amely meggátolja őket a valóság reális felmérésében. A narcisztikuság itt tehát társadalmi aspektusában – miként a valóságban is gyakorta – nacionalizmus, ami az egyik oka lesz az ország elpusztulásának. Másfelől azonban a nyugati segítség elmarádása. A Pápa a német-római császárral hadakozik, s ezért csak imádkozik a magyarokért; Frigyes, Ausztria uralkodója pedig a tatárok győzelmét akarja. Ő ui. biztosítékot kapott, hogy a

mongol hódítás a Lajtánál megáll. Így a kínai faltól a Lajtaig olyan hatalmas birodalom húzódik majd, amellyel „forradalmasítani lehet a kereskedelmet”. (I. m. 334.) Frigyes ezért tudatosan becsapja Bélát, hamis tényekkel áztatja, s a király hisz neki, s hozzájárul, hogy Kötönyt megöljék.

Az ország romlásához a maga egyéniségével Béla király is hozzájárul. Először azzal, hogy vallásos vakbuzgalmában nem érdekli a nép sorsa: a népet gyógyító sámánokat kivégezteti. Igaz, hogy nagyon erélyes, de ebben a tekintetben is elvakult; kijelenti például: „A kunokat mindenki szereti, nádorispán úr, mert a kormány így határozott.” (I. m. 239.) A legtöbb bajt azonban az a trauma okozza, amelyet anyjának, a meráni Gertrudnak a megölése épített belé, s amely azóta is vezérli cselekvéseinek tekintélyes részét. A hírszerzés vezetőjét, Gerecsét azért bocsátja el, mert Bánk bánt merte említeni. Helyére a Főlovászmestert nevezi ki, aki a feladathoz még annyit sem ért, mint Gerecse. A koronatanács tagjait Béla azokból válogatta össze – mintegy, értenek-e a dolgokhoz vagy nem –, akik családjának semmi köze nem volt anyja megöléséhez.

Talán ennyiből is látható, sokrétű dráma ez, amelyben olyan egyéniségek, gondolkodás- és magatartásmódok, a valósághoz való olyan viszonyok jelennek meg, amelyek a magyar történelem számos pontján fellelhetők. Ki tagadhatná, milyen sokszor okozott már vereségeket és veszteségeket a „helyzetben” levők hiú öntetszelve, a vakbuzgalom és az ezekből szervesen következő alapvetően hiányos valóságismeret; valamint az öntúlértékelés.

Ez az igazán jelentős mű, megítélésünk szerint két okból nem lett nagy dráma. Először azért, mert nem mindegyik jelleme mélyül el igazán, lévén, hogy sok az a szövegrész, amely csak az adott drámai mikrohelyzetre vonatkozik, de bennük és általuk az egyéniség nem szélesedik tovább. Másrészt egy kissé túlbonyolított, mondhatni: némely részében epikus a cselekmény. Csak a műben felvázolt *élethez* tartozik – s ezért epizódok – Mária királyné, a görög ceremóniamester,

Evsztratisz, valamint Pál atya és Teuton János, továbbá Villard de Honnecourt, a szobrász. Igaz, hogy a szobrász kivételével mindegyik alak valamelyest hozzákapcsolódik a drámához is, de csak eléggé vékony szállal, mással is helyettesíthetően. Az I. rész azon jelenetei, amelyekben ők szerepelnek, rendre dramaturgiai poénokkal zárulnak; ami bizonyítja, hogy alakjaikat csak dramaturgiai fogásokkal, az ilyen értelmű mesterség jó ismeretével lehet a dráma világába bekapcsolni.

*

Az 1980-ban megjelent drámák közül azok sem más jellegűek, amelyekről nem szóltunk; azok is beilleszthetők az elemzett művek valamelyike mellé. Három jellegzetességet említettünk: azt, amely asszociációs technikával, továbbá nem megfelelő jelhasználattal, ezért sok vonatkozásban érthetetlenül nem vagy nem mindenben autentikus világot állít elénk, s amely ezáltal eltorzítja a valóság arányait; azt, amely valóságunk negatívumait azáltal abszolutizálja, hogy a társadalmi kobontakozás eredményeit a művön belül még viszonyítási pontként sem alkalmazza; illetve azt, amely többé-kevésbé lényeges társadalmi kérdéseket állít elénk. A legtöbb új drámát ennek a három jellegzetességnek a keveréke jellemzi. Sajnos kevés az olyan eredmény, amelyet Kocsis István produkált az igazi, az elkötelezett művész benső világának kibontásával; vagy mint amelyet Szabó Magda ért el, megmutatván azokat az embereket, akiknek jelentős részük van még az olyan veszteségekben is, amelyek úgy jelentkeznek, mint az elérhetőnél kisebb eredmények.

AZ OKTATÁS MŰHELYÉBŐL

RÉGI MAGYAR LEVELESTÁR

Elégge nem is dicsérhető vállalkozás méltatására tesz kísérletet a Magvető Könyvkiadó Magyar Hírmondó sorozatában megjelent *Régi Magyar Levelestár* bírálója, aki mióta a török hódoltság kori Magyarország történelmi és művelődéstörténeti eseményeit az utókorra nem kacsintó levélírók pennája nyomán, a valamikori kortársak optikájával szemlélve ismerte meg, méltányló szavak keresése mellett azon is gondolkodik, hogyan lehetne nemcsak publikusabbá tenni élményét, de oda hatni valamiképpen, hogy a könyv remélt új kiadása eljusson minden olyan intézménybe, ahol magyar irodalmat és történelmet tanítanak. A válogatást, sajtó alá rendezést végző, a jegyzeteket összeállító Hargittay Emil talán maga sem mérte fel, mekkora akadályt gördített el a magyar közoktatás útjából könyvével, s mit adott az olvasóknak rendkívül világos, minden tudálékos pedantériát kerülő, ugyanakkor az irodalomtörténész igényével, ízlésével bevezetett és lényeglátó, biztos szemmel válogatott anyaga közzétételével. Magyar- és történelemtanáraink évek óta küszködnek a gondolddal, hogyan bírják le a fiatalok mindig minden nemzedékre jellemző, jelenleg is érzékelhető „csak a saját korunk érdekel, csak arról óhajtunk hallani” – igényét, most komoly segítséget kapnak a levélgyűjteménnyel. A könyv címe igazán nem hivalkodik, Hargittay jelzései éppoly szemérmesek, mint amilyen biztos a korismerete, az anyagban való jártassága és hozzáértése, pedig a két vaskos kötet nem pusztán levelestár, anyaga segítségével a magyar- és történelemórák tartózkodó hallgatósága átlendülhet

a módszeres egységek felett a jelenen át vissza a múltba. Nem néhány tankönyvi sor fogalmaz meg csatát, halált, kivégzést, árulást, reményt, rabságot, adót, jobbagysikoltást, hitvitát, hanem a tizenhatodik és tizenhetedik század maga vall problematikájáról, érzésvilágáról, történelméről. Vallásfelekezetek képviselői ugranak egymás torkának e levelekben, nagy politikusok manőverei előkészítésének finom jelzései rejtőznek a kancelláriák stílusfordulatai mögött, esengenek a várháborúk idejének szerelmespárjai, hullák perzselődnek felégetett falak között, rabok úsznak az inkvizíció és a gálya foglyaiként bizonytalan jövődjük felé, jön a török, vonul a török, pusztít a török, csal a török, gyilkos a török, nála igazán csak az Udvar gyilkosabb, a császár, Bécsben, akit nálunk királynak nevez a nép, a név mögött nincs érzés, védelem, a koronás báb körül ott állnak halogató taktikájukkal, fondorlataikkal a haditanács urai, sohasem Magyarország mellett, mindig a hazánk ellen. Soha Erdély jelentősége, történelmi funkciója világosabban ki nem bontakozott, érzékeltetve katalizátor szerepét, politikai súlyát, mint épp a levelestár anyagából, soha világosabban nem volt észlelhető a Mohács után az országra szakadt katasztrofális légüres tér, mint a *servitor* soraiban, aki leírja, hogyan kerül végül is török kézre Buda. Hargittay szerencsés ötlettel úgy válogatott anyagában, hogy főleg olyan leveleket gyűjtött a kiadványba, melyeknek nemcsak bel- és külpolitikai, kultúr- vagy kortörténeti, de irodalmi vonatkozásaik is vannak, részint a levélíró irodalmi munkássága, részint amiatt, hogy a levelek megőrizte anyag később valamilyen irodalmi műben újraéledt. Az erdélyi fejedelmek világát Móricz rögzíti majd, Izabella királyné távozását, a szultán és a csecsemő János Zsigmond találkozását több klasszikusunk, Arany éppúgy, mint Gárdonyi vagy Jókai. Így aztán előttünk áll számos, később fikcióvá nemesült forrás, s bizony, ha a tananyag kiegészítéseképpen a magyar- vagy a történelemtanár felhasználja a valamikor élt levélíró sorait, elképzelhetetlen, hogy az a ki-kihagyó áramkör, mely legfiatalabbjainkat

jellemzi, be ne kapcsolódnék. Ezeket a köteteket fel kell használni az oktatásban, pihenőóráinkban pedig forgatnunk kell önmagunk tudása gyarapítására, önmagunk néha megbicsakló hite élesztésére: eleven szemmel néz vissza ránk az időből a kötet segítségével egy sor ismeretlen jó ismerős, Pázmány kardinális és Pápai Páriz, Petrőczy Kata Szidónia és Thököly Imre, Kocsi Csergő Bálint, Apáczai Csere, Lorántffy Zsuzsanna, a Bethlenek, a Telekik, a Rákócziak, de Balassa is, a költő és Kepler, a csillagász és Nyáry Pál várkapitány szerelmes gondjával, házi bajaival, a nagy humanisták, Fráter György és Ferdinánd, a király, Melanchton, Lipsius és hányan még. Közben kibomlik a várak és a vár alattiak élete, udvaroké, földönfutóké, raboké, kapitányoké, a végeké, a városoké, a magánéletek kínjai, gyér örömei, a török kori Magyarország megrendítően őszinte, gyanútlanul kitárulkozó panorámája.

E sorok írója nem szűnő megrendüléssel merült alá olvasás közben abba a – mint kiderült – bizony korántsem eléggé ismert folyamatba, amit a levelek információs anyaga jelentett. Két legdöbbenetesebb élménye egy közéleti, hadtörténeti jelentőségű és egy magánlevél volt. Az elsőben Zrínyi tollán átcsikordul a düh, a kétségbeesés, az osztrák intrikát pontosan felmérni tudó, a hazáját szisztematikusan pusztító mesterkedéseket világosan látó, érzékelő hadvezér hideg gyűlölete, amelyet immár az sem képes udvariasabbá csiszolni, hogy a sorok címzettje a császár. A másik levél voltaképpen egy szimpla kérvény. Valaki a kivégzése előtt az életéért esdekel.

„Birtokaim feldúlva, jobbágyaim szétszórva, magam katonáimtól megfosztva az elpusztított, néptelen, az ellenség előtt nyitva álló Muraközben. Negyven éve védtem mostanáig a magam és enyéimnek sok verejtékével és vérével az ottománok óriási hatalmával szemben. Most ott mentem tönkre, ahonnan segítséget kellett volna remélnem, amibe minden bizalmamat és reménységemet helyeztem. És ami a legnagyobb fájdalmam, hogy sem fölségednek nem szolgálhattam, sem a kereszténységnek nem használhattam. Most ezzel a szál karddal oldalomon várom fölséged parancsait” – írja Zrínyi.

„A földig letapodtattam, rontattam, ne kiáltson az én vérem méltóságodnak tekintetére, se ne hervadjon véremmel fejedelmi méltóságodnak ékessége” – írja a „keserves rabszolga”, Gálfi János.

Zrínyi ott marad maga a kardjával, aztán már kardja sem lesz, tudjuk, az ország egyetlen, dúlt rengeteg erdő, s nem egy katonát, egy menekülés lehetőségét, egy nagy koncepciót pusztít el a vadkan azon a bizonyos vadászaton, a keserves rabszolga is hiába esdekel, Báthori Zsigmond szótárából hiányzik az irgalom. A *Levelestárat* ismerni kell, tanulmányozni, s megjegyezni máig előremutató jelzései kardiogrammját. Nemcsak gyönyörűség: kötelesség és feladat. (Magvető, 1981.)

SZABÓ MAGDA

GONDOLATOK KOSZTOLÁNYIRÓL

KISS FERENC: *AZ ÉRETT KOSZTOLÁNYI* CÍMŰ
MŰVE ÜRÜGYÉN

Jelentős, nagy erudícióval megírt irodalomtörténeti mű Kiss Ferenc Kosztolányi-monográfiája. Gazdagabbá teszi arról az olykor még ma is rejtélyes jelenségvilágról való ismereteinket, amelyet Kosztolányi nevével jelölünk. A szerző „köztes” munkának tekinti könyvét. Fő célja volt „a súlypontok kijelölése s a mai kultúra arculatára is kiható művek elemzése, értékelése”. Mindez a jövőendő Kosztolányi-kép teljesebb történeti, elemző feldolgozása érdekében. E szándékából az is nyilvánvaló, hogy művével nem érzi megoldottnak a még ma is számos kérdőjelet felrakó Kosztolányi-problémát. Rokonszenves törekvése, hogy nem formál igényt végleges megoldásra, hanem eredményeit a további gondolkodás és ítéletalkotás számára ajánlja fel, veti kritikai mérce alá.

A szerző elemzéseit, szöveginterpretációit az 1918–19-es forradalmak után létrejött művekkel kezdi. 1919 ugyanis az

akkor már halott Ady és Kaffka Margit kivételével szinte valamennyi jelentős költő és író számára fordulatot, vagy legalábbis új pályaszakaszt jelentett. Ezért maradnak el az 1910-beli *A szegény kisgyermek panaszai* kivételével az előzmények. Erről az irodalmunkban egyedülálló remeklésről Németh László 1929-ben nem nagy túlzással úgy nyilatkozott, hogy ez a kötet „Kosztolányi korai, de soha meg nem haladt verseskönyve”. Érzékletes tömörséggel ír erről a könyvről Kiss Ferenc s példásan is arra nézve, hogy tudományos igényű szöveg is lehet érdekes, jó olvasmány. S ez valódi erény. *A szegény kisgyermek panaszai* szerep-lírájáról a történeti előzmények bemutatása után így ír:

„Az arcképegysítésből eredő lírai különösség, az idegen jelmezben való otthonos mozgás, a sajátos akcentus érdekessége, az originális motívumok jelenléte a szerep-líra minden változatában fontos hatóelem, de legtermékenyebben ez a lehetőség is akkor érvényesül, ha a felvett szerepben az egyéniség legfontosabb hajlamai juthatnak szóhoz, ha a szerep önvallomás és önszemlélet, feloldás és éber figyelem dialektikájának terepe; ha élvezheti és szemlélheti is általa önmagát a költő, ha személyiség és proteuszi hajlamok egybejátszásának alkalmát a vers. A szerep-líra legszebb példái Arany *Bolond Istókjától* Ady kuruc versein át Weöres Sándor *Psychéjéig*, ilyenek. Közöttük is különleges hely illeti Kosztolányi híres ciklusát, *A szegény kisgyermek panaszait*. Szerencsés és termékeny szerep, mely benne megvalósul.”

Ezzel a gondolatmenettel Kiss egy alapvető Kosztolányi tulajdonság természetére tapintott rá, bár a kifejezést nem használja, a lírai képlekenységre. Már Kaffka Margit arról írt a legelső Kosztolányi kötetről, a *Négy fal között*ről elmélkedve, hogy annak költője nemcsak a nagy érzők, de „az érzéssel mesterkedni is szépen tudók” közül való. S a monográfia írója kifejti azt is, hogy Ady híres minősítése Kosztolányiról, hogy ti. „irodalmi író”, „az eredetiségre annyira kényes korban nem számított dicséretnek”. De van Kosztolányinak költői szemlélete és az általa képviselt esztétikai nézetek ismert tartományain túl egy originális ihletforrása, sőt forrásvidéke. S

ebből a gondolati-hangulati ihletvilágból kisorjázó költemények szinte a *Hajnali részegségig*, a *Szeptemberi áhítatig*, tehát legmagasabb minőségű remekműveiig egy a szerző által a részletek iránti érzékenységgel s mégis összefogottan elemzett eredeti, már-már végzetszerű, majdnem rögeszmés látásmódhoz, egy rendkívüli erejű belső realitáshoz vezetnek. Kiss Kosztolányi „sajátos hajlamának” nevezi ezt a végzetes szellemi erőt, e bővülő hatalmat. A költő 1904-ben írja Babitsnak:

„Megéreztem a múlt hatalmát, titokzatos vonzóerejét... most mélységesen érzem az élet családi kályhájának melegét... az ember sorsa az ember jelleme; de hol van az ember sorsa: a múltban! Léptünk minden gyökérszála oda kapaszkodik, nevelésünk onnan kaptuk, első benyomásainkat onnan szereztük. Gondolatok és hangulatok bántanak. Mindig arról álmodok, hogy gyermek vagyok, s oly érzelmeket érzek ilyenkor, amelyeket kifejezni sohasem tudok, de mindig vigaszt merítek belőlük. Félő tisztelettel meredek mindenre, ami otthonról jó; ez szent – gondolom magamban, hisz a semmiségek, melyek már elmúltak, a múlt igénytelen tárgyai és eseményei alkottak engem, ők az én isteneim.”

Igaz, hogy mint Proustnál, Kosztolányinál is leggazdagabb forrás a gyerekkor és a tárgyak. S ide sorolható még Hofmannsthal meg Rilke is. Egy egész hatástörténet kerekedhet ebből az olykor modorra merevedő múltidézésből. Ez azonban Kosztolányinál minden, Illyéssel szólva „lenn alapkő és fenn tető”, olyan zárt polgári világ, amelyben generációkon át tündöklenek és porosodnak a túlélő tárgyak, illatukat vesztett dobozkák, elsárgult levelek, porcelán figurák, szétfosló dallamok. S ez az, amiben állandó a Kosztolányi költészete. A polgári múlt idézésében. Az elmúlás kihívásában. Ehhez keres esztétikai magyarázatot, ehhez a homo aestheticus ideológiáját, ez emelője és gátja költészetének. S pályájának kibicsaklásai is ehhez a gyökérproblémához utalnak vissza. A szó teljes és mély értelmében polgár volt, mint sokan mások az irodalomban, körülötte és utána. De a magyar középosztály-

beli intelligencia legjobb kiadása. Részese volt – Czine Mihály szavával – „a Nyugat polgári irodalomteremtő csodájának”. „Bűvös köréből” nem tudott s nem is akart kitörni. Polgár volt s a mának szóló üzenete egy visszavonhatatlanul elsüllyedt világ megőrizni talán nem méltatlan néhány emlékét idézi vissza.

Ne essék tévedés! Nem menthetők s foltot hagynak pályáján az ellenforradalmi hírhedt Pardon rovat írásai, az 1929-beli Ady-pamflet má már mosolyt fakasztó melléfogásai. De ezek az olykor groteszk hadonászások is más fénytörésűek lesznek, ha a költőnek a Kiss által meggyőzően elemzett magányára gondolunk. S e magány sötétjében gyúltak ki a múlt, a gyerekkor, az ifjúság, a részvét fényei.

Nézetei – mint a szerző fejtegeti –, a korabeli értelmiségével mutatnak azonosságot s ez így természetes, hiszen a szerkesztő, a közíró Kosztolányi „sohasem volt olyan szuverén, hogy a kor uralkodó áramlataival szembe tudott volna szegülni”. Tegyük hozzá: alkata s elkülönülő természete, világlátása sem tették lehetővé ezt számára. Világosan fogalmaz s téves nézeteket korrigál a szerző. A szentek, forradalmárok, lángelmék virtusa távol állt Kosztolányitól, akit – Esti Kornél a bizonyság rá – „tehetségének természete se képesített titáni küzdelemre. A megélni igyekvő, dolgaiba merült kisember etoszát képviselte ő rendkívüli tehetséggel, kivételes szinten. Éltrevaló, termékeny emberség ez, lehetőségei az irodalomban is nagyok, amíg megmarad önmaga keretei között, de kudarc és romlás forrása lehet, demoralizálhat, ha életbevágó közösségi ügyekben önmaga normáit igyekszik törvénné emelni.” Amikor erre törekedett, veszélyt hozott magára, eltévedt. Megítélésében – helyesen – mindig nagy szerepet játszott a forradalmak idején tanúsított ingatag magatartása, s jelenkori kritikái állásfoglalásainkban is döntő súllyal esett latba ez a magatartás.

Ezeket a tényeket a szerző természetesen tudja és megkísérli „belső logikájuk” felderítését. Az őszirózsás forradalommal Kiss szerint azonosult Kosztolányi, de ez kivételes azo-

nosulás volt. A forradalmi tömeg, maga a forradalom lelkesítette, persze tele ellentmondásokkal. De tegyük hozzá, még ez az ellentmondásos lelkesedés is a pillanat szülötte volt, amelynek történelmi ereje bizonyára őt is megérintette. Szeretett szerepelni. A népszerűség iránti vágy életének, tevékenységének egyik mozgatója. Mindig mindenben a legjobb akart lenni. Modernségben a legmodernebb, rímelésben a legtechnikásabb, a nihilben a légnihilistább, de mindenekelőtt a legnépszerűbb akart lenni. Szinte tragikus, hogy több mindenben volt nála jobb a kortársak között. Nyomasztó lehetett olykor Ady, Babits vagy Karinthy árnyéka. Ez is a portréjához tartozik. Kiss kifejti, hogy az ellenforradalom éveiben

„az írás... kockázatos cselekvéssé súlyosult, s a Pardon-beli heccelődéseivel ő maga is részesévé lett az általános elvadulásnak. Látja, hogy minden sora emberek érzékenységet sebezte fel, tisztességbe hasított, sorsok alakulását befolyásolta... Borzadva látja, hogy az ember rejtelmes ösztönei, a lélek alvilági indulatai elszabadultak, állami pártfogással tobzódhatnak.”

Mindezek intenzív átélése és kései felismerése után szinte válaszul a kor szennyes indulataira s önbírálatként egyaránt a regények következtek. Nincs módunk részletesen írni Kiss Ferenc elmélyült, érzékeny, stílusosan is nagy igénnyel munkált regényinterpretációiról, gondolkodó és gondolatokat létrehívó elemzéseiről. Azzal a fejtegetésével azonban, amely szerint az *Aranysárkány* gyengébb lenne a másik három regénynél, nem tudunk egyetérteni. Az „epikai váz gyengeségeit” ugyanis ebben a regényben nem érezzük. A magányos Novák tanár sorsa tragikusan végződött, s való igaz, hogy a regény a társadalmi, az emberi kiúttalanság, az élet, a remények, a nagy szándékok elhanyagolása mellett szavaz. De ez a szemlélet az író életérzésének fundamentális tényezője. A krimiszerűség negatív minősítését sem tudjuk hitelesnek elfogadni. Hiszen Novák öngyilkossága szánandóan szomorú győzelem, zsákutcába torkolló kiegyezés a végül is felülkerekedő megaláztatás felett s a tanár helyzetéből és jellemé-

ből következik. Sőt, sajátos módon, éppen az *Aranyrárkány* mutatja fel lazább szerkezete ellenére vagy éppen ázáltal az író legkimunkáltabb társadalomképét. Valóban, itt minden reménytelen, a romlás felé mutató. Két forrása van ennek: a társadalom állapota, s az író szemlélete. „Én nem gyönyörködöm az emberben” mondja Hamlet egykori, besűgővázüllött tanulóársainak. Nos, s ez érvényes az *Aranyrárkányra* s a többi regényre egyaránt, Kosztolányi szerette az embert, részvéttel volt sorsa íránt, de nem tudott gyönyörködni benne. Ez a legfőbb oka annak, hogy lélektanilag kimunkált, messterien megjelenített alakjai, bravúros cselekménybonyolítása ellenére ezek a regények lehangolók, sorsok megoldására nem, csak részvétkeltésre alkalmasak. Ebben az értelemben az *Aranyrárkány* sem alábbvaló társainál.

Kiss Ferenc *A bús férfi panaszaíró* megállapítja, hogy Kosztolányi költői ihletének legtermékenyebb árama a „mámosos ámulás”. E megállapításban sok az igazság, de nemcsak a mámosos ámulás, hanem a lírai mondandó tudatos formálása, a rejtőzködésre is alkalmas költőiség is része ihletvilágának. Benne van ebben Kosztolányi játékra mindig kész intellektusa is, állandó készenléte a szerepjátásra. Kiss többször visszatér munkájában a költőnek a Pardon-cikkek által jogosan bekövetkezett emberi és írói hitelvesztésére. A *Kísérem a fiam...* elemzése a *Bús férfi panaszaíró* érzékenyen mutatja, mit jelentett a Pardon miatt megszorított, sőt kiszorított költő ihletében a családba húzódás, a belső kör leszűkített világa, s hogyan öltözik lírába a drámai történet, a védő, anyamelegből kiszakadó élet veszélytudata.

„Így jön létre a Szabó Lőrincen át Pilinszkyig követhető modern költészet lehetőségeit példázó vers, mely az ember állati hajlamainak intenzív tudatában is őrizni képes az emberi méltóság ideálját, az arénában is az éden álmát. S egyben azt is, hogy a szabadabb, kényeztetőbb időben kialakult ihletűpusok miként akklimatizálódnak a kíméletlenebb közegben.”

De *A bús férfi panaszai* előremutat a *Hajnali részegség*, a *Szeptemberi áhítat* nagy lírai áradásainak irányába is. A szerző csiszolt szavaival szólva „a hangos zeneiség, a röppenésszerű lendületekkel szökellő ritmus, az önfeledt, mámoros kérdések, melyek a varázslat sejtelmességének hangsúlyozásával is vonzásának erejét, a lenyűgözöttség teljét érzékeltetik”. *A bús férfi panaszai* a költő Kosztolányi realitásérzekét is igyekszik visszaadni, mert a versekben kifejezett ítéleteiben – mint Kiss kiálván írja – a *Pacsirta* és az *Arany Sarkány* kiméletlen élességét érvényesíti.

Jelentős szava van a szerzőnek az újságíró Kosztolányiról is. A költő valóban bravúros újságíró volt, mestere a szónak s az olvasó nevelésének. Bóka László „harmatfriss” prózának érezte az újságíró Kosztolányi írásait, akinek „minden mondanivalója mögött ott remeg a kérdés, amit csak az érez, . . . aki az életre kérdez”. Nem közvetlenül, de az emberi kiszolgáltatottság és esendőség művészi ábrázolataiban a Horthy-társadalom viszonyainak egyfajta bírálata is benne rejlik kis írásaiban. Portréi, például a híres *Alakok*, az embersors lényegét érintő írói esettanulmányokká válnak, kis remekeké varázsos tolla nyomán. S hasonló bravúr a *Zsivajgó természet* is, amelynek darabjaiban az elmúlás bénító tudata látszólag jelentéktelen formációkban, az ábrázolás tárgyában jelenik meg. Megfoghatatlan, rejtelmes, halálos játék az élettel. De ezt a rejtélyt, amelynek csak „dísz és boglára” a stílus elegáns köntöse, Kiss Ferenc sem tudta megoldani. A *Boldog, szomorú dal* világa sok kísérlet ellenére igazában máig megfejtetlen.

Az esztéta Kosztolányiról külön fejezetben ír a szerző. Élet és irodalom egy volt a költő számára. Ám ennek az íratlan esztétikának, amely korántsem csak az övé, hanem nyugatos pályatársaié is, bizonyára vannak törvényei, ha egzakt formában nem foglalhatók is össze. Kosztolányit nem érdekelte, van-e különbség a képzelet alkotta világ és az objektív valóság viszonyában s melyik a kettő közül a meghatározó. Ő a valóság vonzásában élt és írt, de nem a realizmus igényével. „Sohasem

lehet szabadulni a valóságtól, az szolgáltatja . . . a legvadabb ingert, a legősbibb varázst, a legtúlvilágibb ihletet” írja az *Ábécében*. Kosztolányi, mint a szerző mondja, az „életrangú mű” szolgálatára rendelte tehetségét. Ám ha ezeket a gondolatokat tovább gondoljuk, arra az eredményre jutunk, hogy a műalkotásnak az ösztönöst a tudatossal vegyítő költői-írói gyakorlata nem Kosztolányi Dezső magántulajdona. Benne él az a Nyugat első kísérletező nemzedékének nem egy jelentős művészeiben. Más kérdés és igaz észrevétel, hogy Kosztolányi agnoszticizmusa állandóan ott munkál ars poeticájában is. A mű mint maga az élet, megismerhetetlen. Véletlenek sorozata lesz művé. Ám cáfolata ennek – Kiss biztos kézzel mutat rá – Kosztolányi műveinek acélos szerkezete, mérnöki koncepciója. A költő világosságot akart annak ellenére, hogy akik a szimbolizmus esztétikáján nőttek fel, szinte kivétel nélkül mind megfeythetetlen csodának tartották a verset. A költő „fellázadt a megfoghatatlanság dogmája ellen és neki is látott a megközelítés kísérletének. A versértés módszerét pszichofizikainak nevezte, s műelemzéseinek »természettudományos« igényével a megismerés napjaink felé mutató elvét képviselte.” Elgondolkodtató, s némi fenntartással elfogadható megállapítás ez. Ehhez járul még a szervesség eszménye mint döntő kritérium. Az íróit idézzük: „Egy művészi alkotásban minden szükségszerűen a helyén van, akár az égbolton a csillagok, a szavak változhatatlan csillagászati törvényeknek engedelmeskedve keringenek és tündökölnek.” Alig volt még korszaka irodalmunknak, amelyben annyi szó esett volna az írás művészetéről, törvényeiről és spontán megnyilatkozási változatairól, mint a Nyugat első nemzedékének virágzása idején, de még a két világháború között is. A legtöbb kérdés a tartalom és a forma problematikája körül burjánzott. Természetesen nem lehet állítani, hogy a kettő összefüggését Kosztolányi a materialista dialektika szellemében értelmezte volna. Az ő esztétikája mint Kiss Ferenc írja, – „őrzi az eredet, a szimbolista-impresszionista szemlélet jegyeit”. Kosztolányi elismeri azon-

ban, hogy az ábrázolt alakok és a történet „a gondolat felől is előhívhatók”, sőt ő maga is ezt a módszert tartja korszerűnek. Így alkotott ő is. Ám a mondandó, a tartalom formateremtő ereje mégsem jut eléggé egyértelműen kifejezésre. Pedig tudja, hogy ez a művé létel igazi, egyetlen útja.

A Kosztolányitól többször, büszkén és elkülönítően említett homo aestheticus problémakörét Kiss Ferenc főképpen az *Esti*-novellák vizsgálatánál érinti. „A tételes szóhoz jutó viszonylagosság, az a meggyőződés, hogy minden attól függ, milyen szempontból nézzük, az élet céltalanságának tudata, az emberszemlélet szomorú kétkedései az *Esti*-novellákban is jelen vannak.” Az író ezeket az írásokat novelláknak, más novelláit elbeszélésnek nevezte. Érezte volna mint Kiss Ferenc gondolja az *Esti*-novellák más minőségét, netán gyengébb művészi színvonalát? Aligha. Ezek a novellák mások, de nem kisebbrendűek az elbeszéléseknél. Az *Esti*-történetek éppen szubjektívizmusuk okán egy írói létforma foglaltai és fantáziatartományuk személyes hitele aligha lehet vita tárgya. Lehet, hogy az író által elbeszéléseknek nevezett írásokban a történet kerekesebb, kimódoltabb, míg ezekben éppen a szubjektív elem a főszereplő. Maga az író, aki a fonákja felől is a lényegét vélte látni. Egy szuverén művész elvitathatatlan joga ez. Sőt az *Esti*-novellák „humán” horizontja sokszor tágabb, beláthatóbb, mint más elbeszéléseké. Éppen, mert az író személyes jelenléte hitelesebb ezekben. Meglehet, a formálás olykor nyersebb, a mintavétel érdeesebb, de az egész együtt mégis egyéni, összetéveszthetetlen. Ide hangzik ki végül a szerző idézett megfigyelése is:

„Az öntanúsítás novellái minden kreativitásukkal együtt lényegük szerint az önéletrajz fejezetei. A pálya csomópontjait tükrözik, azokat az elhatározó jelentőségű élettájakat, amelyekben a személyiség lényege, író és világ kapcsolata legteljesebben ölthet alakot. Egy prózáíróra nézve nem feltétlen dicséret az önéletrajzi jelleg hangsúlyozása, de ezúttal egy költő prózájával állunk szemben, s egy olyan irodalom képviselőjével, melyben épp az önéletrajz jegyében írott próza vitte a leg-többre.”

Egyébként az *Esti*-novellák művészi minőségét mi sem mutatja jobban, mint az a tény, hogy elemzésünkkel Kiss Ferenc a monográfia igen értékes és emlékezetes lapjait írta meg. Kiss az *Esti*-novellák életrajzi burkát éppen olyan erudícióval fejti fel, mint amilyennek kimutatja ezekben a Kosztolányi-mimikri változékonyosságát akár a tragikumig ívelőn, s az író „megfoghatalanságát” mindvégig igazolja, ábrázolni, kifejezni tudva a jelentésszintek gazdag árnyalatait, állandó és többrétű jelképeségét. Önéletrajz ez a novella-koszorú a tárgyi, a reális világba emelve. Kosztolányi számos írói remeklésének egyike, s *Esti* alakjában – ez a szerző finom intuíciója – „a Számadás költőjének az anyag természete és a humor intenciója szerint stilizált előképe”.

Kosztolányi költészetének összefoglalója a *Számadás* című kötet 1935-ből. Kiss Ferenc e kötet létrejöttében az Ady-ügynek tulajdonít nagy szerepet. A költő súlyos betegségének előjelei 1933 nyarán mutatkoztak először.

„A betegség és a Meztelenül megjelenése (1929) között egyetlen esemény van, amelynek szerepe elhatározó jelentőségű: az Ady-pör. Egyetlen okból eredeztetni ily nagymérvű emelkedést aligha volna jogos. A *Számadás* szempontjából nem is maga a vita, hanem következményei a fontosak. Kosztolányit ez a vita készítette számadásra. Szemléletének legfőbb tartalmait e vita során mozgósította és ötvözte határozott, sőt kihívó rendszerré, s önmaga lényegének dacos vállalása ettől kezdve nyomul költészetének előterébe. Az Ady-pör tehát nem az életrajz jelentős eseményeinek egyike, hanem gyűjtőpont, melybe sok felől futnak össze a motívumok.”

Kiss körültekintően dokumentálva mutatja be azt a zsákutcát, amelyben a büszke polgár benne rekedt s elveivel és magatartásával magában is maradt. Hiszen az Ady-pamfletben is ő a főszereplő, félreértések, képzelt és valódi bántások ködlovagja. Végérvényesen a magány páncélját öltötte magára. Kiss szellemesen fordítja vissza Kosztolányira az írónak Freudról mondott szavait, amelyek szerint Freud „életteni bábként látja mindünk”.

„Némi leegyszerűsítéssel a prózaíró Kosztolányiról is elmondható, hogy lélektani bábként látta mindünk. Csak magát nem. Magát soha. Ő mindig a nagyraihivatott élő ember jelképeként nyilatkozott. »Vagyok aki vagyok. És nem alkuszom!« vágta ellenfelei szemébe az Ady-pör során. De ennek az önérzetnek nála mindig a líra volt az elsőrendű és közvetlen műfaja.”

A szerző lényegesen tudott közölni velünk arról, amiről művében a legtöbb szó esik: Kosztolányi lírájának természetéről. A költő kivételesen érzékeny egyéniség volt, igaz. És reakcióiban önkényes, nemegyszer ellenszenvesen önző is. Híres nihilizmusáról is van új megfigyelése a monográfia írójának. A semmi-élmény sokoldalú bemutatása után Kiss így összegez: „Mindebben mégsem az a lényeges, hogy az érett Kosztolányi semmi-élménye szerves képződmény, hanem az, hogy ebben a defenzív változatában is rejlenek felfelé lendítő indítékok.” A semmi, mint felhajtóerő, mint a lírát megújító költői tartalék! Ez a megfigyelés és a belőle származó következtetés új eredmény a Kosztolányi-kutatásban. Mint ahogy új az a magatartás-változat is, amit az „öntanúsítás” kezdetének nevez a szerző, s a *Marcus Aurelius* című költemény árnyalt elemzésével, mint a „semmi élmények termékenyebb változatát” értelmezi.

A költő belső, tudati színpadán lejátszódó események vezetnek el magyarsággépéhez is. Kiss az *Életre-halálra* című vers meggondolkodtató értelmezésével magyarázza az életmű egyik neuralgikus pontját, Kosztolányi viszonyát magyar voltához. Fejtegetéseivel lényegében egyet lehet érteni. Igaz, a költő megmaradt gyermek és ifjúkora eszményeinél, családi hagyományainál s politikai tájékozottsága gyakran felszínes vagy éppen hiányos volt. Ha egybevetjük mindezt kortársai nézeteivel, ha távol állott is mindenfajta forradalmiságtól, sőt retrográd elemek is belevegyültek nézeteibe, magyarsággépét a polgár mivoltára mindig kényes költő e nézetekhez mért jelentősége szerint kell megítélni, bár ennek a magyarságeszménynek időszerűtlenségéhez már a költő saját korában sem fér-

hetett szó. Magyarsáágélményének megítélésében nem lehet csak a pusztá, motiválatlan elutasítás álláspontjára helyezkedni. A nyilvánvalóan letűnő úri, polgári világot lehetett gyűlölni, pusztulását nap mint nap kívánni, de a Kosztolányinál az osztályáról kialakult kép nem minősülhet bűnnek vagy merő álomvilágban élésnek. Móricznál tisztábban kevesen látták az úri műri tragikumát, de mert benne élt, némi rokonszenvet a halálos ágya mellett sem tagadott meg tőle. A népi írók cezúrája szellemi életünkben valóban polarizáló erejű volt, de amit polarizált, abban is rejtett valami érték. Kosztolányi Dezső egyénisége törvényei szerint volt magyar poéta s ezt is visszahangozza talán az *Életre-halálra*.

Keserűség és önérzet szövik át a *Számadás* legtöbb s legjelentősebb darabját. Ezért helyénvaló Sötér Istvánnak az a véleménye, hogy a költő „életművének második szakasza nem egyéb, mint az elsőnek a visszaéneklése, palinódiája”. Ez az utolsó költeményekben összegyűlő keserűség lett „fájdalmas, dacos” vállalással tüntető különállássá, ez siklott át a sebzett önérzet lobogó szavaiba. Híres versei közül részletesebben csak a *Halotti beszédre* térünk ki. A halál-szomszédság tudata állandó ihlete Kosztolányinak s a *Számadás* szinte minden jelentős versében ott van. A *Halotti beszéd*ben mégis egy ember halála okán nyilatkozik meg. A halálfélelem a költő egész életét végigkísérte. Az Osvát-émlékbeszédben maga fogalmazott így: „Nincs teremtmény, bármily jelentéktelen is, aki ne válnék jelentőssé végső perceiben.”

A *Halotti beszéd* értelmezését megelőzően Kiss a motívumfelismerés erejével idézi fel az *Osvát Ernő a halottas ágyon* című költeményt. Ennek mesteri elemzésével sikerült a szerzőnek a Kosztolányi-rejtély mélyére eljutnia, s ezáltal szövegértelmezése a Kosztolányival foglalkozó szakirodalomban a legjelentősebbek egyikévé vált, kiemelkedő interpretációvá. Érzékeny megfigyelése a szerzőnek, hogy a *Halotti beszéd*ben „az operanyitányok technikája érvényesül, a mű vezérmotívumainak a különböző hangszereken való megszólaltatása,

az alapmondandó előrehallatása. A *Halotti beszéd*ben eseményt idéz Kosztolányi, valóban távol a nála gyakori morbiditás minden változatától, „egy összeomlás nagy jelentőségű mozzanatait”. Ő, aki a világot mindig kiszámíthatatlan meglepetéseket rejtő zürzavarként élte át, utolsó remekléseiben (*Hajnali részegség*, *Szeptemberi áhítat*) a létezés értelmét keresve „a végső megoldás páratlan teljességét” akarta. Ezért jutott el a „Csillagközi létezés” rejtélyéig, a „Vendégség” értelmezéséig. Összeomló életében – s ez Kiss Ferenc lényegét értő gondolata – szinte mámoros eufóriában, pazar pompájú szavak zuhogásában röpi még egyszer ünnepi magasba ifjúsága zászlóit. Valóban az önmagának adott „kegyelmi pillanatnak” vagyunk tanúi utolsó verseinek olvasásakor.

Kiss Ferenc monográfiája irodalomtörténetírásunk számottevő eredménye. Nem utolsósorban azért, mert „rehabilitálja” Kosztolányit. A költő s nem egy pályatársa művének valódi értékeit ugyanis megingatta, mert alámosta a felszabadulást követő több mint egy évtized nemegyszer dogmává merevített irodalompolitikai gyakorlata, az úgynevezett polgári irodalomra kimondott halálos ítélete. Ma már történelmi és irodalomtörténeti tény, hogy ez a halálos ítélet halhatatlanokat sújtott, olyanokat, akik nem csak részei századunk irodalmának, hanem magas irodalomtörténeti mértékkel mérve is klasszikusaink sorába tartoznak. Köztük van Kosztolányi Dezső is. (Akadémiai Kiadó, 1979.)

PÁLMAI KÁLMÁN

DOKUMENTUM

DUTKA ÁKOS ÉS A HOLNAPOSOK LEVELEZÉSÉBŐL

... Tedd le fáradtan e kevés batyut:
a szíved, a szád, a fakó szavút.
Nem vársz te értük se hírt, se

koszorút.

Ereszd el némán e csendes verseket,
tudod, hogy lesz ki értük emleget,
hiszen a könnyed, véred rajtuk ég:
egy élet ára, – s hidd el, ez elég.

(Ajánlás . . . utolsó verseimhez)

Száz éve, 1881-ben született Dutka Ákos, A Holnap irodalmi mozgalom egyik alapító tagja. Diákéveit szülővárosában, Nagyváradon tölti, első irodalmi próbálkozásai is ide kötik, az Előre c. diákújságot szerkeszti. 1902 nyarán már a Tiszántúl szerkesztőségében dolgozik, és első komoly irodalmi sikerét, a *Vallomások könyvét* Sebő Imre nyomtatja ki 1904-ben, Nagyváradon. A kötetet Dutka megküldi Fülep Lajosnak,¹ aki értékes, a versekre aprólékosan kitérő kritikával, baráti hangú hosszú levélben válaszol Dutkának.

A *Vallomások* könyve sikerét követően még 1904-ben, Biró Lajos szerkesztő hívásának engedve, Dutka a *Szabadság* c. politikai napilap szerkesztőségében folytatja irodalmi és publicisztikai tevékenységét, majd 1905 nyarán rövid ideig Kolozsvárott újságíró, azután Amerikába megy, az út során gyűjtött élményeit írja meg *A nagy kaland* c. könyvében. Mikor 1906 májusában visszatér Váradra, verseit A Hét és

¹ A Dutka-hagyatékban található tizenhat levél közül különösen az egyik – nem datált, autográf, 4. f. –, kellőképpen megvilágítja az írói pályán éppen induló Dutka tehetségét, és Fülep csalhatatlan kritikai érzékét, mellyel mintegy előre látta azt a pályát, melyen Dutka egy kivételesen hosszú életút során végigment. A levél terjedelme, nem teszi lehetővé a jelen tanulmányban való közlését.

az Új Idők közli, hamarosan pedig a Nagyvárad c. lap szerkesztőségének a munkatársa. A „pece-parti Párizs” irodalmi élete elevenen lüktet, s a váradi ifjú költőnemzedék úgy érzi, „kinötte” A Hét, az Új Idők és a Vasárnapi Újság kereteit, és a fővárosi irodalmi élettel bevallottan is versenyre kelve álmodják meg A Holnapot. A váradi Emke-kávéház terveiktől hangos. Antal Sándor, Dutka Ákos és Juhász Gyula lelkesen veszik számba, kikre számíthatnak az új megalapítandó váradi irodalmi lap szerkesztésében. Kosztolányira, Babitsra, Oláh Gáborra, Balázs Bélára és az egyetemi Komjáthy Társaságra esik a választásuk. Kiterjedt levelezésbe kezdenek, hogy az említett írókat megnyerjék a vállalkozásuknak. Kosztolányi és Oláh Gábor kitérő, illetőleg visszautasító válaszai sem veszik el a kedvüket, különösen akkor nem, amikor megérkezik Babits² fogarasi válasza, A Holnapnak felajánlott versekkel:

Kedves Barátom!

Itt küldök néhány verset: válassz belőlük A Holnapba! Azonkívül karácsonyi novellámat küldöm: tán ez is használható: *ha nem, azonnal küldd vissza*, hogy karácsonyra máshol elhelyezhessem. A versekből sincs több kéziratom, tehát jól őrizd meg.

Mi hír a darabról? A *Nyugat* múlt száma gyengébb verseimet hozta: mért nem inkább a *Repülő templomot*, vagy *Recanatit*?

Kérlek írj többet! Kúntól a napokban hosszabb levelet kaptam több oly irodalmi újsággal, melyekről fogalmam sem volt. Kosztolányi is írt.

Ölel
Babits

Fordítást nem küldök most, hanem legközelebbre: sokat kell ugyanis másolnom: azt küldöm miből kész kézirat van, hogy gyorsan menjen. Ha nem közlöd valamelyik verset vagy a novellát: esetleg küldd el Te valamelyik másik lapnak vagy küldd vissza!

²Babits, a levelet ugyanúgy írhatta Juhász Gyulának, mint Dutkának. Hevenyészett, címzés nélküli sorok keltezés nélkül, 1. f. *Babits Összegyűjtött Verseiben* (Bp., 1974.) *Repülő templom* c. vers nem szerepel. Az itt közölt levélről Dutka is tesz tartalmi utalást *A Holnap Városa* c. kötetének 128. oldalán.

Balázs Béla a hívó szóra személyesen megérkezik Nagyváradra. Bár az eredeti terv szerint irodalmi lapot indítottak volna, ez a terv már csírájában meghiúsul, minthogy a Sonnenfeld-nyomda nem tekinti kifizetendő üzletnek a maga részéről ezt a kellő anyagi fedezet nélkül induló, és kétséges irodalmi sikerre számító irodalmi vállalkozást, mindenesetre hajlandónak mutatkoznak egy antológia kifogástalan külsejű kiadására, ehhez nyújtanak anyagi támogatást a váradi orvos, ügyvéd és banktisztviselő: Berkovits René, Dénes Sándor és Wertheimstein Viktor.

Közben Ady is Váradra érkezik, és az Emke-beliek most már Adyt is megnyerve tervüknek, hosszúra nyúlt megbeszélésüket a szabadkőműves Sarkadi Lajos lakásán folytatják. Antal, a „kiválasztottak” sorát Emőd Tamással és Miklós Jutkával bővíti. Már csak az antológia címének megválasztásán törik a fejüket, de Ady, minthogy az idő későre jár, a döntést „... holnap”-ra halasztja. Ady berekesztő szavai után megkezdődik a lázas munka, s ennek eredményeként 1908 szeptemberében megjelenik A Holnap I. kötete. A kötetet meg megjelenése napján, Dutka postázza a Berlinben élő Biró Lajosnak,³ melyre hamarosan megérkezik a köszönő és elismerő válasz:

Kedves barátom!

Berlinbe érkezve a lakásomon itt találom A Holnapnak egy példányát, a mely [!] hosszú postai tévelygések után került ide.

Nem tudom, kinek köszönhetem ezt a nekem nagyon kedves megemlékezést; a kedves és névtelen dedikáció írását sem tudom agnoszkálni; neked köszönöm meg tehát igen hálásan ezt a könyvet, és téged kérlek juttasd el ezt a köszönetet mindenkihez, a kik [!] illet.

A dedikációm aláírása ez: „a váradiak”

Az volna a legjobb, ha az ember az összes váradiaknak köszönhetné meg az ilyesmit.

Micsoda kedves és érdekes egy fészek is ez a Nagyvárad. Minél hosszabb ideje, hogy elkerültem belőle, annál több érdekességét látom meg. Ez a ti könyvetek, a Holnap irodalmi társaság, meg az, hogy Nagyvárad most már szinte hivatalosan

³ Gépírásos levél, 1. f. Tartalmában megjelent *A Holnap Városa* c. kötet 140. oldalán.

bölcsője az új magyar poézisnek, és az, hogy úgy látszik, ezt a dicsőséget vindikálja is a maga számára, pompásan egészíti ki az egész városnak a képét. Ignotus mondta, hogy lennt [!] volt; nagyon érdekelte a város őt is, és nagyon érdekeltétek ti: a fiatalság, a mely [!] körülötte volt.

Mit csináltok? Hogyan éltek? De szeretnék egyszer lemenni ha csak egy napra is. Kik alapították a Holnap irodalmi társaságot? Nem tudok semmit, pedig minden úgy érdekel.

Nem azért írom azonban mindezt, hogy felelj rá. Az ember ugye nem ír levelet és nem inszinuálja másnak, hogy írjon. Csak akkor ír az ember mégis, ha valaminek úgy megőrül, mint én ennek a ti könyveteknek, és ha egyszerre csak érzi, hogy úgy szeret egy régen elhagyott helyet és úgy szeret régen elhagyott embereket, mint én Nagyváradot és titeket mindnyájatokat.

Kérlek add át az üdvözetemet a Holnap emberei közül mindenkinek, a kinek [!] jónak látod.

Baráti kézzszorítással és a régi szeretettel

igaz híved

Biró Lajos

Berlin, szeptember 28.

Az antológia megjelenését követő, elsősorban Dutka Ákost támadó kritikák, nem csökkentik a tette kész fiatalok lelkesedését.

Mi is volt Dutka sokat emlegetett – mondhatnánk élete végéig elkísérő, és a mai köztudatban is így élő „vétké”? Találón jellemzi őt Antal Sándor,⁴ amikor az antológiában levő Dutka versek előtt a következőket írja:

„... Három súlyos vétségben állapították meg bűnösségét. A hangot Adytól vette, a szavakat tőle kölcsönözte, sőt témáért is gyakran átrándult az Ady területeire.

...

⁴ Részletek A Holnap c. antológiából. (Sajtó alá rend. Antal Sándor. Nagyvárad, A Holnap Irodalmi Társaság kiadása. 1908. 107–108.)

Ez természetes is, mert egyetlen új ember sem tudott kitérni az Ady hatása alól. Hogy éppen Dutkát érték tetten, az nem onnan van, mintha ő bűnözne a leggyakrabban, hanem mert ő nőtt a legnagyobbra a fiatalok között, az ő nevét lehet a leggyakrabban olvasni . . .”

1908. szeptember 27-én a váradai városháza termében a holnaposok megtartják első ünnepüket, melyre megérkezik Ady és Léda, csak Babits hiányzik. A matiné hangulata perzselő. A Társaság hivatalosan is megalakul 1908. október 14-én; titkára: Juhász Gyula és Dutka Ákos. Az örömmámor hamar szétfoszlik, most már komoly keserűséget, megbántottságot hagyva maga után. Szomorú igazság, hogy ez, az idők távlatából is forradalminak nevezhető vállalkozás, belső bomlásnak, félreértett és valóban félreérthető írásnak, nevezetesen az Új Idők hasábjain 1908. november 15-én megjelenő és nagy port kavaráó Ady-cikknek, a *Duk-duk affér*-nek esik áldozatul. A cikk, mint az irodalomtörténetből ismert, hosszas szópárbajra ad alkalmat. Ady kétségtelenül sajnálja a történeteket. Juhász Gyula keményen szembeszáll Adyval a Független Magyarorszáiban, Dutka pedig hallgat, egészen addig, míg A Budapesti Újságírók Egyesületének Almanachjától, dr. Bányai Elemér⁵ részéről, a következő megkeresés nem érkezik:

Budapest, 1908. nov. 20.

Tisztelt Kollega úr!

A „Holnap” című irodalmi alakulás ellen egyik-másik fővárosi lapban támadó jellegű közlemények jelentek meg. Miután az Újságíró Egyesület ideai almanachja épen a most forrongásban levő mozgalmak jelenlétéről akar képet adni, arravaló tekintet nélkül, hogy ellentétesek-e vagy nem ezek, a már meglévő alakulásokkal és irányzatokkal, – szíves tudomására hozom, hogy az Almanachban – mely egyébként mind ilyen tartalmú cikkeket fog közölni, – a szerkesztőnek már megtörtént kapacitálása után, hajlandó volnék Öntől egy kisebb cikket közreadni, melyben röviden jelezné a Holnap

⁵ Autogr., 1. f.

programját, hogy mit akar, eddig mit ért el és miért létesült stb. stb. Ezt megírhatja Ön a legnagyobb szabadsággal, tetszés szerinti szempontokkal, csupán az a fő, hogy ne legyen nagy terjedelmű, mivel az almanach kéziratai már együtt vannak s így is csak egy végső szorítással lehet az ön esetleges cikkét elhelyezni.

Ha kedve volna reá, szíveskedjék a cikket nyolc nap alatt megírni és elküldeni, tovább azért nem várhatok, mert azután már ívekbe tördelik a szedést. Szíveskedjék egyúttal Juhász Gyula úrral közölni, hogy a küldött arcképe nem használható, nyolc napig újjal ezt is lehet pótolni.

Kollegiális üdvözzellett
Dr. Bányai Elemér

1909. február 6-án megjelenik az újságírók Almanachja, mely nagy-részt a váradi holnaposokkal kapcsolatos sajtóvitát tartalmazza, és természetesen Dutka Ákos válaszát is. 1909 júniusában még egy nagyméretű kiállítást rendeznek a holnaposok, Kernstok Károly, Gulácsy Lajos és Rippl-Rónai József⁶ képeiből:

Kaposvár, 1909. június 13.

Kedves Uraim,

Szíves érdeklődésüket, kitüntető figyelmüket, hálás módon, nagyon szépen, köszönöm, még egyszer kérem elnézésüket, hogy a mátinén nem jelentem meg. Boldog és szerencsés embernek érzem magam így is, mert tudom, hogy közös művészi érdekeink a „Holnap” társaságnál jó kezekben van, mert törekvéseinket, szakadatlan bűvárkodásainkat nemcsak megértik, hanem meg is [!] érzik. Szeretik.

Eddig is folyton hittem ügyünk igazságában, hát még ezután, amikor oly kis darab magyar földön is, mint N.Várad, oly lelkes hívekre és intellektuális erőkre támaszkodhatunk.

⁶ Autogr., 1. f.

Adja a jó Isten, hogy másfelé is az országban így legyen.

A kiállításunk anyagát, ha egy részben ismerem is – *együtt* *ízléses elrendezésben* – szerettem volna látni. Erős hitem az, hogy meg lesz az instruktív hatás.

Látogassanak meg minél előbb! Hívük

Rippl-Rónai J.

Az 1909. esztendő tehát még tartogat elismerést és sikereket a holnaposok számára, de a következő évben már csupán formálisan léteznek. Látszólag minden a régi, hiszen Ady személyesen felkeresi és megköveti őket, továbbá megjelenik A Holnap antológia II. kötete is 1909. március 15-én Kollányi Boldizsár szerkesztésében; mégis valami összetört, s a részeket nem lehet többé eggyé illeszteni. A méltatások ezúttal sem maradnak el, de a visszhang már erőtlenebb, s a II. kötet sem hat már a szenzáció erejével, jóllehet irodalmi tevékenységük túllépi Várad határait és Temesvárott, Aradon és Kolozsvárott tartják matinéikat, mégis csendben átmertődnek A Holnap alakulására való visszaemlékezések zajtalan tiszteletadásába . . .

A Holnap feladásával, Dutka Ákos költői pályájának egyik jelentős szakasza is lezárul, de elkíséri egy hosszú életút és írói munkásság minden szakaszában.

Dutka neve ösenőtt A Holnap nevével, s az évek során megjelenő kötetek is mindig a régi emlékeket idézik:

Bpest, 1934. ápr. 23.

Igen tisztelt Uram!

Köszönöm, hogy szíves volt megküldeni szép költeményeit. A kötetet olvasgatva nemcsak a szemem előtt valóiban gyönyörködtem, hanem az emlékekben is, melyeket a kötet lépten-nyomon felidéz lelkemben. Azon idők emlékét, amikor még aránylag fiatalon nagy érdeklődéssel füleltem a Holnap új hangjaira s Ady Endre, szegény, meglátogatott Margittán. Ugyanakkortájt ismerkedtem meg azzal a Dutka Karolával, akihez – ha nem csalódom – *A hugom* c. vers szól. Kérem, adja át neki is szíves üdvözetemet.

Az akkori Nagyvárad és Bihar emlékeivel telítődve nem is jó a maira gondolni!

Fogadja hálás köszönetemet a köteten kívül a beléírt szíves üdvözlésért is, s legyen meggyőződve róla, hogy én azt hasonló nagyrabecsüléssel és igazi bihari melegséggel viszonzom.

Kiváló tisztelettel
Horváth János⁷

Dutka Ákos nyomtatásban megjelent verseskötetei a bennük foglalt életmű nagy részével, önmagáért is beszélnek, de szóljunk ezúttal 91 esztendejének töretlen emberségéről

. . . Mondd csak, hogy is birtad?
Nem tudom, csodálom,
hogy vénült fejemmel,
megcsordult hitemmel,
most is, ma is állom,
sokszor feldicsérve,
sokszor megalázva.
Korom száz pályváján,
sistergő máglyáján,
álarctalan testtel:
Él még mindig,
él bennem az ember.
(*A vénség balladája*)

Ennek az emberségnek állít méltó emléket az a néhány száz Dutka Ákoshoz írt levél,⁸ amelyet az MTA Kézirattára őriz, s amely levelek olvasása feltétlen tiszteletre és elismerésre készíti az utókort . . .

MARTH HILDEGARD

⁷ Autogr., 1. f. A kötet, amelyet H. J. levelében megköszön, a *Cédrusfa csellón*.

⁸ A cikkben közölt levelek lelőhelye az MTA Kézirattára, Dutka Ákos írói hagyatéka; jelzetre még nem hivatkozhatunk, minthogy a kéziratok feldolgozása folyamatban van.

„MAGASAN REPÜLŐ ÉS FÖLDHÖZKÖTÖTT SZEGÉNYEK”

EGY ISMERETLEN MA-SZÁM 1925-BŐL

1925-ben a magyar és nemzetközi avantgarde aktivista folyóirata, a Kassák Lajos szerkesztésében megjelenő MA fontos jubileumhoz érkezett: tizedik évfolyamába lépett. Az izmusok sajtóorgánumainak történetében ez szokatlanul hosszú élettartam, hiszen – néhány kivételtől eltekintve – többségük egy-két számnál, évfolyamnál többet nem érhetett meg.¹ E jelenség okai szerteágazóak: a szinte általánosnak mondható, örökké válásos anyagi helyzetükön túl szerepet játszott ebben a „művészettörténeti idő” rendkívüli felgyorsulása is a 20. században; az izmusok gyors egymásutánja és együttlétezése; az újszerűség és modernség fogalmainak szüntelen „átíródása”, az új elvek, irányzatok, művészi produktum-nóvumok tömeges és türelmetlen felbukkanása. Így válságok, szakítások és pálfordulások gyakorta jelentkeztek az izmusok bármelyikének történetében; alkotók mégoly megbonthatatlanak tűnő csoportjai, szövetségei bomlottak fel és szerveződtek újjá, valamint elvi-művészetelméleti falanxok hullottak látványosan elemeikre.

A MÁ-val és munkatársaival sem történt másképpen; a folyóirat lapelődje a nemzetközisége és nyílt háborúellenessége miatt 1916-ban betiltott A Tett köre sem követte egy emberként szerkesztőjét és ideológusát, Kassákot. Nem lettek mindahányan a MA gárdájának tagjaivá, holott Kassák új lapjával csoportja jelenlétének folyamatosságát kívánta biztosítani a korszak szellemi életében. Vagy gondoljunk az 1917-ben történt nagy szakításra, mikor Komját Aladár, Révai József, Lengyel József és György Mátyás együttesen hagyta el a lapot, s az általuk önállóan kiadott versantológia – jellemző módon – *1918 Szabadulás* címen jelent meg, drasztikusan hirdelve a szembefordulást Kassákkal és csoportjával. Vagy a bécsi emigráció éveiben kezdődő szétválásra, mikor Kahána Mózes, Barta Sándor és végül Uitz Béla vált ki sorrendben a MA munkatársai közül művészeti és politikai nézetkülönbségek miatt, melyek nem nélkülöztek némi személyességet sem. Így

¹ „Az avantgardista lapok ugyanis abban az időben alapító művészeik és munkatársaik kiadásában jelentek meg, nem állt mögöttük hivatalos vagy félhivatalos támogatás, polgári kiadó sem, sőt éppen a hivatalos és nem hivatalos szervek pergőtűzszerű támadásában harcoltak életükért, s tudjuk, akkoriban a közönség nagy része is ellenük volt.” Kassák Lajos: *Az izmusok története*. Bp., 1972. 204.

azután többé-kevésbé természetes, hogy a 20-as években „a szerkesztés egyre inkább a külföldi művek felé fordul”.²

Az, hogy a magyar aktivizmus fóruma tíz éven át fennmaradhatott a különböző politikai, művészeti és személyes konfliktusok megrázkódtatásai közepette is, főképpen Kassák érdeme volt, bár közismert tény, hogy a lap szerkesztésében megnyilvánultak bizonyos autokratikus vonások is. A folyóirat megjelenítése – kivétel ez alól talán csak a Tanácsköztársaság néhány hónapja – Kassáknak, Simon Jolánnak és a munkatársak egy részének személy szerint is komoly anyagi nehézségeket okozott, hiszen állandó harcot kellett folytatniuk a következő szám költségeinek előteremtéséért. (A MA nem fizetett honoráriumot a benne közzétett írásokért és reprodukciókért.) 1921-ben írta Mihályi Ödönnek Kassák: „Nagyon, nagyon nehezen mennek az ügyek és így bizonyosan bedöglik az egész. Ami a lap drágaságát illeti, gondolja meg, egy szám előállítási költsége több mint 9000 korona. Ha minden példányt eladunk, akkor éppen az önköltségünk van meg. Úgy, hogy kihozhatjuk a következő számot.”

Mindennek dacára 1921-ben a MÁ-nak még 8–8 száma jelent meg; 1923-ban már csak hat, 1924-ben pedig mindössze négy. Az 1925. január 15-én megjelent MA-szám címlapja büszkén hirdeti: „X. évfolyam – Jubéiumi (sic!) szám – 1925”. A szövegben tettenérhető sajtóhibánál persze jóval érdekesebb az a „kegyes csalás”-nak minősíthető tény, hogy a szerkesztés – a MA hagyományaitól eltérve – az újév első, januári számával egyben új évfolyamot is nyitott. Az eddigi gyakorlat ugyanis az volt, hogy az első MA-szám 1916. november 15-ös megjelenéséhez alkalmazkodva a mindenkori novemberi (ritkán októberi) számmal kezdtek újabb évfolyamot.³ Feltételezhető, hogy a tízéves jubileum „megsürgetése” munkált Kassákék elhatározásának hátterében. Ennek valószínűségét növeli az a körülmény is, hogy a szóban forgó jubileumi számot megelőzően a MA utoljára 1924 szeptemberében jelent meg. A hosszú – bizonyára kényszerű – hallgatás is utal a lap mind valóságosabb körülményeire, a megjelenítés súlyosbodó nehézségeire. Bár az 1925. januári szám impresszumában hibásan „IX. évfolyam 8–9. szám” olvasható (minden valószínűség szerint a megelőző, valóban IX. évfolyam 8–9. számból került át tördelési hibaként ez a sor) mégis vitathatatlanul ez a MA X. évfolyamának 1. száma.

A szakirodalomnak ezen kívül mindeddig egyetlen további – s egyben utolsó – MA-számról volt tudomása. Ez 1925. június 15-én

² Illés Ilona: *A Tett, MA, 2 x 2 repertórium*. Előszó. PIM. 1975. 18.

³ Kivétel ez alól az 1917-es és 1919-es év, ahol a II., ill. a IV. évfolyamot szintén a januári számmal indították.

jelent meg, „X. évfolyam 3–4. szám” jelzéssel és a „Das junge Schlesien” elnevezésű sziléziai avantgarde csoportot mutatta be.⁴ E szóban forgó és a már említett jubileumi szám zárja a Kassák-hagyatékban fennmaradt, eredeti MA-sorozatot és természetesen – hiszen az előbbi alapján készült – az Akadémiai Kiadónál 1971-ben közzétett teljes fakszimile kiadást is. Az a tény, hogy a X. évfolyamból rendelkezésünkre áll az első, valamint a harmadik–negyedik szám, és a második hiányzik, a MA rapszodikus évfolyamozása-dátumozása és impresszum-beli következetlenségei és sajtóhibái ismeretében nem okozott különösebb feltűnést, hiszen – az előbbiekre tükrében – joggal lehetett feltételezni, hogy a hiányzó X. évfolyam 2. szám nem is létezett. (Maga Kassák is elsiklik e probléma felett: *Az izmusok történetében* – noha megelőzően szinte számról számra haladva elemzi egykori lapját – a jubileumi számot követően közvetlenül az utolsó MÁ-t ismerteti.)⁵

Jelen esetben azonban nincs szó sajtóhibáról; a hiányzó szám – vagyis a MA 1925-ös, X. évfolyamának 2. száma – *létezik*.⁶

Külső megjelenésére nézve jóval kisebb, mint a megelőző, különösen nagy méretű példányok – 1922 októberétől egészen a jubileumi számig –, sőt, a legutolsó MA-számnak – mely „szabályos kvart alakban jelent meg”⁷ – is csak a fele. Terjedelme egy ív és – ellentétben a MA utolsó periódusának gyakorlatával – egynyelvű; méghozzá csak *németül* íródott.

1925. március 22-én a MA-csoport úgynevezett „propaganda-estet” rendezett a bécsi Schwarzwaldsaalban. Nem volt ez újdonság a folyóirat történetében, hiszen hagyományosan kiállítások, felolvasások, matinék egészítették ki Kassákék lap- és könyvkiadói tevékenységét. Ám ez a Schwarzwaldsaal-beli műsor mégis különösen fontos lehetett ezek sorában. Erre utal elnevezése is: „I. Német Propaganda-est”, ami valószínűleg egy több német nyelvű estből álló sorozat első darabját jelezte.

⁴ Ezzel a számmal kapcsolatban olvashatjuk a MA repertóriumában: „... az 1925. június 15-én megjelent utolsó szám „Das junge Schlesien” címmel teljes egészében a fiatal sziléziai avantgardista művészcsoport munkáiból áll össze.” (Illés Ilona: i. m. 18.) Ám az említett csoporton kívül e számban versekkel szerepel még Kassák, Suschny, Nádass, Illyés, Vajda, prózával Tamás Aladár, esszével Németh Andor.

⁵ Vö. Kassák Lajos: *Az izmusok története*. (Továbbiakban: *Izmusok*) 280.

⁶ Az eddig ismert egyetlen példányra e sorok írója bukkant a Kassák Emlékmúzeum archívumában őrzött aprónyomtatványok között. Ltsz.: KM 1805.

⁷ Vö. *Izmusok* 280–281.

MA

EINLADUNG

1. AKTIVISTISCHER KUNSTABEND

22.

MÄRZ 1/28 UHR

SCHWARZWALD-SAAL, I.,

KARTEN BEI LÖWIT, ROTENTURMSTR., LANYI, KARWITNERSTR., WÜRTHE,
WEIßBURGG., HELLER, BAUE-NMARKT. u. a. d. ABENDKASSE S. 150.-5.-

1. DEUTSCHER

PROPAGANDA-ABEND

MITWIRKENDE:

MIRIAM SCHNABEL-HOEFLICH
PAUL EMERICH · G. HADANK ·
MURA ZYPEROWITZ · LEO
HALPERN · MAX KUHN · AND.
NEMETH · HANS SUSCHNY ·

WERKE:

LUDWIG KASSAK
ANDREAS GASPAR
JOSEF NADASS
ROBERT REITER
ALADAR TAMAS
TIBOR DERY
SANDOR VAJDA
GEORG HERZ
HENRIK GLAUBER
MODERNE TANZ
MODERNE MUSIK

AKTIVISTISCHE
ZEITSCHRIFT
WIEN-X. JG.-2

MA

PROGRAMM

1. Günther Hadank • Leben wir unsere Zeit, Von Ludwig Kassák.
2. Miriam Schnabel-Hoeflich • 1. Mai. — Aus dem Epos „Scheiterhaufen singen“. Von Ludwig Kassák.
3. Hans Suschny • 15 Punkte - Von Dr. Andreas Gáspár.
4. Paul Emerich • Igor Strawinsky - Piano Rag Musik — Malipiero - Omager —
1. A un papagallo. 2. A un elefante. 3. A un idiote. Ives Nat - Clown.
5. Leo Halpern • Gedicht von Alexander Vajda — Spannung - Tabala-Lied von Robert
Reiter. — Csárdas von Tibor Déry.

PAUSE

MA

ist keine
Sache mehr
Zustand

MA

Kunst ist
Schönheit
LIEBE

MA

Sucht nicht das all-
gemeine Schöne son-
dern das Unkommenste

MA

MA

ist das Kommen
von Freiheit
Vergessen ist Freiheit

MA

indem Kommen
sich selbst
helfen

MA

bedeutet: sein
Zeitalter leben

MA

6. Hans Suschny • Manifest.
7. Andreas Nemeth • Novelle.
8. Günther Hadank • Ich lebe in dieser Stadt. — Perlenschmuck deine Tage. — Von Josef
Nadass — Gedicht 8 von Henrik Glauber — Auf gläsernen
Beinen schreitet der Wind. — Von Aladar Tamas.
9. Myra Zyperowitsch • Tanzkompositionen.
10. Miriam Schnabel-Hoeflich • Gedicht 56
5
34
49
Von Ludwig Kassák

PROPAGANDA-ABEND
DER ZEITSCHRIFT

MA

Miután az est meghívójának képe látható a szóban forgó X. évfolyam 2. szám címlapján, továbbá a 12–13. oldalon az est részletes programja olvasható,⁸ nagy valószínűséggel állítható, hogy a MA ezen száma a folyóirat történetéből jól ismert különszámok egyike, méghozzá az 1925. március 22-én megrendezett I. Német Propaganda-est alkalmából kiadott különszám. Az 5. oldalon az est Hans Suschny-tervezte konstruktivista plakátját reprodukálta a lap, azt, amelyet annak a közismert korabeli fényképnek⁹ jobb oldalán lehet felfedezni, ahol a Kassák-csoport az esten állhatott fényképezőgép elé. És ami mindennél jobban támasztja alá a különszám-elképzelést: a 12–13. oldalon levő programot összevetve a lapban közzétett szövegekkel annyi megegyezésre találhatunk, hogy joggal nevezhetnénk ezt a számot az est „partitúrájának”. „A Schwarzwaldsaal-ban azok a bécsi művészek is felléptek, akik a MA mozgalmával szimpatizáltak. Paul Emerich, a bécsi színpadok egyik ismert művésze szavalt a MA költőinek munkáit, s Hans Suschny avantgarde író és festő tartott előadást a lap íróiról. Az előadáson kívülem Nádasz József, Németh Andor, Déry Tibor személyesen is szerepelt, szavalt vagy felolvashatott” – emlékezett vissza később Kassák.¹⁰

Mit tartalmazott tehát a MA utolsó előtti száma?

Mindenekelőtt egy vezércikket Kassák tollából *Leben wir unsere Zeit (Éljünk a mi időnkben)* címmel, melyet szerzője magyarul csak 1926-ban tett ismét közzé a Korunkban, s mely azzal a kötetcímadó cikkel is azonos, ami a közelmúltban megjelent, Kassák művészeti témájú írásait egybegyűjtő könyvben¹¹ is megtalálható.

A MA utolsó programcikkéről s egyben Kassák utolsó MA-beli manifesztumáról van szó, amelyben az aktivizmus művészetfilozófiai

⁸ Ugyanez a program látható Rónay György: *Kassák Lajos alkotásai és vallomásai tükrében* Bp., 1971. c. könyvének 141. oldalán. Ezenkívül Szabó Júlia közelmúltban megjelent könyve közli e képet, valamint a szóban forgó MA-szám címlapját, tévesen meghívónak feltüntetve. Szabó Júlia: *A magyar aktivizmus művészete*. Bp., 1981. 240., ill. 241. sz. kép.

⁹ Ez a kép látható többek között Rónay György: i. m. 140. A kép aláírása: „MA-est Bécsben (1922)” tévedés. Valószínűleg a fénykép háttérében látható plakátokon levő, jól kivehető 22-es szám okozta. Ez azonban nem évszám, hanem március 22-ét jelöli, az említett est (1925. Schwarzwaldsaal) időpontját. L. még Szabó Júlia: i. m. 242. kép, itt 1926-os datálással.

¹⁰ Izmusok 272–3.

¹¹ Kassák Lajos: *Éljünk a mi időnkben!* Bp., 1978. 89–93.

platformjáról fogalmazódik meg az esztétikum időszerű koncepciója, új funkciója. Tulajdonképpen persze alapjaiban a régi harmónia visszaállítása lenne az új művészet célja; a konstruktív, ismét funkcionális alkotótevékenység és élet (gazdaság, társadalom, politika) összhangjának megteremtése. „Vissza az életbe!” – hirdette lelkesen és optimizmussal Kassák, s bizakodása az „egész életlehetőségeinket megváltoztató akarat és tett”-ben a konstruktivizmus valóban logikus és ésszerű elvein nyugodott. E konstruktív-funkcionális teória tragikuma abban rejlett, hogy maga az élet egésze – másféle szervezettsége és stabil érdeklabirintusai folytán – többnyire közömbös maradt a művészet megváltó közeledéseivel szemben. Az áhított társadalom, a közösség „spontán mecenaturája” helyett pedig továbbra is uralkodó maradt az individuális gyakorlat, melyben minden elszánt művész „önmagának adott egész életre szóló megbízatást”. (Karátson Gábor)

Kassák írását – akárcsak az 1922-ben megjelent, Moholy-Nagy Lászlóval közösen szerkesztett *Új művészek könyvét* – erősen áthatja egyféle bizakodó, „naiv-technokratikus” szemlélet.¹² Mindez sokban emlékeztet Fernand Léger azon gondolataira, melyeket 1924-ben *A gép esztétikája* című tanulmányában a technika megváltoztatta emberi környezetet művészeti konzekvenciáival kapcsolatban fejtett ki.¹³ Kassák cikkében olvashatjuk: „... bizonyos, egy tökéletesen megépített gép vagy tökéletesen megszerkesztett vers nem lehet csunya.” Léger megközelítésében: „Ezer festmény között akad-e kettő, amely csakugyan szép? Száz gyárilag előállított tárgyból harminc szép és megoldja a művészet nagy problémáját: egyszerre szép és hasznos.”¹⁴

A Kassák-manifesztum érvelése-elvrendszere – miként a konstruktivizmus művészetteóriája általában – átgondolt, szinte avantgardeutánian logikus és racionális. Ám egyidejűleg – az ideológiák természe-

¹² „A falvak elektrizálása, az óceán átrepülése, a városok koncentrikus átépítése, a szépművészetek utilitáriánus ártértékelése mind az ige beteljesedésének kezdetét jelenti. (...) Nézzétek meg a gazdaságosan leegyszerűsített ruhákat, az új házak sima, komoly ábrázatát, a munkások tornaegyesületeit, a villamosbódékat, az egyre tökéletesebb formájú és gyorsabban rohanó autókat, a kirakatablakokat, az egyre elhatározottabb és új rend megteremtését óhajtó önmagatokat – és kell hogy igazat adjatok nekünk.” (Részletek a cikkből)

¹³ Léger írását a MA ugyanebben az évben, a IX. évf. 3–4. számban közölte Gáspár Endre fordításában.

¹⁴ F. Léger: *A gép esztétikája: a gyárilag előállított tárgy, a kézműves és a művész*. In: F. L.: *A festő szeme*, Bp., 1976. 54.

téhez híven – bizonyos messianisztikus vonás is jellemzi. (Bár Kassák – tőle felettébb szokatlan módon – kijelenti: „Természetesen nem hirdetjük munkásságunk világmegváltó jelentőségét.”) Ez a paradox messianizmus – paradox, mert egy vitathatatlanul praktikusnak és esztétikusnak elgondolt formáció szükségszerűségét pusztán a „legyen-elv” szavatolja és sürgeti – áll az „új tárgyak és tények megteremtése háttérében; ez a „tetté vált ige”. Pár esztendő múltával már nem lehetett tudomást nem venni a társadalmak próféciai iránti „ninivei” süketségéről; végül a fenyegetően megváltozott társadalmi-politikai szituáció megghiúsított minden valóságos kollektívumba vetett hitet: az avantgarde mozgalmak életterének fokozatos leszűkülése után a Bauhaus is a tengerentúlra kényszerült. 1925-ben, Kassák írása születésének idején még élhetett az új kor és az új típusú ember kialakulásának hite. De kétségtelen, hogy már ekkor is „a viszonylagos valóság és az abszolút hit sajátosan keveredtek: az abszolútumot áthozták a transzcendensből a világba – nemcsak a jövőt tekintve, hanem a jelent is.”¹⁵

A lap az osztrák költő-író-képzőművész Hans Suschny¹⁶ tollából ezúttal művészeti kiáltványt közölt. A „Manifestum” igazi aktivista szöveg; nézetein és stílusán érződik a magyar avantgarde szellemiségének és személy szerint Kassák hatása. Suschny az „Alkotni – nem alakítani!”-elv köré csoportosítja gondolatait, a produktív, teremtő művészet primátusát hirdeti a mimetikus-reprodukáló alkotásmóddal szemben. Mintha Kassákot hallanánk: „Mint történet- és világszemléletes individualitások, passzivitásunk öngyilkosságát kell elkövetnünk. (...) Produktív emberré válunk – mi teremtünk.” Figyelemre méltó Suschny kiáltványában a művészet kérdésként, problémaként történő tételezése. A huszadik századi művészetteóriák egyik központi, sok helyütt felbukkanó gondolata ez: a formanyelvek belső evolúciójának elképzelése, mely szerint a művekben, a művek által felmerülő „nyelvi” kérdések esztétikai „megválaszolása” újabb, a művészet fejlődésének magasabb szintjén megfogalmazódó kérdésekhez vezet. Ez mozgatja, ez

¹⁵Tordai Zádor: *Hogy is van az a messianizmus?* Új Symposion 1980. okt.

¹⁶Hans Suschny egyike volt a Kassák köréhez tartozó bécsi művészeknek. A MA 1923-tól közölte verseit, színpadi kompozícióját, forgatókönyvét és képarchitektúráját. Suschny felelős szerkesztőként szerepelt az utolsó két MA-szám (X. évf. 2. és 3–4. sz.) impresszumában. Ennek magyarázata, hogy „miután az osztrák törvények megkövetelték, a lapnak kezdettől fogva osztrák felelős szerkesztőre volt szüksége.” (K. L.: *Izmusok* 273.)

idézi elő – Kandinszkij szavaival – „a művészet belsőleg logikus, külsőleg szerves, elkerülhetetlen továbbfejlődését”.¹⁷ „De aki régi formák megkövesedésébe záratott, mely formák régtől fogva megoldott problémákat jelentenek; melyek számára éppenséggel minden probléma megoldott, az nem érzi szükségét új megoldásoknak, mert nem lát új problémákat” – írja összhangban a rokon esztétikai elképzelésekkel Suschny.

A „Manifesztum” legérdekesebb kitétele – ami a MA-csoportban ez idő tájt uralkodó konstruktivista beállítottság ismeretében furcsának tűnhet – az avantgarde „búcsúztatása”. Suschny szerint „a konstruktivizmus műve lezárult. Ezzel eltemettük a legutolsó izmust. Új korszakba lépünk – az univerzális alkotás izmus nélküiségébe”. E sorok ráirányítják a figyelmet a magyar avantgarde taglalásakor az aktivizmus és konstruktivizmus gyakorta árnyalatlanul megjelenő, olykor összemossott fogalmaira. A magyar avantgarde Kassák-vezette fő vonala 1919-től kezdődően aktivistának tartotta magát. Ezt már 1919 februárjában nyilvánosan is kifejezésre juttatták: felvették a MA alcímébe az „aktivista” jelzőt, amit egészen a lap megszűnéséig megőriztek. Tehát mozgalmukat mindvégig aktivizmusnak nevezték, melyet sajátos baloldali-radikális ideológia – világszemlélet és művészetfilozófia – jellemzett. Ez az átfogó világnézeti platform az aktivizmus, mely ilyen értelemben nem tartozik a művészeti stílusirányzatokként felfogott izmusok közé. A magyar aktivizmus persze mindenkor szorosan kapcsolódott a saját eszmerendszere adott fejlődési fokához mérten legkorszerűbbnek minősített, esztétikai és formanyelvi vonásokkal leírható művészeti izmusok valamelyikéhez. Közismert – s talán ez ad okot időnként az említett félreértésre –, hogy Kassákék leghatározottabban és leghosszabb ideig a konstruktivizmust tartották – társadalom- és környezetépítő jellege miatt – az aktivizmushoz legközelebb álló stílusnak.¹⁸ Kassák és a MA vezető teoretikusai – Kállai Ernő és Gáspár Endre – tisztában voltak az aktivizmust és konstruktivizmust megkülönböztető szubsztanciális jellemzőkkel. Ezért is nincs ellentmondásban a „Manifesztum” izmusokat „eltemető” soraival a lapban található harmadik hosszabb terjedelmű írás aktivizmust hirdető végkicsengése.

¹⁷ Székely András: *Kandinszkij*. (Szemtől szemben) Bp., 1979. 57.

¹⁸ Összevetésképpen: a német aktivizmus, a „Der Sturm” és a „Die Aktion” körét főként expresszionista művészek alkották. A MA „konstruktivizmus előtti” korszakában pedig a dadaista vonulat volt a jellemző a lapra.

Gáspár Endre¹⁹ *Thesen über Kunst (Tézisek a művészetről)* című, 15 pontból álló, művészetfilozófiai fejtegetéseket tartalmazó tanulmányáról van szó.

A kulcsfogalom, melyet téziseiben Gáspár körüljár: a szintézis, a szintetikus művészet mint cél. Az európai avantgarde korán felfedezte magának a „primitív művészetet”, ezt az ősi, harmonikus, a világgal és mindennapokkal egységben élő alkotásmódra épülő egykori kultúrát. Gáspár Endre pontjaiban már jelen vannak a primitív művészet lényegének megértéséből következő esztétikai következtetések. Ilyen a primitívnek szintézisként való értelmezése; az „ősember” spontán-problémátlan „teremtő” tevékenységei, ahol a „szubjektum és objektum a legnagyobb egységben volt”; valamint a gyermek kultusza, aki az én-tudat kialakulása előtt – hasonlóan az ősemberhez – a világ-egész metafizikai részeként egzisztál, „nyelve (a világnyelv) még nem vált szubjektív kifejezőeszközzé, belőle a szubsztancia szól”. Gáspárnál – hasonlóan a korszak néhány radikális művészetelméletéhez – a reneszánsz a nagy törés, „a nagy visszaesés a művészet történetében”; az első nyersen individuális kor, melyben a szubjektív és objektív ös-egysége nyilvánvalóan elemeire hasadt. A folyamatot leegyszerűsítve így két út nyílt a művészet számára: egyrészt behódolás az objektívnek, a mindenben uralkodni képes külső erőknek (ami az aktivizmus művészetelmélete szerint pusztá reprodukcióhoz, a „teremtés önfeláldozásához” vezet). Ezt a típusú művészetet már az aktivistákat megelőző képzőművészeti mozgalom – a „Nyolcak” – is elvetették; Kernstok „alkalmazkodó” művészetnek nevezte, mely „egyik-másik ideológia vagy osztály szolgálatában állva, osztályagitálás vagy öntudat ébresztésére, ében tartására alkalmas eszköz”.²⁰ Másik út a szubjektív elhatalmasodása, az egyedül önmagára-reflektáló én, ami az ősi harmónia másik oldalról történő felbomlását szentesíti, hiszen ezáltal a mű és alkotója „elveszti az univerzummal minden összefüggését”. A megoldás – és itt emlékeztetni kell Kassák elemzett cikkének mindezzel egybecsengő, a művészet és élet újbóli egységét áhító soraira –: a kollektív korszak megvalósítása, mert csakis a kollektív korszakok művészete volt egykor (és lehet ismét) mentes a nagy töréstől s lehet lényegét tekintve szintetikus. Vagyis

¹⁹ Gáspár Endre a bécsi MA-csoport egyik legaktívabb fordítója és esszéírója. *Kassák Lajos – az ember és munkája* című könyve (Bécs, 1924.) máig az egyik legmélyebb megértésről tanúskodó Kassák-tanulmány.

²⁰ Kernstok Károly: *A kutató művészet*. In: Passuth Krisztina: *A Nyolcak festészete* Bp., 1967. 22.

társadalmi és – ehhez kapcsolódva – művészi mozgalom a kollektív korszakért, a kollektív emberért és a kollektív művészetért. Ezek az aktivisták végső – s legtágabban értelmezett – céljai, s maga a mozgalom – Gáspár Endre szavaival – „eltökélt lépést tett” az ideológia megvalósítása felé vezető úton. Ide kapcsolódik még egy – a Kassá-cikknél már tárgyalt – rokon motívum, az aktivizmus messianisztikus vonása: a hit. Mert Gáspár Endre szerint az aktivista világszemlélet jegyében tett lépések „kényszerítenek minket a hit megtartására”. Ilyen összefüggésben érthető és indokolt a „Tézisek . . .” utolsó, 15. pontjának határozottsága: „Az aktivizmus az út, melynek végén az új művek és az új ember áll.”

E részletesebben elemzett programtikkeken kívül – melyek bizonyos értelemben „leírják” az aktivista mozgalom 1925-ös helyzetét – a lap németre fordított verseket is közölt a MA költőitől: Tamás Aladártól, Nádass Józseftől és Reiter Róberttől; prózát Németh Andortól. Nádass és Reiter lapban található költeményeit előadóművészek szavalták el annak idején a Schwarzwaldsaal-ban, akárcsak a lap hátoldalán levő két Kassák-verset. Külön érdekesség, hogy Reiter Róbert *Tabalied* (*Tabala dal*) című műve már ezt megelőzően (a IX. évf. 3–4. számban) megjelent a MÁ-ban magyarul, mint Kassák 49-es költeménye is, melyet a jubileumi (X. évf. 1.) számban lehetett olvasni. A hátoldalon található másik Kassák-vers; az 56-os, azonban itt, a X. évfolyam 2. számban, német nyelven jelent meg nyomtatásban először.²¹

A néhány – német nyelvű – „utánközlésen” kívül további érv amellett, hogy a MA ezen száma az est alkalmából kiadott, programfüzet-szerű különszám volt: a képek elenyésző száma, amely meglehetősen szokatlan a MA sokéves gyakorlatának ismeretében. Mindössze két képet találhatunk ebben a számban, az egyik Alfred Hromatka térkonstrukcióját, a másik Kassák „Relief”-jét reprodukálta.²²

A Schwarzwaldsaal-beli előadást 1925-ben bizonyos értelemben előrevetítette a MA „hattyúdálát”. A folyóirat rendezvényei ugyanis propaganda-estek voltak abban az értelemben is, hogy ezeket az alkalmakat Kassákék mindig megragadták újabb előfizetők szerzésére, hiszen a lap fennmaradása szempontjából ez sorsdöntő volt.²³ Válságosra

²¹ A vers későbbi, magyar nyelvű felbukkanása: Kassák Lajos: *Tisztaság könyve*, Bp., 1926. 47.

²² L. a *Tisztaság* könyvében a képek között sorrendben negyediként.

²³ „A MA fenntartási költségeinek számottevő része a csehszlovákiai és jugoszláviai terjesztésből került ki . . .” (K. L.: *Izmusok* 273.)

fordult a helyzet, amikor „Románia, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Lengyelország előbb megtagadta tőlük az előadások tartását, majd a lap terjesztését is eltiltotta. Politikai okok miatt.”²⁴

A másik tényező, mely 1925-ben – az anyagi nehézségeken kívül – a MA megszűnését előidézte, az „emigráció kereteinek széthullása” volt. A magyarországi helyzet némi konszolidálódásának hatására egyre többen mondtak búcsút Bécsnek. Érezhetővé vált, hogy az emigrációs lét pozitív motívumai – elsősorban a hazai fejletlen kulturális körülmények provincializmusától és konzervativizmusától való elszakadás lehetősége (mellyel a MA maximálisan élt is) – mellett erősödő alternatíva lett a hazatérés és újbóli bekapcsolódás abba a jellegzetesen kelet-európai hagyományba, melyben – a művészetek sajátos, belső fejlődés-problémáin túl (olykor ezek rovására) – a megoldatlan társadalmi kérdések és a progresszív szellemiség új eredményeinek tudatosítása is a haladó művészetre vár.

ANDRÁSI GÁBOR

²⁴ Uo. 281.

A TÁRSASÁG MUNKÁJÁBÓL

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG JUBILEUMI KÖZGYŰLÉSE

HETVEN ÉVES A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG

TOLNAI GÁBOR

1911. december 10-én, – hetven esztendővel ezelőtt – alakult meg a Magyar Irodalomtörténeti Társaság. Elnökévé az akkori hivatalos irodalomtörténetírás nagy tekintélyű személyiségét, Beöthy Zsoltot, titkárává pedig a fiatal Horváth Jánost választották. Az irodalom- és segédtudományai művelését óhajtotta szolgálni a Társaság; nagy létszámú tagságra építve, akik jórészt a középiskolák tanárainak sorából verbuválódtak.

Hetven év nagy idő egy tudományos testület történetében. Ortega y Gasset, a spanyol gondolkodó azt vallotta, hogy – egy intézmény virágkora ritkán szokta túlélni létrehozóik életét. Jubileumi ülésünk megnyitó szavainak nem lehet feladata a Társaság történetének felvázolása. Ünnepi találkozónkon külön előadás fog az első, közel fél évszázadunk történetéről elhangzani. Néhány szót azonban nekem is szólnom kell a múlttól. Az alakulástól eltelt első nyolc esztendőben értékes tevékenység folyt az Irodalomtörténeti Társaságban és figyelemre méltó publikációk láttak napvilágot folyóiratában, az Irodalomtörténetben. Horváth János szervező munkája folytán olyan tudósok és írók vállaltak szerepet a Társaság életében és folyóiratában, mint Király György, Babits Mihály, Schöpflin Aladár, Kuncz Aladár és más haladó egyéniségek. Ők maguk is támogatták Horváth – annak idején újítás-számba menő – módszerét, törekvését, az irodalomtörténetírás terén az esszé műfaját, de még az új irodalom vizsgálatát, kritikai szemmeltartását is. A konzervatív tendenciák azonban már 1918 elején erősödni kezdtek; olyannyira, hogy a Társaság fiatal titkára funkciójáról lemondott. 1919 őszén pedig kizárták a tagság sorából Király Györgyöt, Babits Mihályt, Schöpflin Aladárt, Benedek Marcellt; mindazokat, akik a két forradalomban szerepet vállaltak. 1919 után – kell-e mondani –, a még egy évtizedet sem élt intézménynél fájdalmasan hanyatló korszak következik.

A 20-as évektől a Magyar Irodalomtörténeti Társaság tevékenysége kevés nyomot hagyott tudományágunk történetében. Nem véletlen,

hogy a taglétszám – a középiskolai tanárok nagy köre – lecsappant, a korábbiak egyharmadára. Az sem véletlen, hogy a 30-as évek elején, az ez időbeni fiatal irodalomtörténészek nem találták helyüket az elsekélyesedett szellemű intézményben, s Szerb Antal vezetésével megalakították a Magyar Irodalomtudományi Társaságot. Néhány éven át ezek a fiatalabb irodalmárok rendeztek gazdag programú vitaüléseket és felolvasásokat. Igaz, 1941-ben egy kitűnő fiatal irodalomtudós lett Társaságunk titkára Barta János személyében. Azonban a még fokozottabban nehezedő konzervatív nyomás súlya alatt ő sem volt képes az intézményt megújítani.

A felszabadulás után nem sokkal kísérlet történt a megújulásra. A teljes átalakulás azonban csak 1949-ben következett be, amikor Lukács György lett a Társaság elnöke. Programadó előadásában részletekre kiterjedő alapossgal felvázolta irodalomtörténetünk marxista újraértékelésének legfontosabb szempontjait. Megfogalmazta, hogy irodalmi fejlődésünk marxista revíziója minden korábbi átértékelésnél lényegében kell, hogy különbözzék. Míg a múltban csak ösztönösen, önkényesen, rendszertelenül értelmezték újra a múltat, addig a mi munkánk tudatos feladatvállalás. Kifejtette, hogy amikor mi újraértékeljük irodalmunk fejlődését, tudatában vagyunk átalakulásunk társadalmi jelentőségének; az átalakulást mi nem sejtjük, hanem világosan látjuk és értékelni tudjuk. A mi munkánk – ez esetben szó szerint idézve szavait: – „... a tudatos és tudatosan haladó társadalmi átalakulás szükségszerű következménye.”

Lukács fél évtizedes elnöksége idején – 1953-ig vezette a Magyar Irodalomtörténeti Társaságot – új korszak nyílt nemcsak intézményünk életében, hanem tudományágunk egész történetében. Beteljesedett az, amit a marxizmussal haláláig szemben álló, de világosan látó, ösztönösen érző Ortega y Gasset már a spanyol köztársaság idején mondott, Rafael Albertinek, a költőnek, megismételve és kiegészítve már citált szavait: – Egy intézmény virágkora ritkán szokta túlélni megalkotói életét, de talán – ezek a kiegészítő szavak – ha a szocializmusban valóban azt hozzák majd létre, amit kiemelkedő gondolkodói megálmodtak, a marxisták képesek lehetnek egy intézmény megújítására.

Így történt. 1948-ban, a marxizmus–leninizmus szellemében megújult a Társaság. Folyóirata jelentős szintre emelkedett, s az égisze alatt kiadásra kerülő Magyar Klasszikusok című könyvsorozat – ami a reneszánsztól Radnóti műveiig bezárólag – válogatásaival és bevezető tanulmányaival elsőnek értékelte újjá a magyar irodalom fejlődéstörténetét. Folyóiratunk munkatársainak és a Magyar Klasszikusok sajtó alá rende-

zőinek, s bevezetései íróinak sorában egyaránt ott voltak az öregebb, a felszabadulás után marxistává lett irodalmárok és az akkor még fiatal nemzedékek tagjai. Persze a folyóirat tanulmányaiban és a sorozat bevezetőiben nemegyszer találkozunk még olyan elemzésekkel, amelyek leegyszerűsítő, vulgarizáló nézeteket fejeznek ki. Törvényszerű velejárója ez ennek az időszaknak. Azonban a folyóirat-tanulmányoknak és a közel hetven kötetet kitevő Magyar Klasszikusok kísérő írásainak elévülhetetlen a történeti jelentősége, s az akkori Társaság munkájának egészével máig példát mutatnak számunkra.

Lukács Györgynek az elnöki tisztről való távozása után, egytől-egyig hivatott vezetői voltak a Társaságnak. Így Barta János, két alkalommal is. Először Lukács után, majd Földessy Gyulát és Komlós Aladárt követve. Aelnöki funkciót töltötték be: Waldapfel József, Bóka László, Kardos Tibor, Szauder József, Barta János, Keresztury Dezső, Kéry László és Bán Imre. Titkárok, illetőleg főtítkáraink voltak: Király István, Pándi Pál, Szabolcsi Miklós, majd újra Pándi Pál és Weber Antal. Lukács György indítása, kezdeményezése – ismét hangsúlyozni szeretném –, irodalomtudományunk fejlődésére tett meghatározó befolyása már a történelmi múlt világába tartozik, jelentősége korszakalkotó. Az ő időszakát követő munkásságról nem lehet feladatunk még jelzésszerű értékelést sem adni. Az azonban kötelesség számba megy, hogy szóljunk néhány szót törekvéseinkről, szándékainkról, munkánk jellegéről; értékelést csak olyan esetben nyújtva, amikor a szubjektivitás mindenképpen elkerülhető.

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság arra törekedett és arra törekszik ma is, hogy a felsőoktatási intézmények, a középiskolai tanárok és az irodalommal foglalkozó különböző szervek fóruma legyen. Különösen azt igyekszünk elérni – ebben a Horváth János korszak példáját követve –, hogy a középiskolai tanárok minél szélesebb körét sorakoztassuk fel munkánkhoz. A középiskolai tanárok változott körülményei folytán nem könnyen elérhető célkitűzés ez. Már régen hagyományossá váltak – az évenként többnyire kétszer megrendezésre kerülő – vándorgyűléseink vidéki központokban. A többnapos ülések gyakran jubiláris alkalmak nyújtotta témákkal foglalkoznak, vagy egyéb irodalomtörténeti kérdéseket tűznek napirendre, többnyire vitaülések formájában. A témaválasztások során aktuális igényeket igyekszünk kielégíteni. Példát is említve, egyik legutóbbi vándorgyűlésünkön, Riedl Frigyes jubileuma alkalmából különböző fokon folyó oktatási kérdések tárgyalattak meg. A többnapos vándorgyűlésekről még annyit: a zárónapon csaknem minden alkalommal élő irodalmi problémák kerülnek napirendre. Az imént említett ülésen például kerekasztal-értekezlet volt a legújabb világirodalmi regényről. Az utóbbi több mint fél évtizedben

felolvasó- és vitaüléseket rendszeresítettünk Budapesten. E havonkénti találkozók témái között szerepeltek közelmúltban elhunytak (Nagy László, Kormos István) életművének értékelése, viták új szépirodalmi, s tudományos művekről, a társtudományok – mint a nyelvészet, a történetírás, a művészettörténet – képviselőinek részvételével is. Még néhány példa: vitát rendeztünk a novella mai kérdéseiről, az esszéről, de új világirodalmi jelenségekről ugyancsak, mint a legújabb osztrák líráról, egy nagy katalán költőről, s nem kisebb érdeklődést kiváltva, egy évtizedek óta halottról, Alexandr Blokról. A középiskolai tanárok igényeinek, kérésüknek tettünk eleget azzal, hogy műelemző vita-előadásokat tartottunk Örkény drámáiról, Ottlik Géza *Iskola a határon* című regényéről, Bulgakov *Mester és Margaritájáról*.

Nem folytatom, mivel a példák kiemelésével akarva-nemakarva értékek is. Ez pedig nem az én feladatom. Annyit azonban még tárgyilagosan elmondhatok, hogy folyóiratunk, az Irodalomtörténet immáron több mint egy évtizede, Nagy Péter szerkesztésében kiemelkedő színvonalra emelkedett. Változatos, tematikailag arányosan közreadott tanulmányai, cikkei a szakszerűség és ugyanakkor a szakmai érdekesség szem előtt tartásával kivívták a folyóirat számára az érdeklődést a szakemberek körének keretein túl is.

Hadd mondjam meg még azt: örömmel tölt el bennünket, hogy a hetvenedik évfordulón adhatjuk át első alkalommal a Toldy Ferenc emlékérmét. Az pedig csak meglepedést válthat ki, hogy irodalomtörténeti pályázatunkra közel negyvenen nyújtottak be értékes tanulmányokat; csaknem kivétel nélkül tanárok. Jelenti ez azt: – sikerült a Társaságnak valamire megmozgatni a sok értékes tagot számláló pedagógusi kart.

Eredményeinket, törekvéseinket sorakoztattuk fel. Az ilyen jubiláris alkalom – mint a mostani is – alkalmul szolgál nemcsak az összegezésre, hanem a számvetésre is, arra a kérdésre válaszolni: hogyan tovább? Nem szabad, hogy meglegedettség legyen úrrá rajtunk. Haladnunk kell tovább a megkezdett úton; de fokozni kell vitáinkat, az új jelenségekre történő gyors visszhangkeltést, a társtudományokkal való együttműködést, s kialakítani eddig fel nem tárt kezdeményezéseket is. És minden ezután következő lépéseinket fokozódó mértékben kiterjesztve a hivatásos irodalomtörténészek kívüli körökre – mint eddig is törekedtünk erre –, elsősorban kielégítve a középiskolai tanárok, az irodalommal foglalkozó múzeumi, levéltári, művelődés-otthoni kollégáink igényeit, de úgy is mondhatnánk: – felkelteni igényeiket.

SZABOLCSI MIKLÓS

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya nevében tisztelettel üdvözlöm a 70. évfordulóját ünneplő Magyar Irodalomtörténeti Társaságot. És szeretettel köszöntöm a magam nevében is, – hiszen, mint irodalomtörténettel foglalkozó, hosszú ideig ott voltam hallgatóként, oktatóként, vitatkozóként a Társaságban, az üléseken, emlékezéseken, megbeszéléseken.

Úgy illene talán, hogy ez alkalommal a Társaság munkájáról, teljesítményeiről, történetéről szóljak. De ezt megtette az elnöki megnyitó és szólnak erről a tudományos előadások is. Csak annyit talán, hogy a Társaság élete is az állandóság és a változás dialektikájában szemlélhető; hogy működési formában is, szellemében is, sokat változott e sűrű 70 év alatt. Ma sokszor és joggal a hagyományt hangsúlyozzuk; és ilyen szempontból a Társaság a valóban megújult és mindig megújuló magyar irodalomtörténetírás hagyományát képviseli, – egy a nemzeté válás korszakában megerősödött tudományág további fejlesztését, elmélyítését, korszerűsítését. – A magyar nemzeti hagyományt legerősebben megtestesítő magyar irodalom múltjának és jelenének kutatóit, és ismeretetőit, vizsgálóit és népszerűsítőit fogja össze. De a Társaság története a változás és megújulás szükségére is figyelmeztet; az ünnepség alkalmából is hadd emeljen ki a folytatás mellett az újrakezdés szükségét.

Az utóbbi időben Társaságunk már kezd új módon dolgozni. A magyar irodalom története mellett világirodalomtörténettel is foglalkozik, a viták élénkebbé váltak, emlékülései változatosabbakká. De az új helyzet új megoldásokra int, új teendőkre figyelmeztet. Tisztáznunk kell: mi a helye Magyarországnak mostani és most alakuló kulturális-tudományos szervezetében a nagymúltú Társaságnak. A nemzeti hagyományoknak ugyan megmarad, sőt talán fontosabb is lesz a szerepe, de az irodalomé mellett az eddigénél inkább került előtérbe a zene, képzőművészet, építészet, gondolkodástörténet múltja. Az irodalom ismeretetésének, elemzésének és átadásának új és új módszerein kell gondolkodnunk, az ismert művek és pályák új oldalait kell felmutatnunk. Széles körű kitekintés, és mélyre ásás, – munkánknak ebben a két irányban kell haladnia, az eddigénél is merészebben.

Talán még több újítani valónk van munkánkban szervezeti téren, – az új helyzet új megoldásokat is követel. Gyűléseink, emléküléseink szervezése még mozgékonyabb, lefolyása még változatosabb lehetne, a helyi kezdeményekre és sajátosságokra jobban kell építeni, a rendezvények légköre még barátságosabb és még vitázóbbá kell, hogy váljék. Társaságunknak állandó és mindig újból jelentkező feladata, hivatása a tudomány és felsőoktatás belső köreit, eredményeit és munkatársait

összekötni az általános és középfokú oktatásban dolgozókkal, a sokat emlegetett „magyartanárokkal”, – és a jövődő tanáraival, kutatóival is. A most alakuló, már a 2000. évet előlegező műveltségnek szerves része kell, hogy legyen továbbra is az irodalomról való tudás, az irodalom múltjának ismerete, a nemzeti és nemzetközi érték felismerése. De ez nehéz és egyre nehezebb feladat, és ezért az irodalom oktatásának kérdése mindennél nagyobb fontosságot nyer napjainkban, – az irodalom oktatását kell Társaságunknak továbbra is, s még jobban segítenie, munkásait bekapcsolnia munkánkba. Most már, mint többszörösen „magyartanár” kérem ezt a Társaságtól.

Teendőkről, tervekről, jövőről szóltam; azt hiszem, így köszönhetjük, így ünnepelhetjük igazán a 70 évest, a Magyar Irodalomtörténeti Társaságot.

BENKŐ LORÁND

A rokon társadalomtudományi társaságok és külön is a Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében tisztelettel, szeretettel köszöntöm a Magyar Irodalomtörténeti Társaságot, vezetőségét és tagságát abból az alkalomból, hogy a Társaság fennállásának hetven éves jubileumát ünnepli.

Jól ismeretes, hogy a tudományos társaságok – noha funkciójuk az idők, viszonyok változásával többé-kevésbé módosul – milyen jelentékeny szerepet töltenek be a magyar tudományosságban általában és egy-egy tudományszak életében különösképpen. Jóllehet a tudomány mai szervezettségének szintjén már nem egyedüli testületi képviselői szakterületüknek, működésük nem egy vonatkozásban ma is kiemelkedő, sőt páratlan és pótolhatatlan. Azzal, hogy tudományuk hivatásos munkásait összefogják e tudományág kedvtelésből művelőivel és pártolóival, kifelé és befelé egyaránt képviselik, reprezentálják a szakma egészét, és biztosítják annak társadalmi háttérét. Közvetlenebb társadalmi kapcsolataikkal hatékonyan közreműködnek vagy éppen kezdeményező szerepet vállalnak tudományáguk közérdekű rendezvényeiben. Szélesebb kereteikkel tág megnyilatkozási színteret és nyílt vitafórumot nyújtanak a szakmai kérdések tárgyalásához, s a tudományos ismeretek, eredmények terjesztésében, népszerűsítésében is jelentős feladatokat látnak el.

Nem az én tisztem nyilatkozni arról, hogy a Magyar Irodalomtörténeti Társaság fennállásának hét évtizede alatt, illetőleg manapság miként tett és tesz eleget a reá háruló kötelezettségeinek, hogy mit

jelentett és jelent a magyar irodalomtudomány számára. Mégis, engedjék meg, hogy mint egy nagyon közeli tudomány képviselője, aki többrendbeli kapcsolatban van az Irodalomtörténeti Társasággal, kifejezzem azt a tapasztalati alapon álló meggyőződésemet, hogy testvértársaságunkat ez a jubileum életének mozgalmas, tevékeny, sikeres szakaszában találja. Erről tanúskodnak a tudománytörténet fontosságát alátámasztó emlékülései; érdekes, aktuális tematikájú vándorgyűlései; az irodalmi műveltség terjesztését, az iskolai irodalomtanítás megjobbítását, magasabb színvonalra emelését segítő rendezvényei.

A Magyar Irodalomtörténeti Társaságnak ezt az élő, alkotó szerepét, a magyar tudomány és a magyar közművelődés előbbrevitelében kifejtett sokrétű tevékenységét a magyar nyelvtudomány munkásai közelről látják és nagyra értékelik. Hogyne vennénk hát részt ebben a mai ünnepségben mi, nyelvészek is a legnagyobb örömmel, amikor e két tudományszakot mind múltjában, mind jelenében annyi szál köti össze, a magyar nyelv és irodalom kutatásának nem egy területen összefonódó tematikájától kezdve az oktatás minden szintjén együttes, egymáshoz szorosan simuló részvételünkig bezárólag.

Amiként tudományszakjaink múltja, jelene és nyilvánvalóan jövője is szervesen kapcsolódik egymáshoz, ugyanolyan testvéri viszony fűzte és fűzi össze társaságainkat is. E jubileum alkalmával szükségszerűen a múltba is tekintve érdemes felidéznünk, hogy a két társaság alapításában milyen kölcsönös ragaszkodással és szorgoskodással vettek részt szaktudományaink akkori jelesei. A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1904-ben való létrejöttékor az alapító, választmányi és rendes tagok közt ott találjuk többek között Alexander Bernát, Bán Aladár, Beöthy Zsolt, Császár Elemér, Gyulai Pál, Heinrich Gusztáv, Horváth Cyrill, Horváth János, Négyesy László, Riedl Frigyes, Szilády Áron és még sok más irodalomtudós nevét, nem is szólva az írókról, Gárdonyi Gézáról, Móricz Zsigmondról, Szabó Dezsőről stb. És néhány évvel később, amikor a Magyar Irodalomtörténeti Társaság megalakulására kerül a sor, az első közgyűlés viszonylag zárt testületében, sőt részben a tisztikarban ott van Balassa József, Csefkó Gyula, Gombocz Zoltán, Kertész Manó, Lehr Albert, Melich János, Pais Dezső, Petz Gedeon, Szily Kálmán, Szinyei József, Tolnai Vilmos, Trócsányi Zoltán, Zolnai Béla és még megannyi más nyelvtudós. Az említettek szaktudományi érdemeit, tudománypolitikai törekvéseit az utókornak különbözőképpen lehet és kell is megítélnie. Abban a vonatkozásban azonban – a társaságalapítások mozzanataiból is kitetszően – mindnyájan együtt említhetők, hogy a két tudományterület szoros kapcsolatát vallották, együttműködésén munkálkodtak, és egymás törekvéseinek megértése, egymás eredményeinek ismerése és elismerése jellemezte felfogásukat.

Az ilyen arányú részvétel egymás ügyeiben sajnos már a múlté, nem kis mértékben objektív okokból, hiszen a két tudományszak szemlélete, elvei, módszerei, tematikája az összekötő szálak ellenére is inkább divergens fejlődést mutatnak. Annál inkább jóleső érzéssel regisztrálhatjuk, hogy a két társaság kapcsolatai a múlt hagyományainak és a jelen egymásrautaltságának megfelelően ma is öröndetesen szorosak. A közös rendezvényektől, az egymás üléseinek látogatottságán, az azokon való aktív szereplésen keresztül egészen a közös ügyek, gondok baráti megbeszéléseig széles skálán megmutatkoznak. Biztosak vagyunk benne, hogy társaságaink együttműködése a jövőben is egyik elsőrendű színtere és záloga lesz a két tudományszak kapcsolatainak.

Kedves Barátaim!

Ezen ünnepi alkalomból kívánok a Magyar Irodalomtörténeti Társaságnak a magam, a hazai nyelvtudomány művelői és a képviseltem testületek nevében további sikeres munkálkodást irodalomtudományunk javára és irodalmi közműveltségünk hasznára.

SIPOS LAJOS:

BEÖTHY ZSOLTTÓL LUKÁCS GYÖRGYIG AZ IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG TÖRTÉNETÉRŐL

1911-ben, éppen 200 évvel az első magyar irodalomtörténeti munka, Czwittinger Dávid *Specimenjének* megjelenése után, Horváth János, az Eötvös Kollégium tanára Pintér Jenő és Baross Gyula gimnáziumi tanárokkal együtt irodalomtörténeti társaság megalapítására gondolt. A létrehozandó társaságot tudatosan, jelképesen, dátumszerűen Czwittinger könyvéhez akarták kapcsolni. Ezzel a gesztussal is vállalni és folytatni kívánták a magyar irodalomtörténetírás hagyományait: Czwittinger és Bod Péter tevékenységét, a 18. század specializálódását, a 19. század rendszerező munkáját.

Horváth János, Pintér Jenő és Baross Gyula tervük megfogalmazásakor megérezték szakterületük viszonylagos elmaradását, krízishelyzetét.¹ Az irodalomtudományi kutatásnak ekkor ugyanis intézményes kerete még nem volt. A munka a Történeti Társulatban vagy a

¹ A Társaság megalakulásáról: It, 1912/1–2.; 1913/4.; 1922/1; Dr. Pintér Jenő [önéletrajza] In.: *Amíg városlatyá lettem*. Szerk.: György Endre, 1930.

német inspirációjú Philológiai Társaságban folyt, a monográfiák a *Történelmi Életrajzok* sorozatban jelentek meg, az irodalomtörténeti tárgyú cikkeket javarészt az Egyetemes Philológiai Közlöny és az Irodalomtörténeti Közlemények publikálta. Az alkalmazott eljárási módszerek sem voltak elég sokrétűek és elég korszerűek. Bár Dézsi Lajos 1904-ben egyik tanulmányában az irodalmi művek megközelítésének nyolc metódusát sorolta föl, valójában ekkor mindössze két irányzat élt: az utókor által preszcientikusnak nevezett, Beöthy Zsolt nevével jellemezhető filológiai eljárás és a Péterfy Jenő munkáját folytató, akkor kezdő irodalomtörténészek és filozófusok, a majdani Vasárnapi Kör tagjai által művelt lélektani-filozófiai-esztétikai módszer.

Horváth Jánosék a lehetséges utak között választva Beöthyhez fordultak. Döntésüket sok minden motiválhatta. Motiválhatta az irodalomtörténetírás folytonosságának kívánása, a hagyományok tisztelete, a Lukács György-féle filozofikus megközelítéssel és a Nyugat impresszionista kritikai gyakorlatával szembeni idegenkedés, de motiválhatták ezt a döntést praktikus okok is: a hivatalos támogatás megszerzésének reménye, Beöthy általános ismeretsége vagy esetleg személyes kapcsolat, netalán megbecsülés. Beöthy Zsolt, aki majd minden lehetséges tisztséget viselt már ekkor, pontosan úgy, ahogy Ady 1900-as *Takács tanár úr* c. novellájának főhőse mondta, a legnagyobb irodalmi tekintély volt. A nagyközönség, de még az írók is őt magát elsősorban tankönyveivel azonosították. Ezért beszélt róla elismeréssel Mikszáth, később Ady, s ezért nem volt lényegében rossz szava a *Kistűkőr* írójáról Németh Lászlónak sem. Horváth János azonban, aki Baross Gyulával és a nemrég Pestre került Pintér Jenővel szemben valószínűleg megszabta az alapításra készülő kis kör szellemiségét, irodalomtörténészként is sokra becsülte Beöthyt. 1908-ban irodalomtörténetírásunk „leghivatottabb képviselője”-ként emlegette, 1912-ben „sokfelé tekintő figyelmé”-t dicsérte. Beöthyhez, aki professzorként annak idején személyes közbenjárásával is segítette (szemléletük különbözősége ellenére) végig ragaszkodott.²

Az Irodalomtörténeti Társaság megalapítása így kapcsolódott az akkor hivatalosnak tekintett, valójában azonban egyetlen szervezeten funkcionáló irodalomtörténész iskolához. A szervezők megnyerték terüknek Beöthyt, Négyesy Lászlót és Riedl Frigyeszt. Ezután 1911. december 10-én került sor az Akadémia Elnöki Tanácstermében a Társaság alapító gyűlésére.

² Idézi: Reisinger János: *Irodalmi gondolkodásunk a századfordulón*. Horváth János és Babits Mihály. Literatura, 1980/3–4.

A Társaság megalakítására fölszólító felhívásnak nagy visszhangja támadt. Az alakuló ülésen 113-an jelentek meg: egyetemi oktatók, miniszteriális vezetők, könyvkiadók, érdeklődők, legnagyobbbrészt gimnáziumi és polgári iskolai tanárok. Rövidesen mintegy 400-an jelezték csatlakozási szándékukat.

Az 1911-es év kétségtelenül kedvezett mindenfajta csoportosulásnak, szervezkedésnek, polarizálódásnak. Magyarország – Ady szavait önkényesen válogatva – már nemcsak „terhelt ország, összevissza ország, koldúsország, beteg ország”, de „robbanó ország” is volt. Ebben a történelmi pillanatban természetesnek hatott az értelmiség általános és speciális aspirációjának növekedése is. Ez azonban nemcsak az 1911-re feszültebbé vált politikai és szellemi szituációval, hanem egyrészt az értelmiség, főként a humaniorákkal foglalkozók előtörténetével magyarázható. A 19. század végén ugyanis, amint ez Németh G. Béla korszakmonográfiájában olvasható, megnőtt a humán értelmiség szerepe: a magyar hatalmi erők reprezentációjukat a társadalomtudományi ágazatok ún. szellemtudományi részére bízta.³ Az értelmiség, amelyik így és ekkor nagyobb funkciót kapott a hatalom képviselőiben és az ideológia kimunkálásában, az 1910-es évekre – tévesen – tágabbnak érezte saját autonómiáját is. A számszerű növekedés ezt az önminősítést erősíthette: 1891-hez képest ekkorra megduplázódott az egyetemi hallgatók száma, a bölcsészeké ötszörösére nőtt, s bár még mindig a jogászok jelentették a politikusi gárda utánpótlását, kétségtelenül számottevővé vált a tanárság is: a mintegy 700 gimnáziumban és polgári iskolában bizonyos határok között ők szabták meg az átadásra kiszemelt anyagot és az átadás módját. A szaktudományok művelésében is egyre nagyobb szerepet kívántak. A valamikor gimnáziumi tanár Péterfy Jenő, Alexander Bemát, Heinrich Gusztáv, Riedl Frigyes, Waldapfel János munkáját folytatva ők adták az Egyetemes Philológiai Közlöny munkatársainak jó részét, de (eltérően a többi tudományágtól) országosan szervezett keretek nem álltak rendelkezésükre. A perifériára szorultak. A gimnáziumok értesítőibe írták dolgozataikat mint Babits és Király György, részt vettek pedagógiai csatározásokban mint Szabó Dezső, bekapcsolódtak a Huszadi Század és a Nyugat munkájába mint Balázs Béla, részt vállaltak a Társadalomtudományok Szabadiskolájában mint Benedek Marcell, és tankönyvet írtak mint Kaffka Margit.⁴ E

³Németh G. Béla: *A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitívizmus korában*. Bp. 1981. 183.

⁴További érdekes adatokat szolgáltat: Deák Gyula: *Polgári iskolai író-tanárok élete és munkái*. Orsz. Polg. Iskolai Tanáregyesület kiadása, 1942.

szétszórtan végzett munkához az 1911. december 10-én megalakult Irodalomtörténeti Társaság intézményes szakmai fórumot kínált.

Természetesen ilyen szakmai lehetőségnek tekintették a Társaságot azok is, akik az irodalomtörténetírás konzervatív, nacionalista, filologizáló módját kívánták erősíteni. 1911-ben ezt a lehetséges utat lát-szott jelezni a tisztikar: az elnökké emelt Beöthy Zsolt, az alelnök Dézsi Lajos, legifjabb Szász Károly, Zoltvány Irén pannonthalmi szerzetes-tanár, az idősebb kutatók közül a tiszteleti tag Szilády Áron, a *Toldit* kommentáló Lehr Albert, s a fiatalok táborából (többek között) az 1908-ban érdekes könyvvel jelentkezett neokatolikus Alszeghy Zsolt.

Főként Beöthy személye jelezhetette a Társaság munkálkodásának várható irányát. Ő volt az, aki 1908 után a Holnaposok és a Nyugat ellen harcosan védte a konzervatív szellemiség állásait. A neki küldött levélben írta le a Holnapról Apponyi Albert kultuszminiszter a hír-hedtté vált szavakat (a rút pervezitás tolakodó szellemeinek nevezve az antológia szerzőit), s Beöthy volt az, aki 1909-ben a Budapesti Újság-írók Egyesülete által kiadott Almanachban a nemzeti hagyományok elutasítása okán tagadta meg Adyt és nemzedékét. A konzervatív szelle-miségű filologizáló irány igenlésében Beöthynek jó társa volt Négyesy László. Négyesy, aki az 1913-as közgyűlésen a Társaság tagjainak a munkáját a „nemzeti szellemű” anyaggyűjtésre kívánta korlátozni,⁵ a fiatal kutatók szemében akkor mégis vonzóbbnak tűnt. Ők, akárcsak Kosztolányi,⁶ a századelőn tartott stílusgyakorlataira emlékeztek, arra az eszményi parlamentre, melyen egyszerre indulhatott Juhász Gyula, Babits Mihály, Oláh Gábor és a majdani népbiztos, Vágó Béla pályája is. Azok számára azonban, akik nem a stílusgyakorlatok professzorát ismerték (s az 1920-as években kapcsolódtak be a munkába) Négyesy Berzeviczy Alberttel, Beöthyvel és a társasági tisztségviselővé választott Kéký Lajossal együtt (amint ezt Tolnai Gábor emlékezete megőrizte),⁷ a konzervativizmus szimbóluma volt.

Más tábort vonzott az Irodalomtörténeti Társaságba az alapításban közreműködő Riedl Frigyes. Beöthyhez és Négyesyhez képest neki volt a legrövidebb egyetemi múltja, mindössze 1905-ben foglalta el Gyulai Pál katedráját, de az akkori bölcsészkaron neki volt a legnagyobb hatása is. Babits 1904-es, Juhász Gyula és Kosztolányi 1905-ös leveleikben említik (Kosztolányi szerint „méltó [ő] arra, hogy róla mint az első magyar irodalomtörténészről” essék szó), Benedek Marcell 1905-ös

. ⁵ It, 1913/4. 197.

. ⁶ Kosztolányi Dezső: *Írók, festők, tudósok*. Bp. 1958: II. 309–11.

. ⁷ Tolnai Gábor szíves emlékidéző tanácsait e helyen is köszönöm.

naplóbejegyzése rajongva idézi föltűnését, gesztusait, a pozitivistákat meghaladó szemléletét, „a beleéléssel támogatott megértés”-sel készült elemzéseit, s általában óráit, melyekre az akkor már jeles színész Beregi Oszkár is eljárt. „A Riedl-órák” – írta Benedek Marcell – „közelebb hozták” az 1905-től volt egyetemistákat „egymáshoz is”. S nemcsak az előadásokon. Riedl híres teáin a következő tanár- és tudósnemzedék legkiválóbb tagjai találkozhattak. Megfordult itt az Eötvös Kollégista Kuncz Aladár és Laczkó Géza, meg Kosztolányi Dezső, Rédey Tivadar, Benedek Marcell, Hoffmann Edit, Sikabonyi Antal és Király György is.⁸ 1911-re a volt Riedl-tanítványok már számottevő tagjai a budapesti szellemi életnek: Benedek Marcell gimnáziumi tanár, könyvei, tankönyve, fordításai jelentek meg, szoros kapcsolatban volt a Thália Társasággal, Lukács György körével, Laczkó Géza, Kosztolányi Dezső ismert író, Kuncz Aladár, Király György gimnáziumban dolgozik és publikál, Sikabonyi Antal és Rédey Tivadar közreadta Komjáthy-ról, illetve Péterfy-ról írt munkáját. A Társaságban is jelentős hely jutott nekik. Király György a választmány tagja lett, a választmányi tagságra szavazatot kapott még, (de nem lett a választmány tagja) Benedek Marcell, Kuncz Aladár és Rédey Tivadar; rövidesen bekapcsolódott a munkába majd minden volt Riedl-tanítvány is.

Riedl Frigyes mellett a Társaság alapítói között az irodalomtudomány megújításáért munkálkodók is helyet kaptak. Közéjük tartozott az 1911-ben harmincéves Pintér Jenő, aki – Németh László önéletírása szerint – radikális szellemű volt, új élet- és irodalomszemléletet képviselt, s gimnáziumi óráin Adyt és Babitsot tanított,⁹ Földessy Gyula, aki 1911-ben már Ady hívéül szegődött, s Horváth János, aki bíráló szakértelemmel ugyan, de első könyvét szentelte Ady Endre költészetének. Horváth János a Társaság munkáját is más irányba kívánta befolyásolni, mint Beöthy és Négyesy. 1913-as titkári jelentésében – konstatálva a Társaságon belül a filológiai és az esztétikai jellegű kutatási irány meglétét – a tagok figyelmét nem a múltra, hanem a jelenre irányította: egyrészt az élő irodalom vizsgálatát ajánlotta, másrészt az esszé műfaj lehetőségeit kínálta – népszerűsítette.¹⁰

⁸ Babits–Juhász–Kosztolányi *levelezése*. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: Belia György, Bp. 1959. 30., 80., 106.; Benedek Marcell: *Naplómat olvasom*. Bp. 1965. 151–52.; Kenyeres Ágnes: *Utószó*. In.: Király György: *A filológus kalandozásai*. Bp. 1980.

⁹ Németh László: *Homályból homályba*. Bp. 1977. I. 150–151.

¹⁰ It, 1913/4. 205–6.

Az alapító tagok tehát legalább háromféle kutatási módszer, irány és iskola, s ezzel: három szemlélet kiteljesedését tehetnék lehetővé. Biztosíthatták Beöthy, Négyesy, Dézsi Lajos, Zoltvány Irén nyomán a pozitivisták kutatás továbbélését, keretet adhattak Beöthyék meghaladásának is, hiszen Kosztolányiban, Babitsban erős ellenszenv élt a Beöthy névvel jelzett iránnyal szemben,¹¹ ugyanakkor azonban biztosíthatták volna egy új, esztétikai jellegű vagy filozofikus szemlélet kialakulását is; erre Péterfy barátjában, Riedl Frigyesben és Péterfy tanítványában, Horváth Jánosban megvolt a készség,¹² a Lukács-körrel szoros kapcsolatban volt fiatalokban megvolt (meg lehetett) a hajlam és a szándék.

Az 1911. december 10-i alapítás körülményeit kommentáló sajtó mindebből Beöthy térnyerését érezte döntőnek. A Hét szerint „a hatalom régi urai egy több órás barikádharc után beültek a trónusba és proklamálták saját dinasztiaik uralmát”, a Világ december 14-i számában, a *Fekete irodalomtörténet* című írásban meg éppenséggel ez volt olvasható: érdemleges tudósok és radikális szemléletű kutatók helyett az új csoport vezetését papok és ismeretlen embereik ragadták magukhoz.

A Társaság működésének első szakaszában, 1911 és 1919 között A Hét és a Világ várakozása ellenére éppen az elnök Beöthy irányzatának meghaladása lett a tevékenység legjellemzőbb mozzanata. Ez, bár nem egyformán, a munka minden területén tapasztalható volt: az 1912 elején megindult társasági folyóirat, az *Irodalomtörténet* publikációiban, a tagság belső arányainak alakulásában, a felolvasásokon és a közgyűléseken.

Árulkodón bizonyítja ezt (a folyóiratról akarattal nem szólván) a tagfelvételek alakulása, a felolvasó ülések programja.

A Társaság létszáma látványosan nőtt: 1914-re már 1107-en vettek részt a munkában. Bekapcsolódtak a tevékenységbe jelentős írók, költők, újságírók is. A Társaságról közölt híryanag szerint 1911-ben például Gárdonyi Géza, Babits Mihály, Schöppflin Aladár, Palágyi Lajos, 1912-ben Szabó Dezső, Mikes Lajos, Szabolcsi Lajos meg Pekár Gyula, Endrődi Sándor, Kozma Andor, 1913-ban (Pintér Jenő ajánlásával) Ady Endre, majd Hatvany Lajos, Nagyenyedről Jékely Lajos, az egyetemista Komlós Aladár, 1915-ben Bányai Elemér, 1916-ban Gábor Andor, 1917-ben (Horváth János ajánlásával) Karinthy Frigyes, 1918-ban

¹¹ *Babits–Juhász–Kosztolányi levelezése*. I. m. 47.; Kosztolányi Dezső: *Írók* . . . (I. m.): I. 17.

¹² Vö.: Martinkó András: *Horváth János és az Eötvös Kollégium*. Kortárs, 1979/1. 90–8.

Kemény Simon és Ambrus Zoltán, 1919-ben a Babits-körhöz tartozó fiatalok: Komjáthy Aladár és Fábry Zoltán s a Közoktatásügyi Népbiztosságon dolgozó Gaál Gábor.

A Társaság életét a felolvasó ülések jelentették. Ezeket az alkalmakat, melyeket általában évente ötször-hatszor szerveztek, s melyeken esetenként két vagy három dolgozat került sorra, fel lehetett volna használni a tudomány alkotó művelésére, a szaktudomány eredményeinek ismertetésére, s fel lehetett volna használni a szaktudomány és a nagyközönség kapcsolatának erősítésére is. Az előadások nagy része a Bessenyei fellépésétől 1882-ig, Arany haláláig tartó korszakhoz kapcsolódott, az előadók ebből az időszakból Kazinczy, Vörösmarty, Petőfi mellett főként Arannyal foglalkoztak (az 59 előadásból nyolcat szentelve Arany költészetének), a századvég költői közül pedig főként Komjáthyt népszerűsítették. Ez az irányzatosság pedig, anélkül, hogy pontosan lehetne tudni, mi volt a témák kiválasztásában a társasági titkár szerepe, Horváth János szemléletének hatására utal. Horváth János ugyanis az irodalom önelvű fejlődésének gondolatát propagálva, ezt a szakaszt tekintette a nemzeti klasszicizmus idejének, s benne Arany költészetét a csúcspontnak. Az ülések egy újfajta irodalomkép kialakításának szándékát is mutatták. Főként a fiatal kutatók jelezték-lejelezhették ezt a szándékot. Ők – például Elek Oszkár, Földessy Gyula, Gragger Róbert, Pais Dezső és mások – a legközvetlenebb múltat idézték, érzékenyen figyeltek a magyar és a világirodalom párhuzamos jelenségeire, az elmélet és a filozófia fejlődésére. Ebben a vonatkozásban Király György tevékenysége volt meghatározó. Király, ha nem is Horváth János szuverenitásával, de élénken követte a legfrissebb törekvéseket is. Előbb befogadta a Taine-féle pozitivizmust, jól ismerte a filológia eljárásait, a tárgy- és motívumtörténeti analízist fölülmúló műelemzést és a komparatiztikát, s 1913–14-től – kapcsolatba kerülve Lukács Györggyel, Mannheim Károllyal, Szilasi Vilmosmal és Zalai Bélával – megismerte a szellemtörténet fölfogását is. Király, aki Horváth Jánossal szemben a Társaságot valószínűleg legfontosabb területének tekintette, egyre inkább meghatározta az itt folyó munkát: az első választmányba a legtöbb szavazattal választották be, Pintér Jenő és Vértessy Jenő mellett őt is jelölték az Irodalomtörténet szerkesztőjének, a III. közgyűlésen a tisztikar megújítására javaslatot tevő bizottság tagja lett, az Irodalomtörténetben kis cikkekkel és három nagy tanulmánnyal jelentkezett, állandó résztvevője lett a felolvasásoknak is, s 1919-ben a Tanácsköztársaság idején, a szakszerűség érvényesítése okán a Népbiztosság őt bízta meg a Társaság átszervezésével, de facto Beöthyék lemondatásával.

A Társaság életében így bontakozott ki egy olyan tudományos törekvés-rendszer, amelyik az irodalomértelmezés új lehetőségeit volt hivatva reprezentálni.

Az Irodalomtörténeti Társaság történetének második korszaka az 1919 ősze és 1938 közé eső periódus volt. Ezt a szakaszt a Nyugat esszéisztikus módszerével és a filozófikus-esztétikai megközelítéssel való globális szakítás, szemléleti beszűkülés, a kurzus nyílt támogatása, a „nemzeti” szellemű irodalom jogosultságának bizonygatása, a társasági munka lassú sorvadása jellemzi.

A negatív tendenciák kibontakozását három egymástól valószínűleg nem független mozzanat segítette: Horváth János lemondása a titkárságról és a választmányi tagságról 1918 márciusában, az általános történelmi folyamattal ellenkező, annak szembeszegülni kívánó konzervatív szemlélet megerősödése ugyanakkor a Társaságon belül, s az 1919 őszi „tisztogatás”, amelyik Babits Mihályt, Benedek Marcellt, Király Györgyöt, Schöpflin Aladárt s a Tanácsköztársaság szakmai munkájában részt vett tudósokat, tanárokat kizárta, az írókat, költőket, újságírókat elriasztotta a Társaságtól. Az új helyzetet az 1919 októberi választmány szentesítette. 1920 elején megerősítették Beöthy elnökségét, Dézsi, Négyesy, Szász, Zoltvány alelnökségét, titkárrá választották Viszota Gyulát; 1921-ben a tiszteleti taggá nyilvánított Beöthy helyét Négyesy, az övét Viszota Gyula, a titkári funkciót Alszegehy Zsolt foglalta el. A választmány is szűrkébb lett. Kiérdemesült egyetemi tanárok mellett csupán néhány kezdő irodalmár kapott bizalmat. A tagság hirtelen leapadt. Az Irodalomtörténet borítóján megjelent közlemény szerint ekkor mindössze 300 hiányosan fizető tagja volt a Társaságnak.

A Társaság munkáját igazában ebben a korszakban már csak nehezen lehetett volna újjászervezni. A Horváth Jánost és a hirtelen „destruktív” vált tanárokat (egy „új Mohács áldozatai”-t, ahogy Babits magukat nevezte Király György temetésén mondott beszédében) nem lehetett pótolni. A Társaság azonban nemcsak őket veszítette el. Elveszítette legfőbb tömegbázisát, a valamikor tudományos ambíciókat tápláló tanárságot is. A tanárság, tágabban: az értelmiség helyzete, karaktere ugyanis 1920 elejére megváltozott. A történelmi átalakulás beszűkítette az értelmiség mozgásterét, elvette az autonómia látszatát, a hatalomban való részesedés illúzióját. Akik állásban maradtak, az irodalommal már nem kerültek intézményesen kutatói viszonyba. Inkább kommentár nélkül tanították a *Dolovai nábobot*, emlékezett az 1920-as

években maturált Barcza Gedeon,¹³ s megrettenve Berzeviczy Albert és a kurzus sajtó cikkeitől, jórészt szembefordultak az új irodalommal s Ady Endrével. Az Ady-ellenes kampánynak s az új irodalom elutasításának legutolsó hivatalos fóruma éppen az Irodalomtörténeti Társaság lett. Zoltvány Irén, aki a kurzus politikai jelszavait megpróbálta lefordítani az irodalomtudomány nyelvére, 1924-ben minden baj okául a nemzeti eszméktől való elszakadást jelölte meg, 1927-ben pedig, miközben a „kettészakadt irodalom”-vitában már Berzeviczy Albert is békülékenyebb húrokat pengetett, az egész magyar irodalom történetére kivetítette a „nyugatos” és a „konzervatív” kontroverziát, csak azért, hogy az előbbi lehetetlenülését s az utóbbi „fölny”-ét bizonyítsa. A konzervatív szemlélet 1933-ban Pintér Jenő elnökké választásával tovább erősödött. Pintér, akinek a hivatalos tekintélyt adó irodalomtörténetét József Attila joggal „csökönyösen szellemellenes”-nek nevezte, a Társaságot a maga képére formálta át. Lényegében a nemzeti jelleg kifejeződését tekintette az irodalomban, úgy, ahogy azt Beöthy hirdette, s ezzel lehetetlenné tette azt, hogy a Társaság a tudományt művelő funkcióját teljesítse. A Társaságnak ugyanis ebben az időszakban az irodalom értésben és az irodalom interpretációjában jelentős lemaradást lehetett volna pótolnia. Egyrészt fel kellett volna dolgoznia Dilthey szellemtudományi rendszerét, Simmel, Walzel, Wundt, Gundolf és Burdach gondolkörét, melynek a recepcióját a világháborús időszak meggátolta,¹⁴ másrészt be kellett volna építeni módszerei közé Croce intuício-tanát, esetleg a prestrukturálta vagy strukturálta kezdeményeket, s a korszak magyar esztétikai gondolkodásának legújabb fejleményeit, például Halász Gábor „lélektani-kritikai” eljárását.¹⁵ A Pintér-féle poszt-pozitivisták módszer és a nemzeti szempont majdnem kizárólagossá emelése azonban mindezt lehetetlenné tette. E beszűkítő tendenciára látványos válasz volt a korábban aktív tagok kiválása a munkából. Oláh Gábor, Leffler Béla, Mitrovics Gyula, Zsigmond Fereac a debreceni Tisza István Tudományos Társaságban folytatta irodalomtörténetírói tevékenységét, Thienemann Tivadar, Zolnai Béla, Eckhardt Sándor a pécsi Minerva Társaságba, Horváth János, Kastner Jenő, Pais Dezső, Rédey Tivadar, Tolnai Vilmos a Napkelet-körbe került. A kezdő irodalomtörténészek már csak legfeljebb formálisan lettek a Társaság

¹³ Tóth Pál Péter: *A magyar értelmiség két világháború közötti történetéhez*. OM kiadvány. 1980. 43–72.

¹⁴ Kerecsényi Dezső: *Két évtized irodalomszemlélete*. In.: K. D. *Válogatott írásai*. Sajtó alá rendezte: Pálmai Kálmán. Bp. 1979.

¹⁵ Halász Gábor: *Válogatott írásai*. Bp. 1977. 452.

tagjai. Barta János, Kerecsényi Dezső 1921-től, Waldapfel József 1930-tól, Tolnai Gábor 1932-től, Kardos Tibor 1933-tól kapcsolódott be a Társaság életébe. Az Irodalomtörténetben azonban csak kutató-munkájuk forgácsait publikálták, emlékezett rá Tolnai Gábor, s mindannyian más körben és más folyóiratban voltak igazán otthon: Barta János és Tolnai Gábor a Nyugatban, Kerecsényi Dezső a Protestáns Szemlében, Kardos Tibor, Waldapfel József az Irodalomtörténeti Közleményekben és másutt. Ezek a fiatal kutatók hamarosan formálisan is elhatárolták magukat a szellem sorvadásától. 1933-ban mintegy ötvenen, Szerb Antal kezdeményezésére megalakították az Irodalomtudományi Társaságot. Számos új „módszertani eszmét” vettek át, írta Szerb Antal: a szellemtörténetet, a „hungaristicá”-t, a szociológiai, lélektani és más metódusokat, érdeklődéssel fordultak azon századok felé, amikor a magyarság jobban integrálódott Európa kultúrájába. Népszerűsítették és megbeszélték a legfrissebb filozófiai, esztétikai, irodalomtudományi, világirodalmi tényeket és fogalmakat.¹⁶

A tanárság érdeklődésének megcsappanásával, a munkából kiállókkal és az Irodalomtudományi Társaság létrejöttével az Irodalomtörténeti Társaság munkája gyakorlatilag lehetetlenné vált. A megtartott kb. 120 felolvasást már nem az együtt szeretett tárgy iránti szophoklészi lelkesedés inspirálta. A véletlen irányította a programot. Petőfiről, Jókairól, Vörösmartyról még az évfordulók kapcsán sem esett szó, de értekeztek Pákh Albertről, Rákosi Jenőről, Lisznayairól, Léway Józsefről, Gyöngösiőről, Vargha Gyuláról és Jeszenszky Danóról. Az ülések elnéptelenedtek, panaszkodik visszatérően titkári jelentéseiben Alszeghy Zsolt, időnként az érdektelenség miatt nem lehetett megtartani őket. „Társaságunk élete – írta 1930-ban Alszeghy – elsősorban folyóiratunk lapjain nyilvánul meg.”¹⁷

Ellentmondásos és kétarcú volt az Irodalomtörténeti Társaság munkája 1939 és 1947 között is. A Társaság elnökeként Pintér Jenő, majd az őt követő Alszeghy Zsolt nem akart tudomást venni a világ- és magyar irodalom 20. századi irányairól, az irodalomtudomány általános fejlődéséről, az ún. első esszéíró nemzedék hozadékáról, a Horváth János-i önelvű irodalmi fejlődés és az irodalmi alapviszony-kategória vizsgálódási szemponttá emelésének hatásáról. Pintér és Alszeghy nem érzékelték azt az irodalomtörténetírói és kritikai zűrzavart, melyről Halász Gábor 1933-ban írt,¹⁸ de azt az újítást sem, melyet a francia

¹⁶ Szerb Antal: *Gondolatok a könyvtárban*. Bp. 711–21.

¹⁷ It, 1930/3–4. 122.

¹⁸ Halász Gábor: I. m. 451–54.

szociológiai irodalomtörténetírás vagy ennek Sauer és Nadler által módosított német változata jelentett.¹⁹

Pintér elnöki tevékenységében, közgyűlési beszédeiben még a maga 1908-as tisztes filologizáló színvonalát sem érte el. Pintér halála után, 1941-től Alszeghy Zsolt – az alelnök Szász Károllyal és a titkár Brisits Friggyessel együtt – Pintér szellemiségét élte tovább. Alszeghy *A XIX. század magyar irodalmáról* készített munkájának egyik alap-gondolatát: a nemzeti szellemnek az irodalomban megvalósuló kizárólagos őrzését, az „őrzés” mikéntjének leírását tekintette a Társaság céljának. Az irodalomtörténetírást ezért emlegette „legnemzetibb tudomány”-ként, ezért lett a titkári, elnöki beszámolók vissza-visszatérő gondolata ebben az időben a hagyományok őrzése, a tudomány méltóságára, tisztaságára való vigyázás.²⁰ Alszeghy álláspontja 1945 után sem változott meg. A Társaság munkájából ki akarta rekeszteni a politikát, a történelmi változásról nem vett tudomást, a Beöthy-féle nemzeti szempontot akarta összeegyeztetni a magyar szellemtörténeti iskola hagyományaival: az őrző és a Kelettől-Nyugattól egyformán elkülönítő „magyar szellem munkájának értékét” akarta bizonyítani, s e bizonyítási processzust kívánta kizárólagos munkaterületté avatni.²¹

Pintér és Alszeghy konzervatív szemléletével szemben 1939 és 1947 között felerősödött egy másik tendencia is. A Szerb Antal szervezte Irodalomtudományi Társaság megszűntével Rédey Tivadar, Barta János, Komlós Aladár, Tolnai Gábor, Waldapfel József újból nagyobb szerepet vállalt a társasági munkában, bekapcsolódott a közös tevékenységbe Solt Andor, Makay Gusztáv, Lengyel Dénes, Gerézdi Rabán, Varjas Béla, Ortutay Gyula, majd Köpeczi Béla, Szauder József, Szabolcsi Miklós, Kovalovszky Miklós, Somlyó György. A felolvasásokon megszűnt az érdektelen adatközlő tanulmányok dominanciája, megnőtt az elméleti kérdések iránti érdeklődés, az elméleti megközelítés iránti igény. Nagyobb figyelem irányult a magyar és az európai irodalom kapcsolataira, a modern kortársirodalomra, az irodalmi mű autonómiájára, döntően esztétikai jellegére. A megújító törekvések leglátványosabb eseménye az Alszeghy Zsolt-féle célokkal vitázó, 1947. évi titkári beszámoló lett. Barta János ebben új programot hirdetett meg: kívánatosnak minősítette a konkrét irodalomtörténeti kutatások mellett az elméleti-poétikai vizsgálódások körének bővítését, szükségesnek mondta

¹⁹ Fábíán István: *Az irodalomtörténetírás módszereiről*. It, 1941/2.

²⁰ Vö. Alszeghy Zsolt: *A XIX. század magyar irodalma*. Bp. 1923; It, 1940/4.; 1941/1.; 1942/1.; 1943/1.

²¹ It, 1946. 1–2.

az irodalom határterületeinek: a sajtónak, a ponyvairodalomnak, az íratlan költészetnek, a kabarénak, a mozinak és a hangosfilmnek elméleti igényű kutatását.²²

Ez, a titkári beszámolóban körvonalazott lehetséges új program azonban akkor már nem tűnt elégségesnek. Egyrészt még kimondatlanul sem ígérte (nem ígérhette) Alszeghy Zsolt elképzeléseinek teljes meghaladását, másrészt nem tartalmazott a kultúra új funkciójából, a társadalmi megújulásból, az új szaktudományi orientációból levont következtetéseket. Megfogalmazta a szaktudományi korszerűsítés igényét, de nem fogalmazta meg az irányváltás szükségét.

Pedig 1947 közepére már nyilvánvalóvá vált, hogy az alakuló új gazdasági-politikai-ideológiai helyzet a múlt teljes átértékelését kívánja. Ezt az átértékelő, hagyománykereső munkát Lukács György és Révai József már az 1930-as években a szovjetunióbeli emigrációban kezdték. Lukács újrafogalmazta a realizmus elméletének, a realizmus és az avantgarde viszonyának néhány alapkérdését, a népiség funkcióját, másként láttatta Arany, Kemény Zsigmond és Madách pályáját, feltárta a liberális irodalomszemlélet negatívumait, hitet tett Ady korfordító jelentősége mellett. Révai újfajta 19. századképet rajzolt; Kölcsey, Petőfi és Ady portréja a társadalmi-történelmi gondolatok hangsúlyosabb kiemelésével a marxista irodalomszemlélet gyakorlati alkalmazására adtak, adhattak példát. 1947 közepére nyilvánvaló lett még valami: a világ végleg „kettéhasadt”, amint azt Lukács György *A polgári filozófia válságában* megfogalmazta, gyorsított tempóban hozzá kellett kezdeni a proletárdiktatúra szervezeti kiépítéséhez; ebben a helyzetben a marxizmus tudományelméleti-irodalomtörténetirói-esztétikai befogadása semmiképpen nem történhetett meg evolúciós folyamat eredményeként, ahogy ezt akkor többen elképzelték. Egy újfajta irodalomértelmezési igény jelentkezett, amelyik a magyar múltból a társadalmi-történelmi hagyomány jelentőségét érezte döntőnek, a realizmust pedig a politikai harc esztétikai programjának tekintette, s felismerte: a történelem nem ad lehetőséget az érdeklődéssel fogadott marxista módszer és az eltérő múlt-értékelés lassú beépülésére, hanem – félretolva a pozitivistát és a szellemtörténeti irányt követő, időrendben „következő” harmadik metodikai iskolát, a strukturalizmust – a teljes múlt marxista szemléletű értékelését kívánja.²³ Nem a részletmunkákat, hanem a sorsfordító pályák elemzését. S ez, az irodalomtörténetírást is ért törté-

²² It, 1947/1–2.

²³ Vö.: Hermann István: *Lukács György gondolatvilága*. Bp. 1974. 278.

nelmi kihívás új helyzetet teremtett: Lukács, a marxista filozófia majdani hegemoniáját akarta előkészíteni.

Az Irodalomtörténeti Társaság ebben a helyzetben Alszeghy Zsolt elnökségével és a titkári beszámolóban megfogalmazott szaktudományi programmal nem élhetett tovább. 1947 második felében megszűnt, csak azért, hogy 1949-ben újjáalakulva-megújulva, a korszakhoz igazodva folytassa munkáját. A Társaság 1949-ben Lukács György elnökségével fejlődésének új szakaszát kezdte meg. Ez az új korszak jelentős szaktudományi eredményeket hozott: a regionális csoportok létrehozása után kiszélesítette a Társaság tömegbázisát, bekapcsolta a tudomány-népszerűsítő és a kutatómunkába az érdeklődő tanárokat, a társasági üléseket a legfontosabb irodalomtörténeti problémákról rendezett vitákat, intézményesítette a vidéki és a pesti vándorgyűléseket, érdeklődési körébe vonta a világirodalmat, s – napjainkig gondolva az eredményeket – egyre inkább egyik kezdeményező fóruma lett az irodalomtudomány permanens korszerűsítésének is.

NAGY MIKLÓS:

KOMLÓS ALADÁR, AZ IRODALOMTÖRTÉNÉSZ

Aki ma ötven évnél idősebb, az kortársként láthatta, hogy épült fel az 1945-öt követő jó negyedszázadnyi idő alatt Komlós Aladár irodalomtörténeti munkásságának tiszteletet parancsoló épülete. Az életmű gyűjteményes kiadása csak a közeljövőben indul meg, a végleges áttekintés, értékelés a következő esztendőök feladata, ezért ezúttal csak három fontosnak vélt kérdést ragadok ki a nagyobb egészből.

Az első probléma: milyen központi felismerés indította el őt tudósi pályáján, avatta kezdetben erősen történelmi szemléletű kritikussá, utóbb kizárólag irodalomtörténetirővé? A válasz egyszerű: Komlós Aladár 1915–25 között fiatalos fogékonysággal, de már kifejlett intellektussal, műveltséggel élt át egy jelentős magyar irodalomtörténeti korszakváltást. Azt jelentette a változás, hogy véget ért a Nyugat első szakasza. A magyar líra, amely Adytól az izmusokig – idézzük itt magát Komlóst 1937-ből – „szubjektív volt, individualista és ezoterikus” új arcot öltött, „tárgyas, kollektivistikus és népszerű lett”. (*Magyar irodalom a háború után*. In: *Írók és elvek*. 1937. 143.)

Ez a megfogalmazás szenvtelen, nyugodt, nyoma sincs benne a háború előtti költészet visszahívásának, noha kevesen voltak annyira tisztában a megelőző nemzedék jelentőségével, mint a szerző. Szabó Lőrinc meg József Attila költészete számára „kemény világosság”-ot

áraszt (i. m. 1414.), fényt, amelytől nagyon is eltérő a századvég, majd a századforduló párás homálya, misztikuma, hangulatkultusza, túldíszítettsége. Komlós Aladár átéli tehát az *antitézist* s ettől még határozottabban kirajzolódik előtte maga a *tézis*, amely Vajdát, Komjáthyt, Reviczkyt is jelenti, a preszimbolistákat s a korai impresszionizmust. A stílusváltást tapasztalva megnő érzéke a fejlődéstörténeti jellegzetességek iránt, azt is beláthatja, hogy 1870 után épp ellenkező irányú folyamat zajlott le, mint 1920 körül: Arany János és tanítványai azért nem kellettek a közvetlen utódoknak, mert erősen kifelé fordult a tekintetük, nem emelték az élményt, akár a világgóság, közérthetőség fölé.

*

Fölvetődik a kérdés, milyen volt Komlós Aladár alkata: összeköttetésben vannak-e egymással tanulmányai, egymásra épülnek vagy csupán egymás mellett léteznek? Hogyan hatottak rá a kortársak eredményei, mennyiben készítették ezek elismerésre vagy továbbgondolásra, esetleg vitára? Példánk mindegyike legyen utolsó nagy terjedelmű dolgozata, az 1972-ben megjelent *Verecke és Dévény közt*. A mű forrásvidékét talán még Beöthy Zsolt egyetemi előadásaiban, egykori kedves gimnáziumi tanárának, Bodor Aladárnak példaadásában kereshetjük. Ők nyithatták rá a szemét arra, milyen lényeges a művészet sajátosan nemzeti tartalma. A gondolatmenet kialakulásának első lépcsőfokát az *Irodalmunk társadalmi háttere* (1948.) című kis kötetében figyelhetjük meg, ahol felvázolta a magyarság és európaiság két nagy találkozásának képét költészetünkben. Petőfi meg Arany nagy kezdeményezését *Az európai népies szintézis* című fejezetekben foglalta össze. A végzettség így hangzott: „A népi és nyugati elemeknek nem a mennyisége, csak a beolvasztási módja különböző náluk [...] mindkét költő [Arany meg Ady, N. M.] a két irány szintézisére mutatott példát.” (I. m. 130.)

Komlós jó irányba indult, bár tételei elvontnak tűnhettek, túl szimmetrikusoknak. Főként azt nem lehetett megérteni, miért és miként vált elégtelenné Arany–Petőfi történelmi tette alig fél század alatt, mi okból volt szükség erősen elütő módszerekre a 20. század elején. Következő évtizedbeli írásait áttekintve lépten-nyomon koncepciója érlelődésének nyomaira bukkanhatunk. Csakhamar kifejtette azt, hogy a népnemzeti irány hanyatlásának fontos bizonyítéka az ún. kozmopolita költészet pöre az 1880-as években. Az újabb világirodalmi hatások asszimilációjára, gondolatiságra, városiasságra irányuló törekvés, melyet a népnemzetiek, sőt maga Arany is kárhoztatott, akkor még inkább vitacikket, programadó verset termelt, mint valóban átfogó lírai cik-

lusokat, köteteket. Miután e történelmi mozzanatot két változatban, egyre növekvő módszerességgel, anyagismerettel kidolgozta (1948-ban, ill. 1953-ban) a hazai szecesszió – vagy éljünk inkább az ő műszavával – art nouveau felé fordult figyelme. A *nemzeti művészet nyomában* (1955) című, megjelenésekor alig méltatott cikkében mutatott rá arra, mennyire közös vonása kultúránknak 1896–1906 közt az archaikus forrásokból táplálkozó eredeti magyar művészet akarása. Nemcsak Párizs-élmény, Baudelaire vagy Debussy, illetve prerafaelita festészet kellett a megújódáshoz, hanem Károli Gáspár nyelve, ötfokú skála, ősi népdal és kalotaszegi díszítőelem, sőt egy kevés turanizmus is. Ady és Bartók, Kodály meg Koós Károly ilyen légkörben indult el magasra ívelő pályáján. A láncreakció az iparművészetben kezdődött, hogy építészetben s muzsikán áttörve kiterjedjen az irodalomra is. Tegyük hozzá: Komlós Aladár mindezzel nemcsak igazat mondott, hanem meglepően újat is, mivel az art nouveau hallatára művészettörténezeink nagy része lenézően legyintett akkoriban, s az áramlat rehabilitálására Európa-szerre akkor kezdődtek az első kísérletek. (Az első igényes konferenciára a tárgykörből még 11 évig kellett várni. Szinte természetes, hogy az Irodalomtörténeti Társaság ezt az ő elnöksége alatt rendezte.)

Az elgondolás ezzel nagy vonásaiban kiépült, a hátralevő másfél évtizedben már a részletek gazdagításához gyűjtött új anyagot és szempontokat. Monografikus feldolgozásai (*A magyar költészet Petőfitől Adyig.* 1959., illetve *Gyulaitól a marxista kritikáig.* 1966.) nagyobb távlatba állították a népiességet, valamint a tőle való elszakadást, tisztázódott a szemben álló táborok ideológiával-politikával szövődő összefüggése, vegyüléseikkel, átmeneteikkel együtt. Ez idő tájt erősen folyt már a kutatás a 19. század második feléről, kivált Németh G. Béla, valamint Sőtér István adhattak ösztönzést eredményeikkel Komlós Aladárnak. Csakugyan a *Verecke és Dévény közt* első fejezetében a *Nemzet és haladás* (1963) nyomán figyelemmel kíséri Erdélyi János bonyolult fölépítésű elméletét a nemzetiesség, népiesség, emberiség viszonyáról, másrészt polémiaiba kezd Sőtérrel egy fontos terminológiai vonatkozásban. A vita akörül forog, honnét eredeztessük a Gyulaitól oly következetesen használt „népnemzeti” műszót. Míg Sőtér István arra gondol, hogy itt voltaképpen „népies nemzeti” kellett volna írni, szerzőnk elutasítja a feltételezést, s erre ugyancsak nyomós oka van. Ha számba vesszük, hogy Gyulaiék a nemzeti érdekegyesítésnek és a népiesség visszaszorításának hívei voltak, nem tekinthetjük véletlennek, hogy a „nemzeti” terminust használták, és kerülték a „népiesség” szót. (Vereckétől Dévényig. 1972. 31.)

*

Mindez, makacs következetessége a munkában – akár az első pillanatra sivárnak tetsző részletkutatásban is – éles szeme a szintetizáló tételek meglátására, félreérthetetlenül azt mutatja, hogy Komlós Aladár tudós volt a javából. Ezt igazolja szüntelen érdeklődése mások megállapításai iránt, készsége az elmélyült, a személyeskedést kerülő vitára is. Bizonyára lett volna sokoldalú tehetségében, de az egykorú kor-szellemben olyan is, ami eltérítheti az irodalomtörténész személytelenebb, az egyéniséget sokszor visszaszorító szerepétől.

Maga mondotta Karinthy Ferencel folytatott beszélgetésében (Kor-társ, 1977. 818.) „Annak idején [. . .] egy kissé lebecsültük Schöpflin munkáit. Akkoriban kötelező volt a csillogó, szellemes stílus, és Schöpflin stílusáról mindent el lehet mondani, csak ezt nem. Szürkének találtuk. De kiderült, hogy ez a szürkesség [. . .] maradandóbb a maga igazságtartalmánál fogva, mint némely kortársának csillogó, de kevésbé hiteles írása.”

Komlós Aladár érett műveiben mindig ellentmondott a stílusbravúr csábításának, mondanivalója részletekig hű kifejezésére törekedett, akár a látszólagos szárazság vállalásával is. Morális okok késztették erre, mint annyi egyébre is. Épp az imént tárgyalt kései kötetében mondta ki a maga stilisztikai hitvallását: „A legtöbb stilisztikai probléma egyszerűs mind erkölcsi probléma is. Legalábbis vannak stílushibák, amiket tisztességes ember nem követhet el. [. . .] a leggyakoribb stílushibák ugyanazok, mint a legelterjedtebb karakterhibák: a hiúság, és ellentéte: a becsvágy hiánya. Mikor valami különbnek akar látszani, mint amilyen, vagy amikor, ellenkezőleg, nem tartja érdemesnek elvégezni az erőfeszítést, hogy teljes képességeivel mutakozzék meg az emberek előtt.” (*Vereckétől Dévényig.* 399–400.) Így lett írásmódja egyszerűségében, árnyalt pontosságában a latin világosság megtestesülése. Olyan élvezetes tudományos és kritikai prózát hagyott ránk, amelyből a szakma kezdői meg középfaladói egyaránt megtanulhatnak fogalmazni.

S mekkora szükség van erre! A stilszta eltévedt, eltorzult becsvágya manapság új, századunk első felében még alig ismert formában nyilatkozik meg. Amilyen ragályos volt valaha a hazafiaskodó frázis, majd a metaforák túltengése, úgy fertőz mostanában a frissen átvett szakszókincs. Dolgozatainkba beáramlott a legújabb lélektan, szociológia, jeltudomány, információelmélet tolvajnyelve. Szakfolyóirataink szövege e terminusok, sőt a bonyolult vagy pongyola mondat szerkezetek miatt gyakran csupán másodszori harmadszori olvasásra érhető. E divatnak Komlós Aladár már nagyon korán, még a valódi elterjedése előtt hadat üzent: „A szakkifejezések értelme évtizedenként változik, a népnyelv örök. Csak abban az esetben vagyok nyugodt, hogy jól látom a dolgokat, ha megszokott nyelv kényelmes talajáról szemlélhetem őket.”

(I. m. 401.) Hozzátehetjük, sokan gondolkodnak így, ezért a tudományoskodó előadásmód nemcsak megnehezíti a megértést, hanem egyenesen elriasztó hatással lehet az olvasóra. Olyan veszéllyel jár, hogy az irodalomtörténetírás hatósugara beszűkül, ötven-száz ember magánügyévé válik, holott egyes témái sokakat érdekelnek. A visszhangtalanság, elszigeteltség keserves állapot – akár a magunk hibájából, akár politikai-társadalmi torzulásokból ered. Komlós Aladár, aki 1938 után meg 1950–55. közt csak szűk kör előtt fejthette ki véleményét, a legkevésbé sem akarta, hogy az irodalomtudomány az új, kedvezőbb viszonyok ellenére ismét veszítsen nyilvánosságából – immár a saját mulasztásai miatt.

A TOLDY-EMLÉKÉREM ELSŐ ODAÍTÉLÉSE

Ma, 1981. december 10-én, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság megalakulása azonos napra eső 70. évfordulóján kerül sor első alkalommal a Toldy Ferenc emlékérem átadására. Az emlékérem Konyorcsik János kétszeres Munkácsy-díjas szobrászművész alkotása. A Társaság vezetősége úgy döntött, hogy a mai emlékülésen, a jubileumra való különös tekintettel három emlékérmét adományoz arra érdemes, példás munkát végző s jeles eredményeket elért három tagtársunknak. A Toldy-emlékéremmel az irodalomtörténeti kutatásban s az iskolai oktatásban felmutatott kiemelkedő tudósi és tanári munkát kívánjuk meg tisztelni. Tudósit és tanárit mondtam, de a két minősítő jelző nem zárja ki, hanem éppen erősíti, feltételezi egymást. Legkiválóbb irodalomtudósaink a tudományos iskolateremtés, az irodalmi nevelés mesterei voltak egyben, legkiválóbb középiskolai tanártársaink pedig akkor mutattak fel tanítványaikban máig eleven, élményi emlékü eredményeket, ha tanári tevékenységüket a tudomány igazságainak felmutatásával tették közkinccsé. A mi eszményünk változatlanul a tudós tanár, akinek jelenléte, hatása, világító erejű példája ma oly igen hiányzik iskoláinkból. A Toldy Ferenc emlékérem adományozásával tudóst és tudós tanárt egyenlően, az emberi teljesítmény előtti tiszteletadással kívánunk elismerni és jutalmazni.

Hadd térjek át – Tisztelt Emlékülés – a kitüntetettek személyére és az emlékérem odaítélésének indoklására.

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság Vezetősége Toldy Ferenc emlékérmét adományoz *Bán Imre* ny. egyetemi tanárnak, az irodalomtudományok doktorának.

Bán Imre a budapesti és a párizsi egyetemen tanult. A klasszikus és a modern nyelvekben jártas, nagy világirodalmi műveltséggel több, mint húsz éven át Gyöngyösön volt középiskolai tanár. Már ifjú pedagógusként a tudós-tanár típusát testesítette meg. A mintaszerű nevelő rendszeresen végzett értékes eredményekkel járó kutatómunkát. Legjelentősebb művei azonban – debreceni egyetemi tanár korában – a felszabadulás után láttak napvilágot. Kiváló tanár maradt ekkor is, középiskolai tanárok és kutatók nőttek fel keze alatt, s ugyanekkor publikációi által irodalomtudományunk legkiemelkedőbb tagjai sorába emelkedett. Fontos és nélkülözhetetlen szövegkiadások fűződnek nevéhez, elemző tanulmányok nagy sorát hozta létre és rendszeresen írt mindig konkrétan vizsgáló kritikákat. Munkásságának legfőbb területe a régi magyar irodalom története; idevágó tanulmányait, mint minden dolgozatát, az egykorú világirodalom ismerete alapján, azzal való összefüggésben készítette. Ha Bán Imrere gondolunk, három nagy mű jelenik meg előttünk. Elsőnek az 1958-ban megjelent mintaszerű *Apáczai Csere János* monográfiája majd tanulmányainak 1966-ban kiadott, szigorú igényességgel válogatott gyűjteménye, az *Eszmék és stílusok*, valamint a készülő – részleteiben már itthon és külföldön egyaránt ismert – *Dante*-könyve. Bán Imre munkái eddig is a nemzetközi tudományosság színvonalán álltak, készülő könyvével a könyvtárat kitevő Dante-irodalomban is méltó helyet fog biztosítani magának.

A kitűnő irodalomtudós – mint a hivatottak mindig –, az ismeretterjesztést is szívügyének vallotta és vallja; személyisége tiszteletet vált ki a szervezés tekintetében is, hosszú időn keresztül volt a Magyar Irodalomtörténeti Társaság alelnöke.

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság, Vezetősége Toldy Ferenc emlékérmét adományoz *Mohácsy Károly* irodalomtörténésznek, székesfehérvári középiskolai tanárnak, megyei szakfelügyelőnek.

Mohácsy Károly neve régóta ismerősen cseng az irodalomtörténészek körében. Horváth János kései tanítványa volt, akinek *Károlyi Gáspár zsoldárfordításának viszonya a korábbi forrásokhoz* c. doktori disszertációjára Horváth *A reformáció jegyében* c. kötetében többször is hivatkozott.

A tudós tanár mintaképe ő, aki nagy pedagógiai kultúrával építi bele munkájába irodalomtörténetírásunk új eredményeit. A sokat vitatott új tantervek szellemében írt tankönyvek sorából kiemelkedik a szakközépiskolák számára általa írt tankönyv, amelyben a gondolati, művészi értéket hordozó művek interpretációja igényes, de tanulható megfogalmazásban tudományos hitellel érvényesül. Mohácsy Károly mint szaktudományunk művelője és oktatója az irodalmi ismeretterjesztésben is tevékeny. Fejér megyében, munkássága területén dicséretes módon ő szervezte meg a középiskolai tanulók nyári olvasótáborát.

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság Vezetősége Toldy Ferenc emlékérmet adományoz Orosz László irodalomtörténésznek, kecskeméti középiskolai tanárnak.

Kutatási területe a 18–19. század. Orosz László jelentős résztanulmányokat tett közzé Katona Józsefről, akiről 1974-ben könyve is megjelent. De könyvet írt Berzsenyi Dánielről is, s az elmúlt évben látott napvilágot *A magyar verstani eszmélkedés kezdete* c. munkája. Tanári tevékenységében is a tudományos gondolkodás ereje érvényesül anélkül, hogy elvonntá válnék, hogy különösen középiskolai irodalomtanításunk sokat változó, megnehezült körülményei között mértéket tévesztene. A sokat adó, a színvonalasan követelő, minőségi munkára szoktató tudós tanár megtestesítője ő. Orosz László a Kecskeméti Katona József Társaság ügyvezető alelnöke, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság vezetőségi tagja, s tagja az Irodalomtörténet c folyóirat szerkesztő bizottságának is.

PÁLMAI KÁLMÁN

A BÍRÁLÓ BIZOTTSÁG JELENTÉSE

Jelentem, hogy a bíráló bizottság munkájában – személyemen kívül – a következők vettek részt: Hargittay Emil, Margócsy István, Csűrös Miklós, Vasy Géza, továbbá szakértőként Pálmai Kálmán, Nagy Miklós, Kerényi Ferenc, Szávai János, Botka Ferenc. A díjak odaítélésében, a javaslatok alapján, a bizottság egyhangúan döntött.

Pályázatunkon összesen 38 pályamű vett részt. Kettő kivételével, amelyek nem voltak irodalmi tárgyúak, valamennyi megfelelt a pályázat feltételeinek. A nagy számnak megfelelően tárgyban, színvonalban egyaránt széles mezőnyt képviseltek, de közöttük számos érdemes akadt. Így például a Hatvan város irodalmi életéről szóló, a Petőfi világa Pozsonyban és Eperjesen című, az esztergomi Urániát feldolgozó, a Sárospatak irodalmi életéről, a Homokay Pálról szóló, az egy ismeretlen debreceni Milton-fordítást ismertető, a Jókai egy életszakaszát megjelentető, a Szabó Lőrincre vonatkozó dokumentumokat közlő, egy Tolna megyei újság irodalmi anyagát mérlegelő, a Tiszaladányhoz kapcsolódó irodalmi emlékeket felidéző, a Délsziget c. hódmezővásárhelyi orgánium történetét ismertető, a Szép Ernő mezőtúri kapcsolataival foglalkozó, a Pesterzsébet irodalmi múltját terjedelmes anyaggal dokumentáló, a Kupa Árpádról, Roboz Istvánról, Kisteleki Ede munkásságáról szóló értekezések.

A nem említettek sorában is akadt számos értékes megfigyelés, adat, szempont, úgy hogy ezek a munkák is hozzájárultak a pályázat – s ezt a

bíráló bizottság s a Társaság nevében egyként kijelenthetem – sikeréhez. Termékenynek bizonyult a helytörténeti mozzanat, amelyet a pályázók általában nem fogtak fel szűken, s a konkrét, helyhez kötött művészi tevékenység elemeit, intézmények, orgánumok, alkotók ilyénmű kötöttségeit – helyesen – a szerzők összirodalmi összefüggésben igyekeztek megjeleníteni.

A pályázat bizonyította, hogy szükség van az ilyen irányú kutatások serkentésére, s az erre irányuló igyekezet nem hiábavaló, s hasznos lehetne a jövőben is, esetleg némileg módosított kívánalmakkal, megismételni.

A beküldött pályamunkák közül a legkiemelkedőbbek, s így a díjazásra érdemesek a bizottság véleménye szerint a következők voltak: Harmadik díjat kapott.

Varga Sándor, aki *Az ismert baloldali könyvkiadó* c. munkájában Faust Imre változatos, küzdelmes életpályáját ismertette, s ezzel a baloldali könyvkiadás egy érdekes fejezetét dolgozta fel.

A Dr. Tóth Lajos–Dr. Udvarhelyi Dénes szerzőpáros *A Magyarutcai irodalmi szalon* c. munkájában Pilisi Róának a kor társasági életében vitt szerepét, s az akkori irodalmi élet egyes (főleg Krúdyra vonatkozó) mozzanatait dolgozta fel eredeti módon.

Csorba Sándor *Szemere Bertalan pályakezdése* c. munkájában az ifjú Szemere Bertalan irodalmi kísérleteit, továbbá a sárospataki és a pozsonyi ifjúsági művelődési egyletek tevékenységét ismertette új kutatások alapján.

Második díjat kapott:

Kovács József László, aki *Jelentés hétszáz év irodalmáról* c. munkájában Sopron város igen gazdag irodalmi-kulturális életét világitotta meg változatos adatanyag alapján.

Imre Mihály *Szőnyi Benjámin* c. munkájában a 18. századi hódmezővásárhelyi református lelkész tevékenységét ismertette átfogóan; értekezése irodalom- és kultúrtörténeti szempontból egyaránt figyelemre méltó.

Pályázatunk első díját a bizottság Molnár Józsefnek ítélte, aki a *Kölcsey Ferenc kapcsolata a Bihar megyei Álmosddal és a Szatmár megyei Csekével* c. munkájában sokoldalúan dokumentálta Kölcsey élet-történetének egy jelentékeny szakaszát; műve kor- és gazdaságtörténeti, valamint művelődéstörténeti szemszögből egyként új adatokkal szolgált.

WÉBER ANTAL

SZEMLE

EGY REMEKMŰ IGAZÁÉRT

PÁNDI PÁL: *BÁNK BÁN-KOMMENTÁROK* 1–2.

Pándi Pál Bánk bán-könyve az eddig megvalósított legsokoldalúbb és legigényesebb hazai drámaértelmezés. Ez a minősítés érvényes rá akkor is, ha vizsgálódásai nem terjednek ki a mű minden kérdésére-vonatkozására, ha figyelme túlnyomórészt a két főszereplőre, Bánk és Gertrudis drámai alakjára, s az ötödik felvonásra összpontosul. Maga a szerző úgy fogalmaz, hogy könyvében „nagyító alá helyezett drámai metszetek”-et kapunk, – ez a megállapítás azonban csak azzal a kiegészítéssel állja meg a helyét, hogy olyan metszetek ezek, amelyekben felerősödöttén világol elő a dráma teljessége. A *Bánk bán* lényege maradéktalan és hiteles, revelálóan mélyre hatoló és a mű minden főbb eszmei-esztétikai igazságáig felszármazó elemzést nyer Pándi kétkötetes munkájában – a közvetlen színházi gyakorlat segítésének célzatával. Nem ismerek értelmezést, amelynek nagyobb hasznát vehetné a színpadi rendezés, mint az ő gondolatmeneteinek: e kommentárok kulcsot adnak a tragédia mai eljátszásához, az alapvető dramaturgiai-szcenikai megoldásokhoz.

Polémia ez a könyv a *Bánk bán* helyes értelmezéséért az elmúlt majd másfélszáz év alatt oly gyakorta felhangzó elmarasztalásokkal szemben (pl. színszerűtlen, eljátszhatatlan, következtlen). S ezzel összefüggésben polémia Bánk alakjának tisztázásáért is – vita azokkal az álláspontokkal, amelyek passzívnak, hamletizálónak, önellentmondónak stb. minősítették a nagyúr figuráját. Pándi már az előszavában közvetve leszögezi, hogy remekműnek tekint a *Bánk bánt*, s e megítélésen belül érzel és jelez azután a szövegben az előadások megrendezésével korrigálható zökkenőket. Könyvének egésze szolgál ehhez meggyőző bizonyossággal.

Elemzéseinek legfőbb erénye rendkívül koncentrált, határozott és pontos logikaisága, érvelésének racionális rendezettsége, „megfoghatósága”, belső koherenciája, megannyi apró mozaikalemeknek az elemzés síkján való újbóli összeállítás. Az a dialektika teszi mindezt lehetővé, hogy Pándi a teljes mű élménye és igazsága alapján közelít a villanásnyi

részletekhez is, s megfordítva: a mégoly kicsiny jelzéseket is a műegészen, a jelentéssz összefüggések szövevényében szemléli.

Megragadó a szerző nagyfokú lélektani műveltsége és beleélő készsége. Nemcsak abban nyilvánul meg ez, hogy szinte minden árnyalatában átvilágítja és pontosan karakterizálja a két főalakot, hanem abban is, hogy továbbgondolja – híven Katona művének intencióihoz – a szövegekben közvetlenül nem mindig adott, de a szövegmélyi áramlásokban érzékelhető jellemük belső logikáját, hogy szavaik, gesztusaik, sőt elhallgatásaiak mögül spekulatív úton, kiváló kombinatív képességekkel felfejti személyiségük lényegét.

Módszerére elsődlegesen jellemző, hogy nem síkban gondolkodik, hanem térben, nem csupán jelenségekben, hanem folyamatokban, nemcsak jellemekben, hanem az azok előidézte cselekvések láncreakcióiban is – azok pszichológiai visszahatásaiban a tragédia jellemeinek sorára. Azaz: egyén és társadalom, egyéni és kollektív idő összefüggéseiben. A szellemi-szemléleti komplexség, a gondolkodói totalitás mindennél inkább sajátja e módszernek. Ennek jegye az is, hogy úgy polemizál a megelőző szakirodalommal, hogy egyszerre felhasználja belőle mindazt, amit a maga koncepciójában felhasználhat. Összesíti, megszüntetve őrzi meg ezáltal a régebbi eredményeket. S konszenzust teremt, ahol csak lehet: nem a vitáért vitázik, hanem a műért. E teljességre törő dialektikának része továbbá, hogy az „összesítés”-be sokrétűen bekapcsolja az első kidolgozást, az ún. „maglódi kézirat”-ot is: a legilletékesebbel, Katona szavával hitelesíti, nemegyszer korrigálja, illetve pontosabbá teszi a végleges Katona József-i szó érvényét.

Megannyi részletben bevilágít Pándi a homályos pontokba, a félreértett vonatkozásokba – méghozzá úgy, hogy „kihozza” a drámából mindazt, ami abban – a drámai sűrítés révén gyakorta rejtetten, csupán egy-egy szóhangsúly erejéig – benne van, s ami éppily nehéz: csak azt „hozza ki” a drámából, amire a szöveg vagy annak áramlása következtetést enged. S ez azért is szükséges, mivel Katona – gazdag színházi tapasztalatai alapján – dramaturgiai sokrétűen épített a színészi játék magyarázó, a szöveget mintegy folytató, az önleleplező reagálásokat összekapcsoló-elmélyítő elemeire. Mindarról hallgatott tehát, amiről úgy vélte, hogy közvetlenül fölösleges róla szólnia.

Pándi homályt oszlató munkája nemcsak önmagában hasznos, nemcsak az írói jelentést domborítja ki, hanem mintegy vissza is hat a mű alapkarakterének érzékelésére: szembetűnővé válik általa, hogy e homály, e Sötér István által „balladisztikus”-nak minősített bizonytalanságban hagyás szerves része a dráma esztétikai újszerűségének – mindannak, amelynek révén Katona messze megelőzte kora hazai klasszicista vagy romantikus drámaideálját. A homály ugyanis bevonja a nézőt, a befogadót a mű megfejtésébe, a dráma vonatkozásai a befogadói tudat

világán át szervesülnek, egészülnek ki: a befogadó pszichikuma része a mű katartikus, élményi, a részleteket műegészbe összpontosító hatásának. (Más kérdés, hogy olykor a drámaköltő túl sokat bíz a nézőre, túl sokat ruház annak koncentráló képességére – némileg bővebb utalás a történetekre, illetve másutt egy-egy utalás rövidítése átsegíthetett volna a Pándi által pontosan jelzett zökkenőkön.)

Fontos újítása az elemzőnek, hogy a dráma anyagát a dráma *előtti* drámai tér érzékeltetésével vizsgálja, hogy annak tekinti a művet, ami: intenzív élet-, illetve valóságdarabnak, előzmények és következmények művészi komplexumának. A már említett gondolkodói dialektika érvényesülését biztosítja ez is: a figurák nála nemcsak a színpadi történetek kapcsán állnak előttünk – kontaktusokba kerülnek egymással már a színjáték kezdete előtt, s e színjáték Pándi értelmezése szerint nem ér véget valójában akkor sem, amikor már legördült a függöny.

Állásfoglalást jelent ez a vállalkozás műközpontúság és történetiség manapság folyó vitájában is. Bizonyítja, hogy rossz kérdésfeltevés ez: *vagy*-ot tesz az *és* helyébe. Pándi Pál *Bánk bán*-elemzése úgy hatol be – megannyi más nézőpontból, egy-egy szereplő tudatvilágának változásai kapcsán – egy mű legbelsőbb rétegeibe, hogy ugyanakkor a vizsgálódás mindegyik részecskéjében benne él a kor, sőt korok élménye. Mindekelőtt a Katonáé – de nemcsak a történelmi percé, melyben a drámaköltő a maga remekét megalkotta, hanem a megelőző napóleoni korszaké is, mely végérvényesen hozzászoktatta az embereket nálunk a hatalom abszolútumához éppúgy, mint e hatalom megingathatóságához, továbbá a dráma születését követő reformkoré, amelyhez a maga egészében az ilyesfajta hatalom megingatása fűződik. S ott él Pándi munkájában saját közelmúltja, önnön történelmi tapasztalata is a szerephez jutott rossz hatalmak örvényeiről, 1944-ről, 1949-ről és 1956-ról egyaránt. Katona József alkotását csak az a tudós fejthette meg, aki megszokta, hogy a történelem idejében szemlélje azt, amit szemlél. S az a publicista, aki élő hagyománnyá vált művek, életművek tanúságát is gyakran segítségül hívja, hogy megértse a maga korának szükségszerűségeit és követelményeit.

A tapasztalat és a gondolat teljes valóságából indul ki Pándi azokban az új drámaelméleti tétéleiben is, amelyeket a *Bánk bán* elemzése során levon. Már könyvének eddigi kritikája említette ezek közül az ún. egymásra vonatkozás törvényét, amely teoretikusan fogalmazza meg a nézőtér, illetve a közvetett drámai kapcsolatok dramaturgiai szerepét. Ugyanilyen fontos elméleti megállapításának tartom, hogy a helyzet, a cselekmény, a jellem alapot ad arra, hogy a *lehetséges* mint a valóság lehetősége, mint a drámában érzékeltetett valóság jellemzője foglalkoztassa a befogadót; továbbá azt, hogy a közvetett „jelenlét” is lehet

szerves drámai jelenlét, organikus részeként a költői dramaturgiának; illetve, hogy a drámai vonatkozási törvény csakis olyan vonatkozásokat tételez, amelyek egy viszonylag zárt keretben előmozdítják a drámai kifejlést, mégpedig úgy, hogy közvetve vagy közvetlenül lényegesen befolyásolják a központi erők alakulását. Úgyszintén lényeges megállapítás Pándi gondolata a „szűk tér” és a „széles tér” összefüggéseiről, az előbbi drámai elsődlegességéről stb. Azért is jelentékenyek ezek az elméleti tézisek, mivel egy dráma eleven *gyakorlatából* és eleven *elemző gyakorlatából* nyertek elvonatkoztatást, méghozzá akként, hogy az elméleti tétel segítsen kitágítani az eddigi dogmatikus elemző praxist, hogy meglevő összefüggéseket, viszonyokat, egymásra hatásokat jelezen – szemben a szerepek egymásmelletti-párhuzamos felfogásával, a kizárólagos szöveginterpretálással, a visszautalások és az elhallgatások elhanyagolásával, azaz a drámai teljesség redukálásával.

Irodalomtörténet, filológia és esztétika módszerei így még nem fonódtak össze egy drámaértelmezésben – jegyezte meg joggal a *Bánk-bán-kommentárok* egyik méltatója. S történettudományé, erkölcs-filozófiáé, színházismereté és politikai publicisztikáé – tegyük hozzá, a műelemzés érdemének maradéktalan tudatosításaképpen, mi.

*

Az interpretáció mindenekelőtt arra összpontosítja figyelmét, hogy a nagyurat kövesse tragikus útján. Arra, hogy érzékelje és érzékeltesse: mivé lesz a majdnem angyali erény a torzult viszonyok közepette, hogy rossz körökből a mégoly kimagasló nagyság számára sincs szabadulás. A drámában bemutatott társadalom olyan sötét, hogy még a minden ízében rendpárti, királyhű Bánkot is elmozdítja „saját természetének és felfogásának... hiteles emberi tapasztaról”. Még az ilyen minden részecskéjében törvénytisztelő és monarchista ember is eljut itt – Pándi hajszálpontosan fogalmaz – a törvényesség és a monarchia megmentése érdekében a formális törvényteleniség és a monarchia egyik csúcsképviseelőjének megöléséig. Bánk lényegéhez tartozik, hogy egészen a lojalitás és a legalitás embere, a fennálló rend biztosítása alapja az ő gondolatvilágának. S ez az ember ismeri fel, ennek az embernek kell felismernie a reformkor egyik nagy mozgató ideáját – azt, hogy „a hazáért érzett felelősség nem foglalhatja magában a királyi ház iránti felelősséget”. Monarchia és nemzet, monarchia és törvény, monarchia és rend nagy nyomatékka válik el egymástól e drámában.

Pándi sarkigazságot mond ki Bánk jellemfejlődését illetően. A nagyúr csakugyan roppant metamorfózison megy át, míg fokozatosan ráébred a trón szentségébe vetett hite és kormányzati koncepciója

illuzionista voltára. Az is igaz, hogy nem mindenben változik meg – új és régi együtt hat cselekvéseiben. A magunk részéről azt tennénk hozzá mindehhez, hogy még az a hatalmas változásív, amelyen Bánk a tragédia folyamán végighalad, sem elegendő ahhoz, amit a történelem az általa reprezentált osztálytól a jövőben, a dráma létrejötte utáni évtizedekben meg fog követelni. Többet azonban ekkor, mint amit a drámaábrázolás 1815–1819-ben nyújt, a korviszonyok nem tesznek lehetővé. Bánk alakja épp ez átmenetiségben válik remekléssé. Katona reformkori olvasóit-nézőit nagyon is elgondolkodtathatta a teendőkről és azok megvalósításáról a banki magatartás.

Finom észrevétele az értekezőnek az is, hogy a Melinda iránti szerelem, s ennek kapcsán a nagyúr sokat emlegetett visszafordulása a békételenekhez vezető útján már a polgári humanizálódás, a személyiségjogot érvényesítő polgári reflex embrionális mozdulatát is hordozza, hogy az érzelmek polgárosodásának jeleként a magánemberi érzelem súlya, fontossága kezd felnőni a közdolgokért való felelősség mellé (miközben az utóbbi felelősség is újjáértelmeződik.) Ez a visszafordulás is az elszakadás kezdetét jelenti az évszázados nemesi metalitás-, érték- és gesztushierarchiától. Más kérdés, hogy ezt az elszakadást Bánk (nem Katona!) nem viszi végig: megítélésem szerint a feudális konvenciók utóbb megnyilvánulnak ebben az érzelemben is, a család és a szerelem fogalmait illetően a polgáris és a hűbéri értékminőségek a nagyúr tudatában egyelőre áthatják-átszínezik egymást. Ebben a történelmi drámában ez nem is lehet másként.

Egy megjegyzést tennék Bánk bosszú-tirádjának értelmezéséhez. Sok találó észrevétele mellett Pándi azt írja itt, hogy a kialakult helyzet-típusban a polgárisabb erkölcs, az emberies férfiasság megnyilvánulása már nem lehet az indulat visszafogása, a félreállítás. Nos, úgy gondolom, hogy az indulat visszafogása egy adott percben még nem félreállítás. Az indulat nem azonos az ésszerűen cselekvő szenvedéllyel, a helyzetet reálisan mérlegelő döntéssel. Az indulat alárendelése a szenvedélynek épp az ésszerű cselekvést biztosíthatja – nem azonnal, természetesen, hanem az elkövetkező jövőben.

Nagyon fontos az elemzésekben Gertrudis dramaturgiai szerepének, helyének megítélése is. Bánk igazi ellenfele ő. A királynő nagystilű romlottsága, manipulatív taktikája, mások manipulációi fölött szemet hunyó, sőt azokat támogató magatartása a legfőbb mozgatója a nagyúr tragédiájának. Továbbgondolva megállapításait: kettejük párharcában nem a hatalom ütközik az erkölccsel, hanem az erkölcsös hatalom az erkölcstelennel. Nem a nagyság „örök”, „időtlen” bukásáról van itt szó

az „erényes” vagy a „megtévesztett” hatalom amorális percmemberkéivel szemben, hanem a kétféleképpen gyakorolt hatalom nagyon is időszerű konfrontációjáról, amely a történelem távlatában akkor is alakítható, esélyeiben megváltoztatható, ha erre a közvetlenül adott időben nem kínálkozik reális lehetőség. Ne feledjük: Bánk maga is hatalom, mögötte is állnak emberek (nem is akármilyenek) – lénye, jelleme Gertrudisszal szembeállítva bukásában is példázat a *másfajta*, az emberséges hatalom történelmi lehetőségéről.

Mennyiben bűnös hát Gertrudis? Pándi az eddigi megítélés két szélsősége között alakítja ki álláspontját. Az egyik: Gertrudis ártatlan Melinda tragédiájában, a másik: mindenben bűnös, öccse gaztettében is cselekvően részes, kiszámított terv alapján teszi tönkre Bánkot és családját. Mindezzel szemben az elemző nagy meggyőző erővel bizonyítja, hogy Gertrudisnak része volt Bánk tragédiájában (nemcsak az országában), ha a Melinda elleni merényletben közvetlenül, elhatározóan nem is vett részt: olyan helyzetet és atmoszférát teremtett az udvarban, oly közállapotokat és életvitelt hagyott jóvá, amely mozgásteret hagyott az ottóknak és a biberachoknak. Pándi fejtegetéseiből kiviláglik: Biberach tervei eleve feltételezik Gertrudis amorális viselkedését, – ha a királynő nem honosított volna meg egy sajátságos életvitelt az udvarban, az okos ritter nem kezdeményezne. Nem *ezt* kezdeményezné. Nem építene Gertrudisra, ha nem tudná, hogy őrá építhet. A királyné nem tudott a merényletről? Akkor e nem tudásért is felelős: a hatalom csúcsán áll, miről tudhat a távolságtól, ha azt sem tudja, ami a közelében történik? Azt nagyon is tudta, hogyan viselkedik általában az öccse. Tudta, de nem akadályozta meg, sőt beszéde, magatartása kétértelműségével a történetek elő is segítette. Tevélegesen nem vett részt a cselszövésben, de lehetővé tette, hiúságával, hatalmi megszállottságával és a családját övező dinasztikus elfogultságával ki is váltotta, sőt elő is hívta a cselszövést. Olyannyira, hogy ha nem is ehhez a konkrét tethoz, de valamely törvénysértő tethoz még közvetett sugallatot, felbujtást („kit meg kellett volna győzni” stb. I. felvonás 12. jelenet) is adott öccsének. Ő indította el – Pándi kifejező szavával élve – a rossz eszkalációját. Egy dráma – hangsúlyozom: egy dráma! – verdiktje szerint mindenképpen bűnös.

A könyv harmadik csomópontjáról, az ötödik felvonás interpretálásáról már másutt kifejtettem véleményemet. Ezért itt csak arra utalok, hogy Pándi koncepciója – Sőtér István úgyszintén kiemelkedő esszéje mellett – végre megnyugtatóan válaszolja meg Bánk erkölcsi vétségének, valójában vétlenségének kérdését. Főképp azt a megállapítást tartom mérvadónak, hogy Bánk mindvégig nem – összeomlása során sem! – tagadja meg tettét. Magam is megkérdőjelezem azt a nézetet,

mintha Bánk Melinda holtteste mellett meginogna tette jogosultságának érzetében. Nincs erről szó, emberileg omlik össze: megsemmisülése egy, a realitásokkal kellően nem számoló, a helyzet megoldását a maga várható következményeiben fel nem mérő egyéniség emberi (és nem erkölcsi) tragédiája. Tettének következményei azonban óhatatlanul visszaháramlanak a tette is, – miért kínozná az önvád, ha a cselekvés általa választott módját (hangsúlyozom: a *módját*, s nem annak erkölcsi jogosultságát!) továbbra is célravezetőnek tartaná? Szándéktalanul okozta Bánk Melinda halálát – ebben Pándinak ismét igaza van. De mégsem mentes e téren Bánk minden felelősségtől. Hadd emlékeztessenek arra, hogy Pándi is leszögezi nemegyszer: Bánk illúziókkal terhelt álláspontot vallott az ország helyzetének megváltoztatási lehetőségeiről.

Még egy ponton lenne kiegészítenem Pándi Pál koncepciójához. Úgy érzem, nem veszi kellően számításba, hogy tettének elkövetésekor Bánkot nemcsak az ország állapotáért érzett felelősség, nem is csupán a férji szerelem, hanem a nemesi becsületén esett csorba kiküszöbölése is vezérli. Biberach alattomos közlésétől kezdve az addig magát olyannyira fegyelmező és szilárd államférfit mindinkább elsodorják indulatai. Az ő tragikumuk abban is áll, hogy a királyné megölésével lényegében nem mozdított elő semmit, viszont lehetetlenné tette a maga számára a népért, nemzetért folytatandó további munkálkodást. Nemcsak Melinda halálát, de Tiborc, a nép elárulását is eredményezte Bánk cselekedete. Egy átmeneti kor hőse Katona József *Bánk bánja*: értelme, gondolati tudatossága, racionális felismerései már a reformkor mentalitását előlegezik, indulatossága, társadalmi konvencióinak egyes beidegzettségei, a lehető szövetségesek mellőzése viszont még az ekkor már avaló feudális értékjegyekhez kapcsolják őt.

A pontos értelmezés igénye olykor szerkesztési túlzásokra ragadtatja a szerzőt. Előfordul, hogy az evidenciát is magyarázza, s az is, hogy ugyanazt a szövegrészletet többször fölidézi – igaz, az olvasó könnyebb tájékozódása érdekében. De talán valamelyest jobban meg lehetett volna bízni az olvasó emlékezetében. Az így megtakarított helyen viszont szívesen olvastunk volna többet Tiborc szerepéről. Bánkot útján ő kíséri végig, s ő az első paraszti figura irodalmunkban, amelynek formátuma nem kisebb a főszereplőkénél. A dráma jelentésében Tiborc alakjának kisugárzása is benne van. S egy másik hiányérzetünk: érdemes lett volna összevetéseket tenni a kortársi hazai drámairodalommal, Katona József pályatársaival. Az ő műveiket is a napóleoni háborúkat követő ideológiai válság, az európai hatalmi struktúra átrendeződése, az ország viszonyaiban bekövetkező nyomasztó változások hívták ugyanis életre. S a drámai műnem első hazai klasszikusával abban úgyszintén meg-

egyeztek, hogy őket is nyugtalanítóan foglalkoztatta a hatalom természetrajza, nemzet és királyi ház egyre baljósabb viszonya – ha műveik színvonala a *Bánk bánnál* sokkal kezdetlegesebb is. Gombos Imrének *Az esküvés* (1817) című sorstragédiája, a kor nagy színpadi sikere visszhangját főleg a népet igazságosan kormányzó fejedelem színpadra állításának köszönhetette, valamint ez alak ellenpólusának: drámájában olyan fejedelmi személy is akad, amelyik gonosztevő módjára viselkedik. Gombos az uralkodói udvart olyan közegnek ábrázolja, amely még egy emberséges fejedelem kormányzása idején is tönkreteszi a benne élők, ennek révén pedig közvetve az ország boldogságát. Bolyai Farkas, a nagy hírnév matematikus, akárcsak Katona, a Döbrentei-pályázatra küldött történelmi tragédiáiban vetítette ki az akkori értelmiség végtelen pesszimista élethangulatát. *Pausaniás*, illetve *II. Mohamed* című drámáiban a hatalom felhasználásának módja izgatta őt is: szerelem és hazafiság, magánélet és kötelesség konfliktusát jelenítette meg a színpadon.

Egy megjegyzésem lenne Pándi és Orosz László eszmecseréjéhez a nemzeti királyság illúziójáról. Orosz László, Katona József jeles monográfusa úgy véli, hogy a nemzeti királyság eszméje Katona korában már időszerűtlen illúzió volt. Csakugyan illúzió volt, de idehaza nem időszerűtlen, még a negyvenes években is sok liberális gondolkodó vallotta magáénak, a nemesi reformellenzék egyik nagy álma volt ez. Mi más lehetett volna, a valóságtól, a történelmi helyzetből el nem szakadva, programeszményül kitűzni Magyarországon 1815–1819 táján, a Szent Szövetség idején?

*

Pándi Pál elemzései nyomán sokkal világosabban értjük mindazt, amit a dráma a reformkornak jelentett, illetve, amit számunkra ma jelent. A *Bánk bán* a reformnemzedéknek mindenekelőtt azt sugározta, hogy a meglevő hatalmi struktúrán belül élni nem lehet, – ezt a szerkezetet meg kell tehát változtatni. A magányosan végrehajtott, szövetségesekkel nem számoló zendülés azonban – ha mégoly erkölcsös indítékokból táplálkozik is – nem megoldás a dráma szerint. Kimondatlanul is egy új út keresése, Bánk, Tiborc és Petur igazának egyesítése mellett apellál az alkotás, a nemzeti erők egységének fontosságát hangsúlyozza az idegen uralom ellenében.

Korunk hazai közönségének pedig azt tolmácsolja Katona remekműve, hogy a hatalom elsőrendű kötelességei közé tartozik a sarjadó, a csak felbukkanó rossz megakadályozása is. Sokszoros a felelőssége pedig akkor, ha kétértelműségével, önös érdekeinek szolgálatával maga segíti elő a rossz érvényesülését. Nemcsak Biberach, de Gertrudis is mindegyre

megszületik – akkor, ha a hatalom saját önkorlátozó gesztusaival nem teszi lehetetlenné (vagy legalábbis nehezzé) létrejöttüket. A *Bánk bán*ban a demokrácia fogalomszava egyszer sem hangzik el. A mű egésze mégis ennek múlhatatlanságát sugallja. (Akadémiai Kiadó, 1980.)

FENYŐ ISTVÁN

MIKOR SEBESÜLT MEG PHILOKTÉTÉSZ?

SOMLYÓ GYÖRGY: *PHILOKTÉTÉSZ SEBE* CÍMŰ KÖNYVÉRŐL

Köztudomású: a magyar szakirodalom a modern költészet speciális poétikai kérdéseit mind ez idáig oly nagy mértékben elhanyagolta (legfeljebb egyes konkrét jelenségek elemzését hozva létre az esztétikai általánosítások sokszor elnagyolt kifejtése mellett), hogy már csak ezért is, a hiány leküzdésének okán üdvözlendő lenne a modern költészet magyar rajongójának, Somlyó Györgynek alapos munkája. De e *Bevezetés a modern költészetbe* önmagában is fontos mű: olyan könyv, melyben a mélyen értő líraértékelés hallatlanul finom minőségérzékkel, s az anyagnak imponálóan fölényes kezelésével párosul, s melynek ismeretközlő és felvilágosító funkciója egyaránt magas színvonalon érvényesül.

A *Philoktétész sebe* – valóban *bevezetés* a modern költészetbe, leírásai pontosak és hasznosak. Somlyó e műfajt – a mű eredeti, oktató szándékainak megfelelően – maradéktalanul vállalja, s így könyve, bizonyos szempontból, tanítandónak is tekinthető. Esztétikai szemlélete, mely a műalkotásnak elsősorban művésziességét kívánja hangsúlyozni, mely a közvetlen, racionális érthetőségnek (megérthetőség, közérthetőség stb.) a műalkotás fogalmából adódó és kikerülhetetlen korlátait nemcsak megvilágítja, hanem beláthatóvá is teszi, sőt állandóan szemlélteti és alkalmazza, korunkban, az ideológiai-tartalmi megközelítések korában, az esztétikai érzékenység soradásának jelen állapotában üdítően hat, s az irodalomoktatás minden fokozatán követendő példaként kellene, hogy szolgáljon. Követendő s oktatóndó lenne továbbá e szemlélet nyitottsága, mely állandóan új jelenségek befogadására szólítja fel az olvasót, sőt anyagával szembeni rokonszenves elfogultsága is (hisz még mindig oly erős az idegenkedés irodalomfelfogásunkban a modernséggel szemben!); bár ennek révén a könyv természetesen elsősorban azok számára lesz meghökkentően újszerű,

akik a tárgyalt anyaghoz – bármilyen okból – negatív előítéletekkel közelednek.

Somlyó – esszéista: könyvének műfaji sajátossága e beállítottságából érthető meg. Egyszerre kívánja tehát anyagának művészi, befogadási élményét közvetíteni, s racionális-tudományos leírását is nyújtani. Nem feladatunk itt az esszé műfajáról *általában* értekezni, csupán azt kell állandóan újra és újra figyelmünkbe idézni, hogy e műfajjal szemben a legszigorúbb, legegzaktabb tudományos kritika érvényét veszti: nem az önálló, eredeti irodalomtudományi felfedezéseket kell számonkérni rajta (hisz a *bevezetés*-jelleg is eleve feltételezi, hogy inkább összegzésről, feldolgozásról lesz szó), hanem azt kell figyelemmel kísérnünk, milyen meglátások, milyen asszociációk és élmények kapcsán jön létre ama rendszer, mely mint szubjektív költői álláspont és tudományos állásfoglalás egyszerre érvényesíthető. Somlyó könyvének magasan kiemelkedő részei épp azok, melyekben állásfoglalását példákkal illusztrálja, szemlélteti, kiragadott és öntörvényű összefüggéseket teremt, az objektív bizonyítás száraz logikai rendjét eleve háttérbe szorítva. Így születnek ama remek megvilágító ötletei egyes motívumok kapcsán (gondoljunk csak a rózsza-motívum fejlődésének árnyalt bemutatására, a ház-motívum kifordulásának példájára, *A fekete zongora* érthetlenségének és mára talán túlságosan érthetővé válásának kitűnő leírására – vagy magára a címadó önálló esszére Philoktétész megsebesüléséről), amelyeknek meggyőző ereje a könyvnek mindvégig nagy erejű sodrást tud adni, s amelyeknek izgalma és szépsége a könyvnek minden sorát áthatja. Mindebből természetesen az is következik, hogy a könyv szakmai feldolgozása során elsősorban nem az egyes állítások önálló tudományos értéke és bizonyítása, hanem az *álláspont maga*, a szemlélet egésze kell, hogy figyelmünket magára vonja. Az álláspont azonban tüzetesen megvizsgálandó, most már „tudományos” szempontból is, s nemcsak azért, mert Somlyót irodalmi gondolkodásunk jelentős alakjának tekintjük, hanem azért, mert koncepciója a 20. századi költészet magyarázatai közül egyike a legimponálóbbaknak, melynek – úgy látjuk – közkeletűvé válása is folyamatban van.

Somlyó modernség-koncepciója – bocsássuk előre – rendkívül paradox. Paradox annak ellenére, hogy homogenitása kétségbevonhatatlan, sőt – az esszé-műfajt ismervén – szokatlanul, rendkívüli módon erőteljes. Paradoxitásának oka, véleményünk szerint, abban rejlik, hogy Somlyó oly időpontban (a hetvenes években) írja összefoglaló könyvét a nagy vonalaiban egységesnek tekintett *modernség* sajátosságairól, amikor – legalábbis számunkra úgy tűnik – épp a Somlyó által adott értelmű modernség nagy kifulladás (volt) megfigyelhető, amikor az ezekben az években kibontakozó „modern” (azaz „korszerű” stb.) irányzatok épp azt a tapasztalatot voltak kénytelenek

megszerezni, feldolgozni, illetve alapul venni, hogy *ama* modernség, hiába hirdette, nem is vált *oly* élesen el a „hagyományos” kultúrától, s hogy a történeti értelemben vett kontinuitás jóval erősebb, mint ahogy azt akár az ő-s-moderne, akár Somlyó feltételezik. Igen valószínű természetesen az, hogy e megítélésbeli különbség visszavezethető generációs különbségekre is: számunkra jóval több költészet-anyag tűnik már *történetinek*, ami azt is eredményezi, hogy ugyanaz az anyag már más kontextusban, más rendszerben lesz értelmezendő – az Újság élménye más elkülönülésekben fogalmazódik meg.

Másrészt úgy érezzük: e modernség-koncepció nemcsak elkülönülésben, hanem egységességben is megkérdőjelezhető. Somlyó, teóriájának egysége érdekében egymással szögesen szemben álló, egymást tartalmilag és formailag is, ideológiailag is kizáró irányzatokat hoz közös nevezőre, egy nagy áramlat részeként (ill. belviszályaiként) tüntetve fel őket, s ez az egységesítés számunkra – furcsa ezt épp Somlyóval szemben említeni – az irodalomtörténeti lezárt korszakolás némileg erőszakolt leegyszerűsítéseit idézi fel. Úgy véljük, a 20. század költészete, hasonlóan más korszakokéhoz, nem fogható fel egységesként, a keletkező költői irányzatok már keletkezésük pillanatában szétváltak s szembeszegültek egymással, s bár irányzatos szembeszegülésük ma már nem fogalmazható meg *kizáró* és értékelő szembeállításokban, értékük épp különműségükben ragadható meg.

Megítélésünk szerint *ama* roppant éles cezúra, amit Somlyó húz a hagyományos és modern költészet közé, nem vágja *ketté* a költészet világtörténeti folyamatát. Intő példaként szolgálhat az avantgarde irányzatoknak – talán közvetlenül nem belátható, s távolról sem a közvetlen előzményekhez kapcsolódó hagyományba gyökerezettség (ennek tárgyalása során Somlyó megelégszik az egyes költők teoretikus nyilatkozatainak bemutatásával, s lemond a műelemzésekről), s az ezen keresztül megnyilvánuló ismétlődése költői formáknak és formálásoknak, amely – természetesen – költői alapállásoknak, költészetfelfogásoknak ismétlődését és specifikálódását hordozza. Amaz időhatárt, melyet Somlyó a 19. század közepe körül meghúz, mi igen jelentős történeti, de nem világtörténeti korszakoló tényezőnek állítanánk be.

Somlyó cezúrája azonban nemcsak történeti, hanem értékelő is. Meghökkenő, de igaz: a klasszikus irodalmak oly páratlan ismerője, mint Somlyó, azt a benyomást kelti, mintha a „modern” költészet, abból következően, hogy „modern”, legalábbis vállalásában, tökéletesebb is lenne a réginél. Bár ez az állítás ily nyíltan nem hangzik el, nyomai a könyvben mindenütt fellelhetők, az értékelés elfogultsága mindvégig nyilvánvaló. Szembeállításként hangzik el: „A modern tudománnyal, a fizikával, a biológiával párhuzamosan, a modern művészet is

az emberi és anyagi mikrokozmosz és makrokozmosz meghódítására tör. Megközelíteni, amennyire közel csak lehet, az emberi gondolkodás mechanizmusát, és megközelíteni, amennyire csak lehet, az embertől független anyagi végtelenség mechanizmusát (sait).” (254–255.) Kérdésünk ezzel kapcsolatban (hangsúlyozzuk: nem a klasszikusok védelmének állásából, nem a modernnek ellenében beszélünk): nem mindig ez volt a nagy művészet célkitűzése, természetesen az adott kor színvonalán? Nem az teszi-e a régi műveket ma is befogadhatóvá, hogy az *emberi* világ mikro- és makrokozmosza nem tudományos értelemben bővül? S végezetül: vajon tudunk-e mit kezdeni a régi művészetekkel, s meg tudjuk-e indokolni esetleges esztétikai tetszésünket, ha úgy véljük, egyedül a „modernség” látásmódja érvényes kizárólagosan – s visszamenőleg is?

Ennek jegyében vetődik fel újra – Somlyó könyvének olvasása előtt és után egyaránt – a döntő kérdés; mi tehát a *modern*? Mit jelent e szó? Vagy engedékenyebben – ha elfogadjuk Somlyó idegenkedését a szigorú fogalmi meghatározásoktól: *ki* a modern? Somlyó fejtegetéseiből épp a központi kategória tartalma marad számunkra homályos. Nem tudjuk, azonos-e az avantgarde-dal (valószínűleg nem, de az utóbbinak használata sem következetes); azonos-e az újat akarással (de hisz Somlyó Valéryt és Babbitot is modernnek tekinti – bár az utóbbinak ama sorát: „A régi jobb volt!” nem idézi); azonos-e az elidegenedés beismerésével (de az erőszakos elidegenedés-ellenesség is beletartozik) stb. Végső soron az a gyanúnk támad, hogy e fogalomnak itt nem tartalma, hanem csak formális és történeti-leíró jelentése van: modern az, aki Rimbaud óta jó költő volt. E feltételezett meghatározásnak nem elsősorban tautologikus mivolta feltűnő számunkra, hanem inkább az, hogy használata során túl sok minden rendelődik hatásköre alá: modern az is, aki individualista, az is, aki közösségi (vö. *Névmások cseréje* c. fejezet 271–285.); az is, aki a formát rombolja, az is, aki klasszicizál. Nem tudjuk meg, hogy a paradigmátikusnak tekintett (önmagában kiváló) Füst Milán-kép modern volta mellett *hogyan* modern pl. a szintén idézett Illyés Gyula; miben *azonos* Szabó Lőrinc modernsége A Sátán műremekeiben és a Tücsökzenében (különösen, hogy Szabó Lőrinc poétikája eddigre „klasszikusan lehiggadt” – 228.); mit jelent az, hogy a modernségnek is vannak „klasszikusai” ... Félreértés ne essék, nem a könyv értékhierarchiáját kifogásoljuk. Somlyó értékeléseit elfogadjuk, ítéleteivel egyetértünk, mi is azokat tartjuk a század vezető költőinek, akiket ő. Csupán a leírások és jellemzések specifikálását hiányoljuk: azt szeretnénk tudni, *miben* azonosak, s *miben* különböznek ezek a költők – a „modernség” mindent egybeemelő kategóriája, erre, úgy tűnik, nem ad választ.

A fogalmi meghatározás történelmi oldala: mikor is kezdődik a modernség? Mikor sebesült meg Philoktétész? A címadó esszé önmagában gyönyörű allegorikus kifejtését mélyen meggyőzőnek érezzük. Ám gyanúnk ismét feltámad: szerencsés-e az ógörög mítoszt egy *történeti* leírás allegóriájává tenni? Az értelmezés hibátlan, de rögtön igényli az értelmezés általánossá tételét is; ha viszont Philoktétészt csak a múlt század vége felé hagyjuk megsebesülni, elveszítjük a mitikus vonásokat. Természetesen tudjuk: a művészet válságának időbeli kezdőpontja körül hatalmas művészetelméleti viták dúlnak, s az időpont meghatározása választás kérdése. E vitában a választás nyilvánvalóan a használt művészetfogalom teoretikus alátámasztásától függ: Somlyó, több marxistához hasonlóan a XIX. század közepe – vége felé teszi e pontot, míg mások, időben visszafelé haladva, a romantikában, a barokkban, a manierizmusban látják a döntő fordulatot. Nem azt akarjuk itt hangsúlyozni, hogy a mi véleményünk szerint is régebbre nyúlnak vissza a Somlyó által vizsgált jelenségek gyökerei; nem is azt hiányoljuk, hogy Somlyó nem írt részletes társadalom- és irodalomfejlődési teóriát; csupán azt keveselljük, amit Somlyó – pl. csak poétikai szempontból is (ami pedig könyvének központi célkitűzése) – a választott anyag keletkezés-történetéből feltár. Bemutatásában – teoretikusan nézve – a modernség szinte egy csapásra keletkezett, s még amaz előzményeket is, melyeket pedig helyenként igen alaposan felsorol, szinte szakadék választja el „modern” beteljesülésüktől. Ezért határolja el korszakát oly határozottan a romantikától (melyben pedig az általa vizsgált jelenségek *elemenként* – s ez valóban választó tényező – *mind* megtalálhatók lennének), s ezért válnak az általa felhozott régi analóg példák is csupán illusztrációkká, melyek ugyanazt a fogást, jelenséget tükröznék ugyan, csak épp nem „modern” megközelítésben.

Mindennek poétikai magyarázatát, azt hisszük, akkor lephetjük fel, ha feltételezzük: Somlyó modern költészetideálja – ugyanúgy, mint a kezdeti nagy modernké – a 19. század költészfelfogásának ideáltípusával folytatott harcban alakult ki, s e harcnak végeredményeként a modern költészet abszolutizált ellenpontja ez a – tiszta formában soha nem élt – költészetideál lett. Somlyó számára a hagyományos költészet, melyhez képest a „modern,, speciális elkülönülésként fogható fel, ama teoretikus modellel lesz azonos, melyet a 19. század második felének akadémikus irodalomfelfogása kodifikált. E klasszicizáló modell bírálata egyrészt teljességgel jogosult, s nemcsak azért, mert már a maga korában sem felelt meg az élő (és történeti) irodalmi anyagnak, hanem elsősorban azért, mert az irodalmi közfelfogás, az iskolai oktatás még ma is hatalmas mértékben, s eléggé el nem ítéhető módon, ennek bővületében működik. Másrészt azonban e szigorú szembeállítás elhomályo-

sítólag is hat: ha valóban mélyen, folyamatában akarjuk megérteni a 20. század líráját, tágabbra kell a teoretikus érdeklődés határait is kitolnunk, s mivel most nem az vizsgálendő, mit mondtak a művészetelméleti kiáltványok, mit *vetettek el* a nagy lázadók, hanem az, mit *valóstitottak meg* a művek, más korszakokat is be kell vonnunk a tüzetes vizsgálatba.

Csupán néhány példa szemléltetésképpen. Somlyó a modernség egyik fontos elemeként kezeli, s elemzéseiben kiválóan le is írja a grafikai kép kiemelkedését a vers szövegéből, a betűknek mint a vers elemeinek önállósulását, a kalligramok térhódítását. Mindennek igazsága látványos, csak az nem állja meg a helyét, ami a radikális újszerűséget illeti. Illetve az is megállja, de *csak* a XIX. századdal szemben. A képvers modern ötlete ugyanis ősrégi, és a történelemben *állandóan* újra felbukkan. Bár Somlyó említ egy példát az antik költészetből, ennek súlyát azonban nem érzékelteti; s elhagyja olyan nagy fontosságú jelenségek említését, mint pl. a középkori abecedariusok, az akrosztikonok, a kronosztikonok, a barokk korszakig nagy népszerűségnek örvendő képersek (kereszt, oltár, virág stb.), vagy, hogy pl. még Goethe is tulajdonított jelentőséget a grafikai külalaknak (a Marienbadi elégiát hangsúlyozottan *latin* betűkkel írta le) stb. Természetesen nem az adatok felsorolását várjuk el egy modern poétikától, csak annak *hangsúlyos* kijelentését: a képverset (stb.) nem a modernnek találták ki, s a vers *nem attól* lesz modern, hogy grafikai-vizuális képe is szerepet játszik.

A másik példánk a vers és próza határainak elmosódását érinti. Somlyó itt is döntő fordulatot látta a modernségben, s az általa idézett szövegek elemzése önmagában meggyőző. A *fordulat* ténye azonban ismét kérdéses: nemcsak arról van szó, hogy e két szövegszerkesztési elv ma is, mindennek dacára, karakterisztikusan elválik egymástól, hanem arról is, hogy ellentétüknek abszolutizálása visszavetítve sem jogos. Elegendő hivatkozni itt pl. Novalis Himnuszok az éjszakához c. versének bizonyos szakaszaira, a 18. századi prózai idillekre, a középkori prózai szövegeknek gyakori ritmikus tagoltságára stb. hogy lássuk: a modern prózavers sem hagyomány nélkül való. Sőt, továbbmenve: a formaelemek részletes és tüzetes számbavétele során épp az alapkoncepció válnék kifordíthatóvá; az bizonyosodnék be, hogy nem a 20. századi formakincs alkot *egy* homogén, önelvű irodalmiságot, hanem konstruált ellenfele, a 19. századi teoretikus (és igen csekély mértékben működő) modell volt *egy* történeti pillanatnak, bár nagy hatású s tovább élő, de mégis mulandó terméke, s hogy a 20. századi modern költészet, bár önmagát szembefordulásként határozta meg, sokkal inkább egy gazdagabban értelmezett hagyomány szabad felelevenítéseként fordult vissza elfelejtett forrásokhoz.

Nem véletlen, hogy ily súllyal szólunk formai kérdésekről. Egyrészt poétikai könyv esetében ez természetes kell, hogy legyen, másrészt Somlyó szemlélete eleve kínálja könyvének ilyen megközelítését. Számára a modernség elsősorban a forma kérdése. Így érthető az is, hogy nála a múlt századi modernség legnagyobbjaként Rimbaud értékelődik, s Baudelaire, akiben pedig a modernségnek több teoretikusa látja a kezdetet (pl. H. Friedrich, W. Benjamin stb.) némileg háttérbe szorul. Az ok: Baudelaire formáinak zártsága, viszonylagos klasszicitása. A következmény: Somlyó, számunkra már elfogadhatatlan gesztussal, Baudelaire-nek egy autorizálatlan töredékével nyitja meg a modernség korát (a *töredék*-jelleg a döntő!), s így „egy Baudelaire-en túlmutató Baudelaire költeményt” (286.) konstruál, amivel, úgy érezzük, indokolatlanul alábecsüli Baudelaire egész, nem töredékes teljesítményét.

A formai megközelítés Somlyó legerősebb oldala. Itt tud költői érzékenysége leginkább kibontakozni: gazdag megfigyelései, megvilágító ötletei rendkívül tanulságosak. Elemzései igazolják azt a gesztusát is, amellyel a *rím*et teszi a hagyományos költészet paradigmatisz képviselőjévé – bár a metrika és ritmika elhanyagolása fájlaható. A rím valóban a legfontosabb versszervező elemek közé tartozik, s egy poétikán belül központi szerepet akkor is megérdemel, ha „uralmáról” beszélni alighanem túlzás (különösen akkor, ha – mint Somlyó – a rímnek kizárólag fonetikai, egybecsengő funkciójáról veszünk tudomást, s metrikai, mondattani, szemantikai vonatkozásait háttérbe szorítjuk). Somlyó a rím változásának történeti folyamatát árnyaltan írja le, példái igen találóak – csak a folyamat egészének értelmezése hagy maga után kívánnivalókat. A modern költészet rímellenessége ugyanis nem abszolutizálható sem visszamenőleg (pl. a 18. századi rímellenesség ugyanazon érvelés alapján vezetett el a klasszicista rímelés és verselés megújításához, mint a „modernség”), sem előre nézve: a 20. században sem történt megsemmisítő lázadás a rím uralma ellen, csupán egy rímkódexet vontak ki a használatból, s váltottak fel mással. A modern költészetben csupán „antirím” feltételezni mindenképpen túlzás, a Somlyó által felhozott példaanyag maga is ellentmond neki, pl. Aragon módszerének kiváló leírásával. De ha az Aragon-féle technika pusztá visszahatásként lehetne is értelmezhető, még mindig hiányolható ama, kétségbevonhatatlanul modern költők idézése, kiknek magasrendű rímélése épp nem az antirím jegyében fogant. Elegendő itt, hogy különböző nyelvekre hivatkozzunk, pl. József Attila, Mandelstam és Paszternak vagy Gottfried Benn nevét kiemelünk, kiknek hangsúlyosabb szerepeltetését e könyvben alighanem épp az gátolta meg, hogy nem látványos formabontó gesztusokkal léptek fel, s a versnek

bizonyos újraklasszicizálását kísérelték meg (más oldalról nézve, de ugyanezen az alapon lenne számonkérhető az állandóan hagyományra hivatkozó Eliotnak nagyobb súlyú szerepeltetése is).

A formai elemzések kapcsán egy utolsó megjegyzés. Somlyó saját előfeltételezéseinek csapdájába esik, mikor esztétikailag és történetileg is el akarja különíteni modern korszakát: olyan elhatárolásokra és kizárásokra kényszerül, melyeket egyébként aligha vállalna. A modern költészetből indul ki, de a levont esztétikai tanulságokat rögtön be is zárja a modernség túl szűk történeti korlátai közé. Eljárását egy ellenpéldával világítjuk meg, anélkül, hogy bárminemű összehasonlítás lenne célunk. Az általa is oly sokszor és egyetértőleg idézett Jakobson költészetfelfogása, feltevésünk szerint, azért válhatott oly nagy hatásúvá, mert ama tapasztalatokat, melyeket korának *legmodernebb* irányzatai hatása alatt szerzett, az *egész* költészetre, *visszamenőleg* is érvényesítette, s így, teoretikus szűkítés nélkül, új lehetőségeket teremtett a történeti elkülönítések számára is. Somlyó e kitekintést már nem tekintette feladatának: következtetéseit kedves korszaka, a modernség számára tartja fenn, s ezzel, sajnos, önmaga ellenére is, érvényüket korlátozza.

Ama történeti-társadalmi változásokat illetően, melyek a költészet Somlyó által leírt fordulatát előidézték, Somlyó kevesebb eredeti gondolatot nyújt, mint a költészet sajátos elemzése során. Itt, vérbeli esszéistaként, művészi módon, nagy erővel illusztrálja ama folyamatot, melyet a marxizmus általános esztétikája rögzített, s tökéletes szépségű képekkel teszi érzékletessé – és líraivá – gondolatmenetét. Külön is kiemelendő pl. az elidegenedés folyamatának megelevenítése Goethe és Rilke rejtett összefüggésének feltárása által (a *ház* módosuló motívumának elemzése mint filológiai trouvaille is kimagaslik): Somlyó itt a legfinomabb érzékű és legszabatosabb irodalmi gondolkodóként lép fel (hasonló intenzitású, részletesen is kidolgozandó nagy találát Füst Milánnak a bahtyini karneváli világnézet alapján adott értelmezése!). Az általános esztétikai fejlődés folyamatos kifejtése már némi kétséget hagy maga után: marxista alapozású leírása és a általa leírt anyagnak értékhierarchiája bizonyos feszültséggel illeszkednek csak egymáshoz. Ha nagyon élesen akarnánk fogalmazni: mintha a – sokszor nyíltan is vállalt – Lukács György-i teória elevenedne újjá és fordulna ki itt; az azonos leírás és indoklás az alapteóriába be nem férő alkotók nagyságát lenne hivatva igazolni. Mintha – tovább folytatva az analógiát – Lukács György érvelésével a *XX. század dicséretét olvasnánk*, amely Lukácssal szemben nemcsak az azonosságot, hanem már a nyílt szembenállást is vállalja. Ismételjük: teljes mértékben elismerjük Somlyó igazát a költészet (mi inkább úgy mondanánk: költészetek) nagyságát és értékes-

ségét illetően, lírai értékhierarchiáját messze jobbnak és igazságosabbnak érezzük más összefoglalásokénál. Csak azt az egyet nem hisszük, hogy e nagy lírai művek erényei és értékei e magyarázatra szorulnának rá, s hogy kizárólag egy – néha bizony erőszakolt – szocialista ideológiai meghosszabbítás révén nyernék el létjogosultságukat.

Mégegyszer hangsúlyozzuk: Somlyó értékválasztásaival nagymértékben egyetértünk. Esztétikai ízlése biztos, ítéletei, mikor ízlésítéletek, szinte tévedhetetlenek. Ezzel könyve létjogosultságát és szépségét – minden kritikai fenntartásunk ellenére is – tökéletesen elismerjük, sőt szükségességét és fontosságát külön is hangsúlyozzuk: manapság, mikor egyre ritkább az olyan irodalmár, aki *ízlését* és minőségérzékét tudná gondolatmenetének alapjául vetni (anélkül, hogy érdektelenségbe süllyedne), a Somlyói út feltétlenül üdvözlendő. Természetes az is, hogy ez az ízlésre alapozó esztétizálás további problémákat is rejt magában: úgy véljük pl., hogy Somlyó némileg alábecsüli az ideológikum szerepét a modernségben (holott, számunkra úgy tűnik, a romantika utáni művészeteknek az ideológia minden szinten döntő mozzanatává vált); továbbá igen nehezen lehet e tiszta ízlésen alapuló értékválasztások igazságát mások számára, a belátás szintjén túl is, bizonyítani (e probléma megkerülését fedezhetjük fel abban, ahogy Somlyó a modernségben oly nagy szerepet játszó *blöff*nek sem jelentőségét, sem jelentéktelenségét nem kívánja érinteni) – de mindezen nehézségek mellett is a pozitívumok túlsúlya döntő: az állásfoglalás személyessége és biztonsága imponáló fölényrel érvényesül.

Befejezésként, s visszatérve a bevezetőben már leszögezett generációs különbségre is, felmerül bennünk, s korántsem csupán Somlyó könyve kapcsán – s reméljük, az is kiderült, nem konzervatív, nem modernség-ellenes alapon, hanem épp a modernség teljes elfogadásának nevében – a kérdés: ha, kívülről nézve, a „modern” kategóriája ennyire ingatag és csillámló, ha a modernség első ideológusai ennyire az *adott* pillanathoz képest adták ki a jelszót: „modernnek kell lenni mindenestül”, vajon tényleg *mindenestül* modernnek kell-e lenni ahhoz, hogy korunknak oly ellentmondásos irodalmisága érthetővé váljék? (Szépirodalmi, 1980.)

MARGÓCSY ISTVÁN

SÓTÉR ISTVÁN: GYÜRÜK

Előző két tanulmánykötetében Sőtér István irodalomtörténeti és elméleti írásait bocsátotta közre, így a *Werthertől Szilveszterig*ben (1976) a 18–19. század fordulójától Petőfiig időszak jelenségeiről

szólókat, a *Félkör* (1979) címűben a 19. század második felét tárgyaló munkáit, jelenlegi gyűjteménye pedig lényegében a 20. századi irodalommal foglalkozó írásait tartalmazza. A megelőző két kötettől a *Gyűrűk* némileg műfajában is eltér, miként ezt a szerző maga is megfogalmazza: „Az első két kötet szerzője inkább az irodalomtörténész, a harmadiké, a *Gyűrűk* elsősorban az irodalomkritikus.”

Sőtér István természetesen nem választja el egymástól az irodalomtörténetet és a kritikát, e két tevékenység ugyanis szükségképpen érintkezik, mi több: valamilyen módon feltételezi egymást. Az irodalomtudomány művelői általában igyekeznek egyesíteni az irodalmi jelenségek megközelítésének e két egymást feltételező módszerét. Az már ritkább eset – némiképp a munkamegosztás és a fokozódó szakosodásnak eredményeként –, hogy a szakember mintegy „tárgyának” is, jelen esetben a szépirodalomnak aktív művelője legyen. Az a természetes egység, amely a szépirodalomtudós alkotó munkájában jut kifejezésre, nem ismeretlen sem a világirodalom, sem a mi irodalmunk történetében. Kár, hogy az idő egyre kevésbé látszik kedvezni ennek az alkotó-típusnak. E körülmény bizonyosan hozzájárul ahhoz, hogy napjainkban az irodalommal foglalkozó szaktudomány és az élő irodalom kapcsolata elvesztette régebbi közvetlenségét.

Szépirónak s egyidejűleg kritikusnak és irodalomtörténésznek lenni nem annyit jelent pusztán, hogy bizonyos stílári elegancia szüremlik át az értekező prózába, a hozadék több ennél: az irodalmi alkotással való bensőséges kapcsolat, a „tárgy” oldaláról is átélt személyes tapasztalás. Mindez olyan árnyalatok meglátására és kifejezésére tehet alkalmassá, aminőt esetenként hiába várnánk egy más típusú kutatótól, bármily erényekkel rendelkeznek is egyébként. Sőtér István mint irodalomtörténész azonban többször is hangsúlyozza, hogy semmi biztosítékot nem nyújt az írói teljesítmény arra, hogy az elméleti nézetek és értéköléletek az irodalmi művel azonos szintűek legyenek, mint ahogy nincs ilyen biztosíték fordítva sem: a regény szakértője vajmi könnyen kudarcot vallhatna regényíróként. Ahol azonban a tevékenységi körök harmonikusan illeszkednek, mégpedig a tudatosság magas fokán, ott az eredmény többnyire nem marad el.

E kötet, elsősorban éppen a kritikák, e tömör, szubjektivitást sem nélkülöző, ám végső fokon mégis objektív ítéletet tartalmazó műelemzések közvetítésével érzékelteti az irodalomra vonatkozó nézetek harmóniáját, sok szálból szövődő egységét. Korántsem véletlen, hogy Sőtér István munkásságát jellemezve minduntalan felbukkan az „egység”, „sokoldalúság”, „harmónia” kifejezés. Ő ugyanis sohasem tartozott az úgynevezett szigorú kritikusok közé, célja kritikái és tanulmányai megírásakor elsősorban nem valamilyen irány, gondolat, felfogás védelme

vagy képviselte, hanem a szóban forgó mű vagy életmű megértése, sajátos értékeinek feltárása. S ebben a vonatkozásban, a mű értékeinek tisztetében, rendkívül toleráns, nem engedi a részben művön kívüli (akár politikai) szempontok felülkerekedését. Ez a tolerancia azonban egyáltalán nem jelenti, hogy Sőtérnek csak dicsérő szavai vannak irodalmunk jeleseihez vonatkozóan. A pálya egyenlenségeit, a mű ellentmondásait, a gondolat kihagyásait pontosan, s legyen akár Németh Lászlóról, akár Szabó Lőrincről vagy Halász Gáborról szó, azzal a kritikus „megvesztegethetetlenséggel” közli, amely jó kritikai hagyományaink közé tartozik. Ám arra mindig gondosan ügyel, hogy mérlegelése megfelelően a kor-személyiség-mű valóságosnak ítélt korrelációinak, sítéletét a mégoly jó szándékú vagy progresszívnek tetsző konjunkturális tényezők se befolyásolják. Ennek a kritikai magatartásnak is köszönhető, hogy Sőtér nem vett részt az irodalmi élet hétköznapi perpatvaraiban, amit persze nem minden esetben és nem mindenki sorol a kritikusai erények közé.

A tárgyilagosságra való törekvés, a mű megértésére törekvő méltányosság semmiképpen sem jelenti azt, hogy Sőtér István kívüllállóként szemlélte volna az irodalmi s az ezekkel összefüggő társadalmi-politikai jelenségeket. Joggal tiltakozik – kötetének nem is egy helyén – a nemzedéknek valamiféle behatárolható irodalomtörténeti kategóriaként való alkalmazása ellen. Ám közös történelmi élmény, a feladatok azonnossága, a műveltség rokonvonásai s a kultúra küldetéséről vallott nézetek egy meghatározott történeti korszakban még akkor is szervező erőnek bizonyulnak, ha programszerűen működő irodalmi csoportosulásról nem is beszélhetünk. A harmincas évek derekától a felszabadulásig terjedő időszak szinte kikényszerítette az állásfoglalásokat. Az utókor hajlamos az így kialakuló fejlődésvonalakat elnagyolni, ez azonban minden távlatnak velejárója, a tartósan bizonyuló értékek szelekciójának következménye. Végül is a szellemi értékek védelmének mind tudatosabb programja, amelyet a fasizmus előretörése alapmagatartásként mintegy kikristályosított, a kor progresszív, humanista irodalmának egyik legfőbb érdeme: s voltaképpen ez a magatartás minősítette e korszak íróinak egy igen jelentékeny csoportját. S ebből a meggyőződésből származott az erőtartálék is, amely – s erre Sőtér számos írása példa – az ötvenes évek dogmatizmusával szemben is egy józan, értékvédő törekvést érvényesített.

A kritika sokszor egy helyzetjelentéshez hasonlítható: egy-egy alkotói pálya helyzete, kilátásai, lehetőségei az adott időpont metszetében. A benne foglalt megjegyzéseket vagy igazolja, vagy korrigálja az idő. A *Négy évszak* költői antológiához írt tájékoztató költő-portréi például minden bizonnyal Sőtér István legjobb tudása szerint megalkotott

tömör, a legfőbb jellegzetességeket sűrítő költő-arcképek. Nyilvánvaló, hogy bár a megfogalmazott karakterisztikumok nyújthattak számára a még ki sem alakult pályaszakaszokra vonatkozó jelzéseket, s ezeket finom kritikusi beleérzéssel sejtette is – bizonyára nem vállalkozott jóslásra. Annál meglepőbb, hogy a több mint három évtizeddel ezelőtt papírra vetett jelenségek szinte százszázalékosan beigazolódtak. A mából visszatekintve, a nagyobb pályaszakasz vagy teljes életmű ismeretében is nehéz lenne az antológia költőire illő tömör ismertetéseket pontosabban, találóbban megfogalmazni.

Sőtér István írásain végigvonul az a gondolat, hogy a magyar irodalom része a világirodalomnak, hogy a nemzeti irodalom a világkultúra összefüggései nélkül nem értelmezhető helytállóan. Határozottan elutasít mindenféle bezárkózást, nemzeti' egyszempontúságot. Több helyütt kifejti, hogy ez a legnagyobbakra sohasem volt jellemző, vagy ha néhányuk tájékozódása szűkösebb volt vagy hiányos, ez mégoly kiváló tevékenységüknek sohasem vált javára. Ezzel együtt azonban a formális műveltséget sohasem becsüli túl, nem „urbánus” abban az értelemben, ahogy ezt a kifejezést a magyar irodalom megosztásához vezető ellentétek idején használták.

Régi szokás a szakkritikában is, hogy a témaválasztásból következessen a recenziens valamely kötet irányára, a témák összetételéből, az ebben kifejeződő vonzalmakból vezessen le valamilyen irodalomfelfogást. A kritika műfaja esetében felettébb kockázatosak az ilyen feltételezések, hiszen a legtudatosabb kritikusi tevékenységhez is feltétlenül kapcsolódhat valamilyen alkalmosszerűség, ha más nem, a bírálatra érdemes művek megjelenésének alkalmosszerűsége. Némileg más a helyzet a tanulmányok esetében, noha az alkalmi jelleg (pl. a nálunk hangsúlyozott szerepű évfordulók idején rendezett ünnepek, ülésszakok) itt is érvényesülhet. E körülmények azonban legfeljebb motiválják, de nem minősítik egy tanulmány értékét. Mindezek köztudott dolgok, mégsem árt megemlíteni, mert Sőtér István köteteivel ellentétben nem egy tanulmánykötetet az a körülmény duzzaszt tekintélyes vastagságúra, hogy a szerző szükségesnek tartja minden leírt szövegét időről időre újból nyilvánosságra hozni. Sőtér tanulmányai a külső tényezőktől függetlenül is alapos, elmélyült alkotások, a konkrét feladat megtisztelő kényszere nem csökkenti, hanem fokozza igényességét.

Így például igen fontos, összefoglaló mondandója van a Nyugat nagy írónemzedékéről (Ady, Móricz, Kosztolányi), de nem kevésbé lényegesek Krúdyról, Kassákról szóló írásai. A *Két világháború között* cím alá foglalja e korszak jelentékeny íróiról írott tanulmányait, különös figyelmet szentelve e témakörben Németh Lászlónak, akinek munkásságáról, műveiről öt tanulmányt olvashatunk a kötetben, közülük, ha

szükséges egyáltalán rangsorolni, az *Iszony* elemzése (Németh László és az *Iszony*) az, amely minden vonatkozásban alapkivétel az íróról szóló szakirodalomban, s amelynek módszerét és megállapításait (1948-ból származik) több mint három évtizede nem kezdte ki az idő. Voltaképpen e tanulmánycsoporthoz sorolhatók a „tragikus nemzedék” képviselőit méltató írásai is, amelyek között olyan lényegbevágóak találhatók, mint amilyen a *Szerb Antal magyar irodalomtörténete* (1958), és a *Halász Gábor* (1945) munkásságát megörökítő esszé. Emez még a friss és fájdalmas visszaemlékezés alkalmából íródott; az előbbi pedig, viszonylag korán, az akkoriban vitatott s nem mindig méltányosan megítélt népszerű és hatásos irodalomtörténetet teszi mérlegre azzal a tárgyilagos józansággal, a műnek kijáró elismeréssel, az értéknek azzal a távlatba állításával, ami oly jellemző Sőtér tanulmányíró módszerére.

Nem sorolhatjuk fel még cím szerint sem a kötetben megjelent összes írásokat. Emlékeztethetünk csupán a világirodalmi témájú tanulmányokra: Tolsztoj, Roger Martin du Gard, Thomas Mann, Camus műveiről, munkásságáról szólnak. Külön említést kívánnak azonban az elméleti írások, amelyek *Történet és elmélet* címen külön csoportot alkotnak. A múlt jeles irodalomtörténetírását teszi mérlegre a Horváth János „klasszicizmusát” elemző tanulmány; a hatvanas évek derekán kibontakozó vitákat foglalja össze az irodalomelmélet új törekvéseit összegező írás. Erre a tárgyra egy évtized múltán visszatér (*Irodalmunk és elméletünk* 1976). Sőtér e munkáiban is a végletek kiegyenlítésére törekszik: örömmel, de nem kritikátlanul fogadja az újat, és sikeresen választja el az elvszerűséget a doktrínér túrelmetlenségtől. Ha szükségesnek látszik, udvarias, elismerő tónusban ugyan, de vitába száll a tekintélyekkel (régibben Révaival, utóbb Lukács György egyes megállapításai). E tanulmányaiból mintha hiányozna a fiatalkori írások csillogása, bensőségessége, az objektivitás szikárabb formát ölt. A változó feladat, az újfajta felelősség bizonyára megkövetelte a kifejezőmód átalakulását is, műfajilag az esszé helyébe a tanulmány lép, az író-kritikus helyébe a tudós.

Ismétlődő kívánságként említhetjük azt a több helyütt kifejezett hiányérzetet, hogy néhány irodalomtörténészünk, aki visszahúzódott a kritika aktív művelésétől, milyen nagy haszonnal járulhatna hozzá a legújabb magyar irodalom tartós értékeinek számbavételéhez! (E kötetben csak egy újabb tárgyú kritikával, Gáll István *Ménészgazdájának* méltatásával találkozunk, pedig éppen a *Négy évszáz* költőportréi mutatják, hogy Sőtér István milyen biztos szemmel fedezi fel a tehetség, a magas szintű teljesítmény jegyeit.) Egyetértve az említett óhajjal, mégiscsak azt mondhatjuk, hogy sem okunk, sem jogunk nincsen egy szuverén pálya érdeklődési köreinek, feladatainak kijelölésére, ezek fontossági

sorrendjét, belső összefüggését bizonyára az alkotó érzi, tudja a legjobban. Annyi mindenképpen bizonyos, hogy Sőtér modern irodalmi tárgyú kritikái, esszéi, tanulmányai, portréi jelentékenyen befolyásolják irodalmi köztudatunkat. (Szépirodalmi, 1980.)

WÉBER ANTAL

CZINE MIHÁLY: NÉP ÉS IRODALOM

Az első kötet végére érve némi szédülés fogja el az olvasót: mintha egy nemzeti irodalmi panoptikumban járna, ahol az élőkhöz megtévesztően hasonlatos, de másfélszeres életnagyságú figurák sorakoznak. Évforduló-émlékezések, irodalmiest-bevezetők, nekrológok és főleg köszöntések sorakoznak egymás után: XY író hetven éves, nyolcvan éves, kilencen éves... S ez a sor folytatódik a második kötetben is, egy-egy hosszabb lélekzetű tanulmány nyújtotta pihenővel. Világos, hogy ehhez a gyűjteményhez nem úgy kell közelednünk, mint a szokásos tanulmánykötetek (valljuk be: legtöbbször recenzió-kötegek) valamelyikéhez.

Czine Mihályt barátai és a vele kevésbé rokonszenvezők egyaránt gyakran nevezik a népi irodalom „utazó nagykövetének”, „vándorprédikátorának”. Mindkét részről más-más hangsúllyal persze. Egy dolog azonban nem vitatható, mégpedig az, hogy az irodalmat sokféle-képpen lehet szolgálni és egy ország irodalmi vérkeringésének folyamatoságához nélkülözhetetlen a „vándorprédikátorok” tevékenysége. Ennek a több, mint két évtizedes tevékenységnek az áttekintéséhez nyújt segítséget a *Nép és irodalom* két kötete.

A prédikátor-hasonlat azonban több szempontból is megállja a helyét. Részben valószínűleg vállalná a szerző is, aki rokonszenves személyességgel vall többször református „gyökereiről”, s akinek a gyász és az ünnep emelkedettebb pillanataiban a zsoltárok segítenek az önkifejezésben. Szekularizált tartalommal, persze; de az már magának a reformációnak a lényegéből következik, hogy az egyházi értelemben „laikus” megközelítés nem távolít el tőle annyira, mint a katolikumtól. Köztudott, hogy hazánkban, történelmünkben miféle progresszív és világi ideológiák kapcsolódtak a protestantizmushoz korszakokon át. Kisebbségi, sokszor üldözött, háttérbe szorított vallás lévén, nem csoda, hogy szinte metaforája lett minden kisebbségi létnek. Az sem meglepő, hogy az ebből a hagyományból táplálkozóok egész irodalmunkról, sőt egész nemzeti létünkéről alkotott képüket erre a metaforára vezetik

vissza. Alapállásuk: egy támadott, belső romlástól és külső rontástól fenyegetett kisebbség értékeinek védelmezése. A recensens álláspontja nem ilyen és egyben meggyőződése, hogy a „fenyegetettség ideológiájának” következetes végigvitele a történelmi valóságérzék és ehhez kapcsolódóan az esztétikai ítélet torzulásaihoz vezet. De ismeri és elismeri ennek az ideológiának az érvényét számos vonatkozásban, másfelől pedig önnön valóságérzékét sem tartja abszolútnak. Mi más lehet az irodalomról való beszéd feladata, mint az egymásnak bizonyos pontokon ellentmondó valóságképek egymásnak feszítése, valamilyen konszenzus elérése érdekében? Talán nem szükségtelen erre emlékeztetnünk, mielőtt folytatnánk megjegyzéseinket Czine Mihály könyvéről.

Visszatérve a prédikátor-hasonlathoz: a *Nép és irodalom* szerzője úgy beszél az irodalomról, mint a hittérítő a vallásáról. Vagyis minden erőfeszítése arra irányul, hogy hitének nagyszerűségéről, értékeiről, egyedül üdvözítő voltáról meggyőzze hallgatóságát. (*Hallgatóságról*, nem olvasókról kell beszélnünk elsősorban, hiszen a két kötetbe foglalt írások többsége felolvasásra készült; stílusuk annyira élőbeszédszerű, hogy olvasás közben időnként hallani véljük a szerző jellegzetes hanghordozását, szóformálását is.) Van olyan irodalmártípus, aki szinte nagyobb élvezettel pécézi ki az írói gyengeségeket, mintsem az erőnyeket méltatja. Czine Mihály ennek éppen az ellenkezőjét testesíti meg; nem szívesen beszél egy-egy életmű problematikus oldalairól. Nem arról van szó, hogy „kíméli” szeretett népi íróit a kritika nyilaitól. A tőle nyilvánvalóan távol álló avantgarde irodalom esetében is inkább az előrevívőnek tartott mozzanatokot emeli ki, kevés szót veszteget a bírálatra. Számára tehát az irodalmári tevékenység lényege nem más, mint a nemzeti értékek egy sajátos területének felmutatása, demonstrálása.

Ez könnyen beláthatóan összefügg az imént jellemzett lelki alapállással, a fenyegetettség-tudattal. Balczó András, Czine földije mondott valami hasonlót a róla készült portréfilmben: hogy a „népből kiemelkedők” feladata megmutatni, hogy lehet győzni, még akkor is, ha magyar az ember. Egy önbizalmában, sajátos értékeibe vetett hitében megrendült nép öntudatának erősítése, saját példájával. S a kritikus, a leleplező, divatos szóval, „dezilluzionáló” magatartásról Czine Mihálynak is az lehet a véleménye, mint hajdanán Móricznak: „az embertől csak azt szabad elvenni, ami helyett jobbat lehet adni.” Új templomot kell építeni az ősi alapokra, nem a régit rombolni – ő maga talán így mondaná.

Semmi okunk, hogy e szándék nemességét megkérdőjelezzük, vagy hasznát kétségbe vonjuk. Gimnazistakorunkból szívesen idézzük fel egy író-olvasó találkozók emlékét Nagy Lászlóval és Czine Mihállyal; utána

napokig éreztük, hogy *valami jót cselekszünk* versolvasással. Valószínűleg sokak élménye volt ez, akik az elmúlt két évtizedben beszélni hallották Czine Mihályt. A prédikátor meggyőződésének át kell sugároznia a gyülekezetre, s ennek a legfontosabb eszköze az ékesszólás. Aligha kell bizonygatni, hogy Czine rendelkezik ezzel a képességgel. Még a pátozzsal, ezzel az igazán kétélű fegyverrel is a legnagyobb természetes-séggel bánik. Írásainak retorikus felépítettségét pedig bárki haszonnal tanulmányozhatja, akinek valaha hallgatóság elé kell állnia.

Az eddig mondottakat tükrözi a tanulmánygyűjtemény elrendezése is. Az írások némelyikét huszonöt év választja el egymástól, csoportosításuk azonban mégsem kronológiai, hanem tematikus. Ez érzékelteti, hogy Czine Mihály nézetrendszerének alapszerkezete indulásakor már szinte teljes egészében adott. Adott az értékek hierarchiája, adott a tájékozódás iránya. A tanulmányok ítéletei sohasem felelnek egymással, a korábbi szakaszokat megtagadó fejlődésről nála nem beszélhetünk. A változás abban áll, hogy egyre szélesebb ismeretanyag áll rendelkezésére igazának bizonyításához. Néha ugyan említi, hogy egyik-másik részletkérdésben változott a véleménye, de csak azért, hogy utána közölje a végleges ítéletet. A prédikátornak lehetnek kételyei, de ezek nem tartoznak a hívekre. Nem hallgathatjuk el, hogy túl mindenféle temperamentum- és nézetkülönbségen, ezt a módszert magának a „hit-térítésnek” a szempontjából sem tartjuk mindig célszerűnek. Amikor arról beszél, hogy nemzeti irodalmunk olyan nagyságait, mint Petőfi vagy Móricz, nem megfelelően értékeli, vagy éppen gyalázatosan rosszul ismeri az olvasóközönség, a fiatalság pedig egyre nehezebben hódítható meg számukra, gyakran megelégszik a jelenség elítélésével, vagy legfeljebb megemlíti irodalomoktatásunk felelősségét. Pedig bizonynyal tudja, hogy ez a jelenség sokkal szélesebb társadalmi összefüggésekre vezethető vissza, melyekkel, ha szembe nem nézünk, hiába deklaráljuk Petőfi, Móricz vagy akárki írói-erkölcsi értékeinek „fakulthatatlanságát”.

Azt javasolnánk, hogy az irodalmár alkalmazkodjék a tömegízlés változásaihoz? Értéknek mondjon olyasmit, ami meggyőződése szerint nem az, s a szívéhez, világképéhez közelállót ne népszerűsítse? Szó sincs erről. De ha az emberek ízlése, látásmódja változik, változnia kell meggyőzésük taktikájának is. Áldozattal jár ez nemegyszer. Az irodalmárnak bizony gyakorta le kell mondania arról, hogy az életmű általa legmagasabbnak látott csúcscsúcsaira mutasson. Régi kereskedői fogás, de ne szégyelljük: azt kell a vevő orra alá rakni, ami várhatóan tetszik neki. Ha ily módon elnyertük kegyeit, kedvet kap tán másra is. És a mai gimnazistakorúak felvett vagy valódi cinizmusát csak akkor remélhetjük áttörni, ha a *saját* valóságképük felől közelítjük meg őket, ha

nem a miénket próbáljuk csak rájukerőszakolni. Mert ha nem, hiába a csillogó stílus, hiába a szemrehányás és a buzdítás: csukott kapukon döngetünk. Egyszóval, hiába valljuk, hogy Móricz az *egész* magyar nép tulajdona, szociológiai rétegződésre való tekintet nélkül, tudomásul kell vennünk, hogy ez is csak *egy* nézőpont a sok közül ha általános érvényt követel is magának. Tetszik, vagy nem tetszik: a modern ember világa – falun és városon egyaránt – disszonanciákkal telített, meglehetősen komor világ, s ha erről nem veszünk tudomást, azzal nem segítjük előre a harmónia megvalósítását. Az értékeket nem lehet népmesei egyértelműséggel *átnyújtani* az embereknek, mert csalásra, valóságfestésre gyanakodnak. Mindennapi létükből, világuk kínzó ellentmondásaiból kell kiindulnia annak, aki adni akar nekik valamit, másként aligha fogadják el. Ebből a látásmódból igényelnénk többet Czine Mihálynál, véljük, anélkül, hogy támadnánk ezzel irodalmári magatartásának lényegét. Hiányoljuk a „prédikátor kételyeit”; ha látnánk, hogyan győzte le a sajátjait, talán mi is könnyebben birkoznánk a magunkéival.

Ha most szemügyre vesszük a könyv inkább olvasásra, literátus közönségnek szánt írásait, legnagyobb erényükként az életszerűséget nevezhetnénk meg. Bródy Sándorról, Krúdyról és másokról írott tanulmányait azért élvezet olvasni, mert – gondoljunk a nevezetes Karinthy-paródiára – nem hasítja le hentes módjára az író az emberről. Az alkotó életének elemei ugyanolyan súllyal esnek latba nála, mint a művek nyújtotta tanulságok. Kitűnően ragad meg egy-egy karaktert, főleg a hozzá közelállókát. Nagy kár, hogy nem próbálkozik a tőle idegen alkotók belsőbb megértésével is. Mint minden módszernek, ennek az életet és művet egybenyaláboló eljárásnak is vannak hátrányai. Kivált, hogy az így formált irodalmi jellemrajz, némileg merev, változtathatatlan lesz. Ha ugyanis a műveket alkotójuk életének reális összefüggéseiből kiemelve *is* szemügyre vesszük, kétségtelenül sokkal tágabb vonatkoztatásra, értelmezésre nyílik lehetőségünk. Példának okáért a világirodalmi párhuzamokat elfogulatlanabban és talán sokrétűbben lehet így megítélni. Ne feledjük azt sem, hogy a művekkel való szemtől-szembe találkozás, biográfiai, történelmi ismeretek híján az irodalom befogadásának egy igen fontos és elterjedt változata, amelyhez képest az irodalomtörténeti látásmód nem csupán egy „fejlettebb” szint, hanem egészen *más* kategória. Az ember, céloz erre többször Czine Mihály is, sokkal kevésbé szabad, mint az író, nemegyszer ezért kép telenség felismerni az egyikről a másikat.

Elméletibb jellegű tanulmány csak egy van a két kötetben, a naturalizmusról szóló. Csak sajnálhatjuk, hogy Czine Mihálynak nincsen több hasonló kísérlete. A tanulmány a hatvanas évek elején íródott és az akkori idők néha korlátoltan naturalizmusellenes légköréhez képest ez

az írás sokkal megértőbb és számunkra elfogadhatóbb képet rajzol az irányról. Főleg azzal, hogy nem köti össze mereven a stílus-megoldásokat a világnézeti meghatározásokkal. Nem tulajdonít *egysajta, specifikus* világnézetet sem a naturalizmusnak. Hátránya viszont, hogy bizonyos kérdéseket tisztázatlanul hagy; túl sok feltételezést fogad el axiomatikusan, igazolás nélkül. Úgy tartja például, hogy a realizmus *ab ovo* értékesebb, mint a naturalizmus, de nem fejti ki ezzel kapcsolatban saját érveit. Nem néz szembe azzal a ténnyel, hogy a nálunk meghonosodott naturalizmus-fogalom talán eleve a realizmus meghatározásán *belül* marad mint a realizmus negatívumainak fogalommalakítása. Ily módon a fogalompáron belül a naturalizmus a realizmus-hoz *hozzárendelt* negatív ellenpélda szerepét tölti be.

Irodalomtörténeti vonatkozásban elsősorban a kisebbségi magyarság irodalmáról szóló tanulmányait kell a portrékon kívül megemlítenünk. Informatív, adatokban gazdag írások ezek, melyek – ne feledjük – az első átfogó képet adták a kisebbségi irodalmak történeti alakulásáról. Céljuk: egységes irodalomszemlélet formálása; ezért érvényesülnek ezekben az írásokban is az összegző, ellentéteket feloldó mozzanatok. A légifelvétel és a portréfotó után most a kettő közötti, eddig üresen hagyott térben kellene tevékenykednie a kisebbségi magyarság irodalmával foglalkozóknak. Sajnos, az ellentmondások feloldása irodalomtörténeti vonatkozásban is problematikus állításokhoz vezet. Czine Mihályt. Egy példa: többször is kijelenti, hogy a népi írók mozgalma 1918–19 folytatásának tekinthető. Súlyos állítás ez egy olyan ország történelméről, ahol a progresszió képviselői mindig egymással szemben álló, gyakorta egymást semlegesítő pártokra szakadtak, ahol a haladás folyamatosságáról gyakorlatilag sohasem lehetett beszélni. Ilyen kontinuitás mesterséges bevezetése megítélésünk szerint nem a reális történelemszemlélet kialakulását segíti; annál inkább segítené a szakadásokkal, törésekkel, zuhanásokkal való szembenézés.

Összegezve eddigi megjegyzéseinket, Czine Mihály teljesítménye – kitörölhetetlen szín irodalmi életünk palettáján – tiszteletre méltó és becsülendő. Gyűjteményes kötetének első visszhangjai között olyan kijelentéssel is találkozunk, amely Czine „saját irodalomtörténetéről” szól. Megítélésünk szerint jogosulatlanul: a „kritikai kritikus” azon a területen igyekezett kiemelni a szerző erőnyeit, ahol a tárgyilagos bírálónak a legtöbb kifogása lehetne. E két évtizedes irodalmári munkásság fő értékeinek lelőhelye az esszéírói-publicisztikai-„igehirdetői” produkció hármassága. Most talán azon területek felé kellene fordulnia Czine Mihálynak, melyek iránt eddig kevésbé érdeklődött.

Állításainak nem ártana elmélyültebb elméleti alapozása, *credójának* pedig az ellentmondásokkal való szembenézés. Tehetségének eddig nem látott oldalait bontakoztathatná ki ezzel. (Szépirodalmi, 1981.)

ANGYALOSI GERGELY

ENIKŐ MOLNÁR BASA: SÁNDOR PETŐFI

Az iskolás is tudja Petőfiről, hogy személyében olyan költővel bírnunk, ki őt kontinensen hirdeti nemzeti literatúránk mostoha világ-irodalmi jogait. Ritkább és szűkebb körű figyelem szokott jutni annak, hogy milyen változó színvonalú, nyelvenként-kultúránként jellegzetes hagyományokkal színezett a nemzetközi Petőfi-kép, s hogy a költő világirodalmisága nem megtörtént és befejezett esemény csak, hanem folyamatos bizonyítás is – ha tény, s nem inkább vágykép. Ténynek tekinthető, míg egy-egy nyelvi-kulturális kör megújuló igénye marad, hogy fordítások, tanulmányok eszközeivel jelenidejűen fogalmazza újra, amit a költőről tudni érdemesnek, birtokolni fontosnak tart. Ez éltető igény hitelét mélyíti, ha önnön alakulása történetét is feltárja – tanúsítja legalábbis a világirodalmi alkotókat bemutató amerikai sorozat 1980-ban megjelent Petőfi-kötete.

A „jól ismert ismeretlen”-ről szóló közel kétszáz oldalas monográfia szerzője Basa Molnár Enikő, komparatista, volt egyetemi oktató, jelenleg a washingtoni Kongresszusi Könyvtár munkatársa, az Amerikai Magyar Tanárok Egyesületének elnöke, a Hungarian Studies Newsletter és a Twayne-sorozat magyar részlegének szerkesztője. Anyanyelvi tudása, német-angolszász iskolázottsága, „helyi” kitekintése és pozíciója szerencsésen találkozó, jó lehetőségeket ad a magyar irodalmat, magyar–német–angol irodalmi kapcsolatokat kutató, ismertető tevékenységéhez.

A könyv terjedés-, fogadtatás- és értékeléstörténeti zárórészének *Petőfi külföldön* című fejezete részletesebben a költő német–angol nyelvterületen befutott útját tekinti át – a korabeli honi német sajtó, Dux és Kertbeny, majd Sir John Bowring közvetítő tevékenységétől Heine, B. von Arnim, Nietzsche és Carlyle véleményének és ismereteinek elemzésén át napjaink kiadványaiig. Kitér belőle, hogy a kezdeti, sokszor torzító népszerűsítés, melyet gyéren támogatott megfelelő irodalmi érzék és ismeret, olyan európai legendaigénnyel találkozott, mely egy ideig tartós bővülést biztosító folyamatban jelentős eszmei hatóerővé tudott szilárdulni. De alapjainak szükségszerű meggyengülésével egyre inkább csak a felszínes legendát tartotta életben. Majd egy

századunkbeli apály után, az utóbbi időben kezd a kevésbé látványos, ám elmélyültebb ismeretet, hűséget igénylő, az irodalmi értéknek szóló érdeklődéssel felújulni. E folyamat alakulásának tudatosításával fordul a szerző Petőfi magyarországi értékelésének hangsúlyváltásaihoz, hogy a kortársaktól kezdve Meltzl Hugó, Gyulai, Riedl, Horváth János, Illyés Gyula, Király István, Sőtér István, Pándi Pál, illetve az évfordulós folyóirat-émlékszámok, tanulmánykötetek Petőfi-képének állomásait röviden érzékeltetve érveljen a költői szöveg élő gazdagsága, nemzeti kultúrában gyökerezettségének ereje mellett. Fontos pozitívum, hogy a személy legendájáról a mű esztétikai értékére áttolódó érdeklődést ennek a folyamatnak bemutatásával mélyíti el.

Fentiek szerint az életút és az életmű bemutatása – programszerű kiélezettség nélkül – alapjában és egészében a magyar Petőfi-értékelések javát hasznosító, mai marxista szemlélet elemző tényszerűségét követi. Bár hiányolható lehet (legalább a bibliográfiából) Révai említése, Pándi Pál néhány műve (az 1961-es részmonográfia, a *Kísértetjárás*), ezek eszmei tanulságának közvetett nyomait sem nélkülözi egészen a könyv. Király István és Sőtér István tanulmányainak relatíve nagy súlyú kiemelését programadó és áttekintő szerepük indokolja.

Az egészében üdvözlendő szemléleti irányon belül vitatható azonban Petőfi politikai-eszmei útjának bemutatása, az 1848–49-es szakasz kommentálása (a plebejus programot reformhazafisággá szelídítő* megfogalmazás, a némileg elbogatellizált királyversek jakobinizmusa ellenére állított alkotmányosság). Amely mértékben – a kívánt rövideg, egyszerűség követelményén túl is – differenciálatlan, annyiban aránytévesztő tágabb összefüggésben ez az eszmei kép, mely a hiteles konkrétság szerint nem biztosítja kellően a legenda korrekcióját sem. A „forradalmi” és a „még forradalimb” skála mentén haladó ismertetés megfoghatóvá tételéhez legalábbis a liberális-nemesi reformpolitika és a forradalmi demokratizmus elvi és alakulástörténeti megkülönböztetésére lett volna szükség. Ez másfelől a teljes reformkori eszmei és irodalmi színpad röviden is pontosabb jellemzését igényelte volna. Utóbbi hiányossága fájó következménnyel jár Petőfi elődeihez-kortársaihoz való eszmei és esztétikai viszonyításában: a „pacsirta” Petőfivel sommás egyenmőségben szembesül „csalogányként” a reformkori-romantikus hazafiság, eszmeiség és költészet tömbje, Kölcseyt és Vörösmartyt név szerint is többször említve. Az ellentétéssel sűrítő korjellemzés és az értékelés szempontjainak keveredése is felelős az eredményért, mely így a korabeli magyar irodalom minőségének rovására emeli meg a kissé egysíkú korszak kissé egysíknak ható költőjét.

A legenda másik oldalának – a pusztai kamasz vadzszeni képzetének – gyökeres korrigálásában messzemenően sikeres a könyv. A népköltői ars poetica (prózai írásokat is idéző) taglalásával, az objektív-tárgyas líra és a minőségileg új személyesség egységének világirodalmi korszerűségét, súlyát bizonyítva, a népi realista világképre alapozott programos realizmus „bonyolultságát” és erejét elemezve meggyőzően állítja helyére az érett szellemet és modern költőt. Ennek kisugárzása a megfogalmazottan halványabb forradalmár-képre is hitelesítő, gazdagító fényt vetít. Elsősorban a tájversek és a zsánerköltészet érzékeny, összetett elemzése, a népdalok (tágabban a dalköltészet) titkának sokoldalú bemutatása, a tárgyas képzelet és humor szerepének gazdag bizonyítása (*A helység kalapácsa* és a *János vitéz* kiemelkedően jó ismertetése) alapján. Figyelmet érdemlő, hogy a Petőfi-kép aktuális megújítását döntően épp e verstípusokban, e költői minőségek részletezésével végezte. (Ebben az összefüggésben is mérlegelhető – noha hiányérzetet kelt – az 1845–46-os válság műveinek, elsősorban a *Felhők* ciklusnak feltűnő háttérbe szorulása.)

A tárgyalt művek kiválasztása az életút és a költői pálya kötöttségében alakul, egyébként jó arány- és minőségérzékkel. A szükségképp tartalomismertető elemzések oly igényessé tudnak esetenként nőni, hogy élményszerűen meggyőző ismeretet kaphat az olvasó nemcsak a költészet erővonairól, hanem talán eredeti dimenzióiról is. Bár a bő idézetanyag következetesen magyar nyelvű, szoros prózai fordítással kísért, egy-egy utalásszövevény, összetetten „egyszerű” képkalkotás, ritmus- vagy rímfunkció egymásbajátszó erőinek példa erejű kibontása ritka mélységekbe villan; néhány lefordíthatatlanságával informatív részlet, hasznos szó- és jelentéskör-magyarázat („magyar”, „nép”, „Vérmező”, „árvalányhaj” stb.) jó érzékű történelmi, kultúrtörténeti, nyelvszemléleti kitekintést adva segít közelebb az eredeti költői szöveg mélységeinek megérzékeléséhez.

Tárgyi tévedés, akként ható egyszerűsítés kevés akadhat szemünkbe, említendő inkább csak az első fejezet irodalmi háttérismertetésében van (pl. Bessenyei akkor sem gyökerezett meg a klasszikus metrumot irodalmunkban, ha a triászról e keretben szólni nincsen hely; Berzsenyre akkor sem jellemző az „ősi magyar mérték”, ha ezzel a korabeli nemesi költészet rajza kerekebb lesz). Az effajta szeplők – akár néhány helyt nem álló metrikai jellemzés vagy rímképlet – az angol olvasó számára észrevétlen és szerencsésen következmény nélkül maradnak, a könyv értékelendő egészében irrelevánsak. Említeni is csak azért jogosult, mert a munka maga jelez magas igény szintet.

Örömmel kell fogadnunk a Petőfi iránti érdeklődés újabb jelét, s még inkább azt, hogy ez az angol nyelven úttörő jelentőségű, értő és

alapos monográfia fogalmazza meg korszerűen a művelt nyugati olvasók nagy része számára – újra és részben először – azt, ami Petőfit a magyar szellemiség önértelmező hagyományában és a világirodalom értékrendjében máig aktuálisként megtartotta. (Twayne's World Authors Series; TWAS 587: Hungary)

BÉCSY ÁGNES

MAGYAR TÁRGYÚ ANGOL DRÁMA A 19. SZÁZADBÓL

RUDOLF OF VAROSNAY

A Színháztörténeti Könyvtár irodalomtörténeti múltunk nyomait feltáró sorozatának újabb darabja látott napvilágot. A mű felfedezője, fordítója és gondozója, Varannai Aurél lelkesen méltatja kísérő tanulmányában: „... idegen szerző Blackwell előtt s azóta sem írt olyan magyar háttérű színművet, amely témájában ilyen eredeti, nyelvi, néprajzi tájékozottságával, cselekményének, szerepeinek ábrázolásában ilyen megkapóan, hitelesen magyar lett volna. ... a kor sorsdöntő, nagyszerű nemzeti konfliktusát dramatizálta: a letűnő feudalizmus harcát a forrongó reformnemzedéknek a szabadságért, a haza függetlenségéért, a jobbágyok felszabadításáért indult küzdelmével szemben.”

A szerző, J. A. Blackwell, a bécsi brit követség politikai ágense 1843-tól 1849-ig élt Magyarországon. Tragédiáját még ennek előtte, 1841 végén jelentette meg Londonban. Rajongó, a kortársak egy némely fanyar megjegyzése szerint azonban kissé forrófejű, hóbortos híve a magyaroknak. Széchenyi *Naplójának* egy mondata. „... this stupid Blackwell” – éppen nem köztiszteltben álló voltára utal. S ugyanezen *Napló* említi a drámát egy korábbi, 1842 elején kelt bejegyzésében: „Otthon maradtam, Blackwell Rudolf of Varosnay-ját olvastam ...”

Ennyi, mindössze. Kommentár, megjegyzés, még bíráló sem – jószerevével napjainkig. Holott azt hihetnők, hogy az angolszász gazdasági minták felé orientálódó, a politikai elszigeteltségen is rést kereső, Széchenyi vezette értelmiségi köröknek kapóra jött a színmű, mely ablakot nyitott a reformkori Magyarországra, amely felkeltette az angol közönség rokonszenvét, talán a politikusok érdeklődését is. De nem nyitott, nem keltette föl.

Kapóra akkor jött volna, ha valóban ablakot nyit, s azon át valódi arculatunkat mutatja. A *Rudolf of Varosnay* azonban nem egyéb, mint a romantikus melodráma toposzainak – dramaturgiailag is amatőr

kézzel berendezett – raktára. Varosnay Zsigmond, a középkori legendákból átplántált kény(vár)úr őrjöngő szadizmussal gyilkolja nyomorult jobbágynépét; Rudolf fia viszont épp értük retteg és zokog. Lelke csupa fájdalom, az ifjúkor lobogó (és fellengősen zavaros) szabadság-álmai meg a hűbérúri-atyai önkény között vergődő kétségbeesés. A szemben álló erők ilyenén felállítása legalábbis merész egyszerűsítés; ráadásul megütközésük, a „tragikus vétség” nem is ebből az ellentétből sarjad. A műbe erőszakkal – és egzotikus színekben pompázó cérnával – beleszótt szerelmi vetélkedés: az Erdélyből, álnok rokonoktól földönfutóvá tett Márfy Matilda felé törő vágyak állítják halálos végű párviadalra az apát és fiát. Rudolf apagyilkos kardját tehát egyáltalán nem az a „sorsdöntő” nemzeti-társadalmi igazságtalanság vezérli; azt, ha fogcsikorgatva is, de illő fiúi alázattal és fegyelemmel tűri. Egy mesebeli irreálitással kiagyalt helyzetben, szerelmét gyalázattal mentendő, elvakult indulatában lesz gyilkossá. Ezért nem válhat halálbüntetése sem az elbukó forradalmár hős mártíriumává: halála csak egy rémült, lelki-furdalástól gyötört gyerekember – a szerző szándékához illően könnyekig megható, de történelmileg vajmi jelentéktelen – menekülése.

A téma alapjául felhasznált esemény a Beleznay családnak a századfordulón valóban megtörtént esete volt: az ifjabb Beleznay Sámuel az öt megvesszőztetni akaró apját a megaláztatás fölött érzett szégyenében és dühében lelötte. A nevezetes főúri família véres tragédiáját szó szerint adaptálva a szerző még szélsőségesen kirívó voltában is igazabb, a reformkori magyar társadalom pattanásig feszült ellentéteit extremitásában is jobban tükröző cselekményt találhatott volna. A szerelmi szál beszövése ez esetben nem gazdagítja, hanem félresiklatja a végkifejlet motívumait. S ugyanígy a mellékszereplők: a „jellegzetesen magyar figurák”, az éjhajú, démoni cigányasszony, a fekete lelkű tót udvaros még jelentéktelen epizódokban is bántó disszonanciák volnának, de így, a történetek mozgatóivá növe egyenesen a rémmesék atmoszféráját lehelik. Szerencsétlen az alig rejtett oldalpillantás is a mintára: a Rudolf feje gurultával fájdalomtól összerogyó Matilda csak torz, halvány árnyképe a szerelméért önként halálba menetelő Júliának. A leg súlyosabb, a történelmi tendenciákat hordozó főszereplők vállalai is megroppannak a teher alatt. Zsigmond még a legélettelibb: sátáni, de legalább igazán fekete és súlyos. Rudolf csak papírangyal.

Az 1840-es évek londoni közönsége aligha láthatott többet e műben, mint a divatos, de többségben súlytalan, szélsőségesen írói önkénytől mozgatott papírhősök és -hősnők vadregényes romok, ódon temetők között játszódó kommersz történeteinek egyikét. A polgári Anglia számára nemcsak egzotikus, de viszolyogatóan idegen is volt ez értetetlen szenvedélyek izzása, ismeretlen a társadalmi különbségek ilyen

megnyilvánulása, s nem utolsósorban riasztó és hihetetlen az igazság-szolgáltatás középkori korlátoltsága. A Rudolfon bűnéért beteljesedő ítélet a tettel nem, csak a jogrend embertelen elmaradottságával indokolható. S ezt is, mint a szereplők alakját, a vadromantikus rekvizitumokat, a cselekvések logikátlanóságát – joggal utalhatta a borzongató mesék világába az angol olvasó.

A honi pedig – látta benne „hírünket a világban”. Aligha csodálhatjuk hát a *Napló* és kortársak fanyar hallgatását. (Színháztörténeti Könyvtár 7. Kiadta a Magyar Színházi Intézet. Bp. 1977.)

CSIKVÁRI GÁBOR

KISS ISTVÁN: AZ ATHENAEUM KÖNYVKIADÓ TÖRTÉNETE ÉS SZEREPE A MAGYAR IRODALOMBAN

Az irodalomnak, a tudománynak, az ismeretterjesztésnek, általában a művelődési életnek minden időben fontos, az időszaki sajtótermékekhez hasonló funkciót betöltő, sőt még azoknál is hatékonyabb vállalkozásai, intézményei a különböző kiadóvállalatok. Jelentékeny irodalom- és tudományszervező, valamint műveltségterjesztő feladatot töltöttek be már a könyvnyomtatást követő időszakok kézműipari módszerrel dolgozó nyomdász-kiadói és kiadó-könyvkereskedői, közreadták és terjesztették a humanizmus, a reformáció, az ellenreformáció, majd a felvilágosodás korának kiadványait, ezeken keresztül az irodalmat és a tudományt, az ideológiai, a politikai, a filozófiai irányzatokat és a mindennapi ismereteket, közönséget neveltek az új tudnivalóknak és eszmearamlatoknak, emelték a társadalmi közműveltség színvonalát, s fontos politikai, társadalmi változásokat készítettek elő és támogattak ideológiailag a maguk eszközeivel és lehetőségeivel. Mindez még inkább vonatkozik a 19–20. század nagy, a legmodernebb gépi berendezésekkel termelő és a legkorszerűbb tőkés kiadói és terjesztői eljárásokat alkalmazó kiadóira, amelyek Nyugat-Európa fejlett polgári államaiban már a 19. század első felétől részvénytársasági keretben, azaz tipikus tőkés formában – egyesítve magukban a kiadványok előállításának minden ágazatát, folyamatát: a papírgyártást, a könyvnyomtatást, a kiadást, a könyvelést és a könyvkereskedelmet – tevékenykedtek; Közép- és Kelet-Európában pedig a 19. század második felében, Magyarországon a kiegyezést követő intenzívebb tőkés ipari, gazdasági fejlődés keretében került sor a létrehozásukra.

A legelső s egész fennállása alatt a legtekintélyesebb hazai kiadói és nyomdai részvénytársaság, az Athenaeum 1868-ban kezdte meg működését. Tevékenysége – ahogy a kiadói részvénytársaságoké általában – kiterjedt a szépirodalom, a tudományos és az ismeretterjesztő irodalom minden területére, ágazatára és műfajára; kiadói profilja tehát általános, enciklopedikus jellegű volt, de ezen belül működése minden szakaszában megkülönböztetett figyelmet fordított a szépirodalomra, elsősorban a hazai, a magyar irodalmi alkotásokra, s ezen belül is – a klasszikus szerzők mellett – az élő, a modern irodalom termékeire. Az Athenaeum tehát 80 éves fennállása alatt, alapításától kezdve a felszabadulás utáni államosításáig a magyar irodalmi életnek kiemelkedő jelentőségű intézménye volt. Történetéről és kiadói tevékenységéről – a többi nagy kiadvállalatokéhoz és az egész magyar kapitalista könyvkiadáshoz hasonlóan – Kiss István művének a létrejöttéig mégsem készült összefoglaló, elemző munka, átfogó monografikus feldolgozás. Alapítása 50 éves jubileumán, 1918-ban Szabó László tollából átfogó visszatekintés látott napvilágot; ez azonban alapjában – forrásértékű adatai, részletei ellenére – a cég megrendelése alapján megírt, propagandisztikus, reklám jellegű munkának, jubileumi kiadványnak tekinthető.

Kiss Istvánnak tehát már a témaválasztása és feladatvállalása is dicsérendő; arra tett kísérletet, hogy munkájában az Athenaeum egész történetét, s működésének minden területét alapos forráskutatást végezve, tudományosan feldolgozza, s – ahogy erre művének a címében külön is felhívta a figyelmet – a magyar irodalmi életben tevékenysége minden szakaszában betöltött kiemelkedő szerepét megkülönböztetett figyelemmel vizsgálja. Vizsgálódását kiterjesztette a magyar és általában a kapitalista könyvkiadásra és tőkés könyvkereskedelemre, s ezek jellemzőit figyelembe véve vette számba az Athenaeum kiadáspolitikáját, kiadványait és könyvterjesztő munkáját, akcióit. Nem hagyta figyelmen kívül a részvénytársaság alapítását megelőző előzményeket sem, azaz az idősebb Emich Gusztávnak – akinek 1841-ben keletkezett magáncégéből 1868-ban a tőkés vállalat létrejött – reformkori, majd az önkényuralom alatti könyvkereskedelmi, kiadói és nyomdászati teljesítményeit sem.

Emich Gusztáv vállalatáról és az Athenaeum dualizmus kori történetéről *Előzmények a tőkés fejlődés első szakaszában* összefoglaló címmel meglehetősen röviden, helyenként hézagosan-hiányosan ad számot, s e szakaszok feldolgozása során csupán a korábbi szegényes szakirodalomra támaszkodik, felhasználja Szabó László említett jubileumi kiadványát is. Indokolatlanul külön főfejezetet szentel az Athenaeumnak a Tanácsköztársaság idején, amikor a kiadó szinte egyáltalán nem működött. E miatt kevés a mondanivalója róla, általános-

ságban szól a proletárdiktatúra művelődéspolitikai és kiadás politikai terveiről és eredményeiről, s az Athenaeumról mindössze néhány sorban emlékezik meg. Helyesebb lett volna e sovány főfejezetet a dualizmus-kori szakasz végéhez kapcsolni zárórészként.

A monográfia legerjedelmesebb, tartalmilag leggazdagabb, az eredményeket és eredményeket részletesen megfogalmazó, új eredményeket és megállapításokat tartalmazó része az *Athenaeum az ellenforradalom időszakában* című főfejezete. Kiss István a két világháború közti korszak feldolgozásához kiterjedt és alapos, önálló forráskutatást végzett. A korabeli hazai kapitalista könyvkiadásra és az Athenaeumra vonatkozó egykorú közlemények és későbbi írások mellett összegyűjtötte a kiadványok címanyagát, számba vette a kiadványokra, s a szerzőikre és létrehozóikra (a szerkesztőkre, a kiadó munkatársaira) vonatkozó egykorú írásokat és későbbi irodalmat, de mindenekelőtt a kiadó fennmaradt és az Országos Levéltárban, valamint az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött irattárát (a szerződések, a levelezés, a kiadói tervek, elszámolásokat stb.). (Forrásai közül csupán egyetlen művet hiányolunk, Bánáti Ágnes – Sándor Dénes *A százestendős Athenaeum 1868–1968* című 1968-ban, az Athenaeum alapításának százéves jubileumára megjelent munkáját, amely elsősorban a részvénytársaság nyomdájával foglalkozik, de számba veszi az egyéb üzletágakat, köztük a könyvkiadást is.)

E gazdag nyomtatott és kéziratos forrásanyag alapján tudott a szerző számos alfejezetre tagolt részletes és sokoldalú képet adni az Athenaeum működéséről: a részvénytársaság irányításáról, az Irodalmi Tanács tevékenységéről, a kiadó irodalmi pályázatairól, gazdasági fejlődéséről és anyagi ügyeiről, s mindenekelőtt kiadványairól. Különösen a magyar írók, költők kiadásáról szól részletesen; külön alfejezetet szentelve Móricz Zsigmondnak, Babits Mihálynak, Karinthy Frigyest, Kodolányi Jánosnak és Ady Endrének, akiknek a művei az Athenaeum legértékállóbb és legszínvonalasabb kiadványainak bizonyultak, vagy a *Magyarország felfedezése* sorozatban megjelentetni tervezett, illetve megjelentetett szerzőknek és munkáiknak, de számba veszi a külföldi írók műveit (nem feledkezve meg fordítóikról sem), a gyermek- és ifjúsági, továbbá az ismeretterjesztő kiadványokat, a tankönyveket, s a különböző sorozatok keretében napvilágot látott és egyéb munkákat is. E két háború közti időszakot tárgyaló rész számos új, eddig feltáratlan adattal gazdagítja magyar irodalom- és kiadástörténeti ismereteinket, s árnyaltabbá teszi a kiadó vezetésében, irodalmi irányításában részt vevő személyek (pl. Miklós Andor, Heltai Jenő, Mikes Lajos, Sárközi György stb.) portréját is, nem utolsósorban pedig képet ad a hazai írók két világháború közti anyagi helyzetéről.

Külön fejezetben foglalkozik Kiss István a részvénytársaság könyvterjesztő tevékenységével, s ennek keretében szól a kiadványok példányszámáról, kelendőségükről, a különböző szerzőknek fizetett honoráriumokról, amelyek a bolti árral, illetve az elfogyott példányok mennyiségével, jövedelmezőségével szorosan összefüggtek. Az Athenaeum részvételét a könyvnapokon ugyancsak ide sorolja, ami azért indokolt, mert a könyvnapok megszervezésére a két háború közt elsősorban gazdasági okokból került sor, az élő magyar irodalom propagandáját s ezen keresztül az írók anyagi helyzetének a javítását voltak hivatva szolgálni. Végül itt esik szó a kiadó cég kiadványainak terjesztéséről a szomszédos országokban, a romániai, a csehszlovákiai és a jugoszláviai magyar lakosság körében.

Az Athenaeum történetéről szóló utolsó fejezet a kiadó felszabadulás utáni, az 1948-ban sorra került államosításáig terjedő időszakát tárgyalja, amikor a demokratikus művelődéspolitikai szellemében klasszikus és baloldali, sőt kommunista kiadványaival már a leendő szocialista magyar könyvkiadás alapjainak a lerakásához járult hozzá.

A fenti vázlatos tartalmi-tematikai áttekintésből is nyilvánvaló, hogy Kiss István a gazdag forrásanyagot a kiadó fejlődését jól szemléltető logikus, időrendi szerkezetben, ezen belül pedig tematikus rendben dolgozta fel. A kisebb fejezeteken belül azonban e logikus szerkezeti rend nem mindig érvényesül; a szerző a bőséges anyagot sokoldalúan vizsgálja, de gyakran nem tud felette úrrá lenni. Teljesen esetleges sorrendben veszi számba pl. azokat a jeles magyar szerzőket, akiknek az életművét vagy munkáik egy részét az Athenaeum közreadta. Nem érvényesíti itt sem a szerződéskötések, sem a megjelentetésük időrendjét, de nem próbálja őket irányzatok szerint sem csoportosítani. (Az életműkiadásokról szólva pl. Kodolányit előbb tárgyalja mint Ady Endrét, vagy az egyéb írók közt Szabó Lőrincet megelőzi Tóth Árpádot, Déry Tibor és Erdélyi József Molnár Ferencet stb.) Ugyanez vonatkozik a külföldi írókra, az ismeretterjesztő művekre vagy a sorozatokra is. Számos alkalommal bocsátkozik ismétlésekbe. A kapitalista könyvkiadás általános jellemzőit pl. a bevezető fejezetben ismerteti, de egy-egy szerző vagy mű kiadása kapcsán újból szól ezekről, de az általános mondanivalót a konkrétumok alapján többnyire nem árnyalja, hanem ismétli. Az árnyalt elemzés egyébként sem jellemzője a monográfiának; az adatokat, az eseményeket, a kiadványokat leíróan ismerteti a szerző, s meglehetősen általános következtetéseket von le, fogalmaz meg, deklarál a tényanyag alapján.

Nehezen lehet egyetérteni Kiss Istvánnal Emich Gusztáv kiadói munkásságának, magatartásának megítélésében. Ismeretes, hogy azok közé a hazai német származású könyvkiadók közé tartozott, akik sokat

tettek a reformkori magyar irodalom megjelentetése érdekében, s ő volt Petőfi összes műveinek az első kiadója. Ezek a kiadók (már korábban pl. Wigand Ottó vagy utóda Heckenast Gusztáv is, aki Landererrel közösen nem 31, hanem jóval több magyar munkát adott ki 1848-ig) felismerték, hogy van már olyan magyar olvasóközönség, amely a korabeli pezsgő politikai és szellemi életben élénken érdeklődik a magyar nyelvű kiadványok iránt, s a magyar munkák kiadása már nemcsak hazafias cselekedet (persze az is!), hanem üzleti szempontból is hasznos tevékenység. Így a német művek mellett, illetve azok helyett szép számban adtak közre magyar könyveket, lapokat. Köztük kétségkívül Emich volt a legjelentősebb és a kortárs magyar írók a legbecsületesebbnek is tartották, azt azonban túlzás állítani, hogy „Petőfi és idős Emich Gusztáv között nemcsak írói-kiadói, hanem bizalmas baráti, s ami a legfontosabb elvi-baráti kapcsolat volt. A függetlenség s haladás eszméjének Emich is feltétlen híve volt.” (17.) Igaz, hogy „1848-ban tagja volt az ellenzéki körnek”, de már korábban, az 1840-es években Heckenasttal együtt gyakran megfordult a konzervatív Gyűlésben, amelynek az ifjain Petőfi ugyancsak elverte a port. Az a megállapítás is túlzás, hogy a „magyar függetlenség és társadalmi haladás mellett bátran kiálló, haladó polgár volt élete végéig”. (16.) Adott ki nemzeti és társadalmi szempontból egyaránt progresszív munkákat a reformkorban, 1848–49-ben és az önkényuralom idején is, de nála jelent meg 1867-ben a *Bécsi Képes Krónika* kiadása, amely – ahogy a szerző is említi – meghozta számára az elismerést (23.), de arról már nem szól, ezt Mályusz Elemérnek *A Képes Krónika kiadásai* című tanulmányában olvashatjuk, hogy a kiadvány „Emichnek bizonyára segítségére volt, hogy Emőkei előnévvel nemességet kapjon, amihez az utat egyébként azzal is egyengette, hogy az ajánlás I. Ferenc Józsefet mint a magyar szabadság visszaállítóját dicsőítette . . .”

Amikor a szerző Emich Gusztáv személyét és tevékenységét a valóságosnál pozitívebben ítéli meg, s minden vonatkozásban elismerően szól róla, ugyanakkor az emichi hagyományokat a magyar klasszikus szerzők és élő írók kiadása tekintetében folytató Athenaeumot túl szigorúan bírálja, lépten-nyomon elmarasztalja, szemére veti, hogy mint tőkés kiadó kapitalista módszerekkel dolgozik, és hogy alapvetően az üzleti haszon határozza meg kiadáspolitikáját. Tulajdonképpen minden tőkés kiadvállalat tevékenységét elsősorban a minél magasabb profit-szerzésre irányuló törekvések szabták meg, s az is igaz, amit Kiss István az Athenaeumról szólva többször is megállapít, hogy főleg a középosztályból származó közönségre alapozták üzleti számításaikat. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a tekintélyesebb kapitalista részvény-

társaságok – s Magyarországon első helyre sorolandó közülük az Athenaeum – ne adtak volna ki jelentős mennyiségben művészileg értékes szépirodalmi, tartalmas tudományos és ismeretterjesztő, s progresszív mondanivalót tartalmazó kiadványokat. Az ilyen műveknek is volt közönségük, megvolt irántuk az a társadalmi, olvasói igény, amely biztosítéka volt jövedelmező közreadásuknak. Persze az igénytelenebb, műveletlenebb alsóbb rétegek alacsony ízlését is kielégítették értéktelen, illetve csekély értékű ponyva- és bestseller-kiadványaikkal, de nemegyszer éppen az e selejtes tömegkiadványokból származó bevételeket fordították önmagukban ráfizeteses vagy kevés hasznot hozó, magas színvonalú tudományos és irodalmi művek kiadására, biztosítani akarván jó hírnevüket a tekintélyes irodalmi és tudományos körök, társaságok előtt.

Az önmaga által felsorakoztatott tények és adatok tömegével kerül szembe a szerző, amikor olyan kategorikus megállapításokat tesz, mint mikor pl. a két világháború közti időszakra vonatkoztatva leszögezi, hogy „eleve megállapíthatjuk: a hivatalos művelődéspolitikai haladásellenes, kultúraellenes törekvései az egész magyar könyvkiadást tekintve érvényesültek, s ennek felelt meg a korabeli sajtókritika is” (67.); vagy: „A Horthy-korszak politikai, művelődéspolitikai légkörében szinte törvényszerű, hogy az Athenaeum kiadói politikája is alkalmazkodott az adott helyzethez.” Ismeretes, hogy a Horthy-korszakban is működtek baloldali kiadók (Cserépfalvi, Faust Imre, Népszava stb.), s számos ellenzéki művet, a haladás és a kultúra ügyét szolgáló munkát adtak ki a tőkés részvénytársaságok, köztük az Athenaeum is. A baloldali lapok, mint pl. a kommunista 100%, Társadalmi Szemle, Gondolat, a szociáldemokrata Szocializmus, a polgári radikális Századunk, a polgári liberális Nyugat, Szép Szó, a népi írók orgánuma, a Válasz vagy Móricz folyóirata, a Kelet Népe jelentőségüknek megfelelően méltatták ezeket a kiadványokat és súlyosan elmarasztalták a ponyvatermékeket és a csekély értékű bestsellereket. Az Athenaeum „alkalmazkodása” a hivatalos művelődéspolitikához egészében nem nevezhető „törvényszerű”-nek; nem egy esetben kényszerűségből tett engedményeket, de Ady, Móricz, s a modern magyar irodalom java termésének kiadása, továbbá a Magyarország felfedezése sorozatban megjelent leleplező szociográfiák vagy Erdei Ferenc művei – hogy csak néhány példát említsünk a számos lehetséges közül – nem vonhatók a Kiss István megfogalmazta alkalmazkodás kategóriájába. A magyarországi könyvkiadásban a két világháború között egyébként sem hódított teret olyan mértékben a sovínisza, antiszemita szellemiség, a fasiszta ideológia, mint a művelődési élet több egyéb területén, s ennek egyik oka az volt, hogy a nagy kiadvállalatok jó része, köztük az Athenaeum is, a

liberalis tőke tulajdonában, irányítása alatt volt. Ezért jelentek meg az Athenaeumnál is még 1933-at követően is a Hitler elől emigrációba kényszerült baloldali, antifasiszta német írók művei.

Jó néhány, elgépelésből adódó, homályos és értelmetlen mondat, szövegrész, több helytelen névforma, kisebb-nagyobb tárgyi tévedés, a hivatkozások esetében számos pontatlanság akad a monográfiában, amelyeket – posztumusz műről lévén szó – a sajnálatosan korán elhunyt szerző már nem tudott kijavítani, s erre a szerkesztés során sem került sor, pedig az esetek többségében mód lett volna a korrekcióra. Kiss István monográfiája a felsorolt kifogások ellenére is jelentős teljesítmény, egyaránt nyeresége a magyar könyv- és irodalomtörténetnek, de a 19. század második és a 20. század első fele általános hazai művelődéstörténetének is. Különösen a két világháború közti időszakra vonatkozólag tartalmaz jelentékeny új, levéltári kutatáson alapuló ismeretanyagot. Új típusú kiadványt, a kiadótörténetet honosította meg nálunk e művével a szerző; ez az új műfaj alkalmasnak mutatkozik annak a kommunikációs folyamatnak a bemutatására, amely a mű írói létrehozásától a kiadói, nyomdai és terjesztői tevékenységen keresztül az olvasóhoz, a közönséghez való eljuttatásáig, társadalmi hatásának a kifejtéséig végbemegy. Kíváncsú lenne, hogy a magyar irodalmi és tudományos életben fontos szerepet betöltő többi nagy kiadvállalatról is minél előbb elemző monográfiák készüljenek és lássanak napvilágot. (Akadémiai Kiadó, 1980.)

FÜLÖP GÉZA

TÁRSASÁGI HÍREK

Julow Viktor 1919–1982

Debrecenben született, oda is tért vissza; az irodalomtudományok doktora, a régebbi magyar irodalom professzora lett. Egyetemi tanulmányait azonban a budapesti egyetemen, az Eötvös-Collegium tagjaként végezte, magyar–angol szakos diplomát szerzett. Ez az öt év, a barátok, köztük Szauder József, és tanárok épp oly mélyen hatottak rá, mint a szülőváros, ahol utóbb a nála idősebb Bán Imre és Barta János körében ugyanaz a kutatószellem vette körül, mint egyetemei éveit alatt. Tanulmányai idején szerzett s a régi korok nagy debreceni tudósaihoz méltó műveltség ösztönözte arra, hogy utóbb tudományos művei java részében a város szellemi életével, főként a 18–19. század fordulójával foglalkozzék. Szülőföldjének felvilágosodáskori irodalmáról az utóbbi évtizedekben senki nem írt nála nagyobb megértéssel és szélesebb európai látókörrrel.

Kimagasló műveltségének és tehetségének híre szinte előbb járta be az irodalmi köröket, mint hogy olvashattuk volna műveit, mert abban az évjáratban született, amelyet 1940 tájától a leggyakrabban hívtak be, küldtek a frontra, amelynek az értelmetlen háború éveiben teljesen ártatlanul kellett a legnagyobb áldozatokat hoznia.

1952-ben került a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemre. A szövegkritikai kiadások első nagy fellendülésének korában, amikor különös érdeklődés fordult a felvilágosodás irodalma felé, régi barátjával, Kéry Lászlóval rendezte sajtó alá Fazekas Mihály összes műveit, majd monográfiát és cikkeket írt a költőről; különösen az emlékezetes közöttük, amit a Lúdas Matyi tárgytörténetéről mondott. Fazekas után Csokonai következett: újabb könyv és sok munka, rengeteg nehézség után a nagy debreceni költő művei kritikai kiadásának megindítása, melyben újból régi barátok támogatták készséggel és hathatósan, s ismét csak egy idősebb barát, Bán Imre társaságában egy hézagpótló könyv, a felvilágosodáskori Debrecen diákirodalmáról. Legérettebb tanulmányait *Árkádia körül* címmel a Szépirodalmi Kiadó jelentette meg: benne azzal az írással, amelyben nagy anyagismerettel, kiegyensúlyozottan és

hosszú évekre érvényesen fogalmazta meg a debreceni felvilágosodás kutatásának Kazinczy óta vitatott problémáit. A korszak iránti mély érdeklődésének képét angol művek magyar fordításai egészítik ki.

Mindnyájan tudtuk, hogy beteg; azt is, hogy nagyon sokat szenvedett. Súlyos műtete után reméltük, hogy egészsége helyreáll, s bízunk benne, hogy korai nyugdíjazása végső soron valóban nyugalmat és munkakedvet hoz neki. A Farkasréti temetőben egy dermesztően hideg, szeles téli napon arról beszéltünk néhányan, hogy vajon tudja-e Julow Viktor, kit temetünk akkor. Nem gondoltuk, hogy úgy fejezi be életét, s mindnyájunkban olyan űrt hagy maga után, mint egyik legkedvesebb barátja, Szauder József.

TARNAI ANDOR

BESZÁMOLO A TÁRSASÁG 1981. ÉVI MUNKÁJÁRÓL

VÁNDORGYŰLÉS

Tavaszi vándorgyűlésünket 1981. április 24–26. között Kaposváron tartottuk a TIT Irodalmi Választmányával és Somogy megyei Szervezetével közös rendezésben. Az első napon Tolnai Gábor megnyitója után és elnöklése mellett Riedl Frigyesről az irodalomtudósról és a pedagógusról Tarnóc Márton és Szakács Béla tartott előadást. (Megjelent az It, 1981/4., ill. 1982/1. számában.) A második napon Wéber Antal elnökölt, s az alapkérdés az irodalomtudomány és oktatás kapcsolata volt. Erről referált Pálmai Kálmán. A fenti problémát Arany János kapcsán vizsgálták az előadók. Szegedy-Maszák Mihály *Az Arany-kép történeti változásairól* szólt Riedltől napjainkig. Gyürey Vera az Arany-kép változásait elemezte a tantervek tükrében 1900-tól napjainkig. Arany tanításának problémáiról az általános iskolától az egyetemig Cserhalmi Zsuzsa, Serey Éva, Márton János, Szőcs Mihály és Csűrös Miklós tartott előadást. A harmadik napon Nagy Péter vezetésével kerekasztal-beszélgetés volt a 20. századi regényről. A beszélgetés résztvevői – Gereben Ágnes, Kulin Katalin, Magyar Miklós, Salyámosy Miklós, Takács Ferenc, Takács József – a regényfejlődés azon pontjait, azokat a jelenségeket vázolták fel, melyek hatóerők voltak, s befolyásolták e század regényeinek alakulását.

KAZINCZY FERENC TUDOMÁNYOS ÜLÉSSZAK

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság, a Magyar Nyelvtudományi Társaság, a TIT Irodalmi Választmánya, Borsod-Abaúj-Zemplén megye és Sátoraljaújhely tanácsi és TIT szervezete Kazinczy Ferenc halálának 150. évfordulója alkalmából háromnapos tudományos ülésszakot tartott Sátoraljaújhelyen 1981. október 16–18. között. Az ülésszak programját Pándi Pál irányításával egy bizottság dolgozta ki. Irodalomtörténészek, történészek, nyelvészek, művészet-, könyv- és színháztörténészek előadásai járultak hozzá a Kazinczy-kép megújításához.

Porkoláb Albert megyei tanácselnök-helyettes és Tolnai Gábor megnyitója után, Tarnai Andor elnöklése mellett először az irodalomtörténészek kaptak szót. Wéber Antal *Kazinczy példája* c. bevezető előadása után (közli a Magyar Tudomány) Fried István *A neoklasszicista fordulatról* beszélt Kazinczy pályáján. Margócsy István *Kazinczy irodalomtörténeti tudatát* elemezte, Csetri Lajos *Kazinczy irodalomszemléletének néhány kérdéséről* szólt. Mezei Márta Kazinczy levelezésének irodalomszociológiai mérlegelését adta. Szilágyi Ferenc Kazinczy levélregényét véli felfedezni a levelezésben, s erről szólt korreferátuma. Z. Szabó László *A költő Kazinczyt* méltatta.

17-én Kálmán Béla elnöklésével Benkő Loránd *Kazinczy Ferenc és a magyar nyelvtudomány* kérdésköréből tartott előadást. Éder Zoltán a a nyelvújítás körüli harcokról, Ruzsiczky Éva *Kazinczy tájnyelvi szemléletéről*, míg Szathmári István *Kazinczy stilisztikai nézeteiről* korreferált. Kulin Ferenc *Kazinczy ízléséről* adott új képet, Kováts Dániel pedig Kazinczy hatásáról Zemplén szellemi életében.

A záróülésen Pándi Pál elnökölt, Vörös Károly *Kazinczy és a magyar múlt*. Rózsa György pedig *Kazinczy és a művészet* címen tartott előadást. Sinkó Katalin Kazinczyról, a műgyűjtőről szólt. Szabó Péter *Kazinczynek a festett és rajzolt portrékra vonatkoztatott esztétikai nézeteit* vizsgálta. Szauder Mária a kallódó Kazinczy-hagyatékról számolt be. Haiman György *Kazinczy és a könyvművészet* kapcsolatát, míg Belitska-Scholtz Hedvig *Kazinczy és a színház* problémáját vázolta fel.

Az ülésszak résztvevői megkoszorúzták Kazinczy széphalmi sírját.

JUBILEUMI EMLÉKÜLÉS

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1981. december 10-én ünnepelte fennállásának 70. évfordulóját. Ebből az alkalomból az MTA Székházában jubileumi emlékülés volt. Tolnai Gábor megnyitó szavai

után Szabolcsi Miklós osztályelnök köszöntőjét Hargittay Emil olvasta fel, majd Benkő Loránd a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöke köszöntötte Társaságunkat. Sipos Lajos a Társaság történetéről, Nagy Miklós Komlós Aladáról tartott előadást.

Ez után került sor a Toldy Ferenc emlékérem átadására, melyet első alkalommal

BÁN IMRÉnek,
MOHÁCSY KÁROLYnak
és OROSZ LÁSZLÓnak

ítélt oda a Társaság vezetősége. A kitüntetettek tudományos és pedagógiai érdemeit Pálmai Kálmán méltatta, a díjakat Tolnai Gábor adta át. A díjazottak nevében Bán Imre mondott köszönetet. Az emlékérem alkotója Konyorcsik János kétszeres Munkácsy-díjas szobrászművész.

Végül a Társaság által meghirdetett irodalomtörténeti pályázat eredményét ismertette Wéber Antal, a bíráló bizottság elnöke.

Az első díjat és a vele járó 6000 forintot

MOLNÁR JÓZSEF: *Kölcsey Ferenc kapcsolata a Bihar megyei Álmosddal és Szatmár megyei Csekével* c. dolgozatával nyerte el.

A két második díjat és a vele járó 4000 forintot

KOVÁCS JÓZSEF LÁSZLÓ: *Jelentés hétszáz év irodalmáról*, (Sopron),
IMRE MIHÁLY: *Szőnyi Benjámin* c. pályamunkák íróinak ítélte a bizottság.

A három harmadik díjat és a vele járó 3000 forintot

CSORBA SÁNDOR: *Szemere Bertalan pályakezdése*,

VARGA SÁNDOR: „Az ismert baloldali könyvkiadó” *Faust Imre (1897–1963)*,

Dr. TÓTH LAJOS–Dr. UDVARHELYI DÉNES szerzőpár: *A Magyarutcai irodalmi szalon* c. dolgozatok szerzői kapták.

(A jubileumi ülés teljes anyagát e számunk közli.)

RENDEZVÉNYEK

Rendezvényeinket 1981-ben a vezetőségi határozat szellemében tartottuk meg. Felolvasó- és vitaüléseinkről rendszeres híradás jelent meg a napi sajtóban és az Élet és Irodalomban.

*

Február 12-én Salyámosy Miklós *A mai nyugat-német irodalomról* tartott előadást. Felkért hozzászóló Györffy Miklós és Walkó György volt.

Március 12-én Bécsy Tamás *Az önismeret Örkény István drámaiban* című előadásához Berkes Erzsébet szolt hozzá. (Bécsy előadása megjelent az It 1982/1. számában)

*

Április 9-én Ottlik Géza: *Iskola a határon* c. regényét Alexa Károly, Szávai János és Tandori Dezső elemezte.

*

Május 14-én *Bulgakovról és a Mester és Margaritáról* Király Gyula tartott előadást. Belohorszky Pál és Serfőző László volt a felkért hozzászóló.

*

Június 29-én az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályával, a Magyar Írók Szövetségével és a Magyar Újságírók Szövetségével közös rendezésben a 75 éve született Bálint Györgyre emlékeztünk az MTA Székházában. Két előadás hangzott el:

Bodnár György: *A tisztesség logikája (Bálint György irodalomszemlélete)*

Koczás Sándor: *A képtelen valóság nyomában (Bálint György és a „történelmi erők”)*.

*

November 19-én *Dosztojevszkijről* tartott előadást Király Gyula. Felkért hozzászóló Kovács Árpád és Meszerics István volt.

HÍREINK

Társaságunk Goethe-tagozata 1981. december 9-én felolvasó ülést rendezett. Előadó dr. Kurt Krolop a német klasszikus irodalom weimari intézetének tudományos munkatársa volt. Előadásának címe: *Karl Kraus die Fackel c. folyóirata és Goethe*.

*

Az Európa Könyvkiadó a TIT Irodalmi Választmánya és Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Szervezete Társaságunkkal közösen rendezte Vizsolyban Károlyi Gáspár vizsolyi bibliája hasonmás kiadásának ünnepi bemutatóját 1981. április 15-én. Tolnai Gábor megnyitója után a Bibliáról Szabó András tartott előadást, majd Domokos Mátyás mutatta be a faksimile kiadást, s adta át az első példányt a vizsolyi parókiának. Felszólalt Kürti László püspök is. A résztvevők megkoszorúzták Károlyi Gáspár szobrát.

*

A nemzetközi Lenau Társaság – melynek Társaságunk is tagja – 1981. szeptember 8–12. között az NSZK-beli Sindelfingenben tartotta tudományos ülésszakát. Társaságunkat delegáció képviselte az ülészen, ahol előadott Mádl Antal, Szász Ferenc, Wéber Antal. Az ülészen megállapodás jött létre Lenau műveinek kritikai kiadására, amelyet az Akadémiai Kiadó és az Österreichischer Bundesverlag közösen jelentet meg nyolc kötetben. A korai verseket tartalmazó első kötetet Mádl Antal rendező sajtó alá.

*

A Nemzetközi Lenau Társaság alelnöki tisztéről Keresztury Dezső lemondott. Társaságunk Halász Elődöt javasolta a Lenau Társaság alelnökének.

*

A kecskeméti Katona József Társaság 1981. november 23-án ünnepelte fennállásának 90. évfordulóját. Az ünnepi ülésen Nagy Miklós szakosztálytitkár tolmácsolta Társaságunk jókívánságait.

*

Vergilius halálának 2000. évfordulója alkalmából az Ókortudományi Társasággal közösen felolvasó ülést tartottunk október 15-én az MTA Székházában. Előadást tartott Borzsák István *Vergilius noster* és Tolnai Gábor *Radnóti eklógái* címmel.

*

Társaságunk több koszorúzási ünnepségen vett részt. Megkoszorúztuk Csathó Kálmán, Dallos Sándor, Falu Tamás, Halász Gábor, Karikás Frigyes, Kazinczy Ferenc, Németh László, Sarkadi Imre, Zelk Zoltán emléktábláját, ill. sírját.

B. CSÁKY EDIT

1981-BEN FELVETT ÚJ TAGJAINK

Asztalos István, dr. Balogh Ernő, Balassa Péter, Bem Istvánné, Bóna Anna, Bodolay Gyuláné, Csorbáné Margócsy Klára, Csűrös Miklós, Czére Béla, Dobos László, Gáspári László, Gyurkóné Miszlai Gabriella, Hauber Károly, dr. Horváth Tamás, János István, dr. Horváth Béla, Jeney István, Karácsonyi Csilla, Keresztesné Várhelyi Ilona, Késmárki Júlia, Király Katalin, Karádi Zsolt, Kósáné dr. Oláh Julianna, Márton János, Mohai V. Lajos, dr. Pál György, Vécsey Antal

A Magyar Irodalomtörténeti
Társaság Toldy Ferenc emlékérem alapító levele

1. A Magyar Irodalomtörténeti Társaság Toldy Ferenc emlékérmét alapított.

2. A Toldy Ferenc emlékérem alapításával a Társaságnak az a célja, hogy az irodalomtörténetírói munkásságot, ill. a kiemelkedő irodalomtörténeti oktatói tevékenységet támogassa és ösztönözze.

3. Az emlékérmét jelentős új kutatói eredményeket tartalmazó irodalomtörténeti monográfiákért, tanulmányokért s egyéb szakmai publikációkért lehet odaítélni.

Az emlékérem adományozható továbbá olyan szakmai kutatásokat is végző tanároknak, akik az irodalomtörténetírás új eredményeit az oktatásban sikeresen alkalmazzák.

4. Az emlékérem adományozásának feltétele a társasági tagság.

5. Az emlékérem adományozására a javaslatot a Társaság elnöke, alelnöke(i), főtitkára, titkára, szervezőtitkára, szakosztálytitkárai, valamint az előterjesztésre felkért vezetőségi tagok teszik meg.

6. Az emlékérem adományozásáról a javaslat figyelembevételével a Társaság vezetősége dönt.

7. Toldy Ferenc emlékérem évente egyszer adományozható.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1982. II. 19.

Terjedelem: 11,40 (A/5) ív

82.10573 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

DOKUMENTUM

MARTH HILDEGARD: Dutka Ákos és a holnaposok levelezéséből	386
ANDRÁSI GÁBOR: „Magasan repülő és földhözkött szegények” (Egy ismeretlen MA-szám 1925-ből)	394

A TÁRSASÁG MUNKÁJÁBÓL

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság jubileumi közgyűlése (Tolnai Gábor megnyitója; Szabolcsi Miklós és Benkő Loránd köszöntői; Sipos Lajos: Beöthy Zsoltól – Lukács Györgyig és Nagy Miklós: Komlós Aladár az irodalomtörténész c. előadá- sai; Pálmai Kálmán: A Toldy-emlékérem első odaítélése; Wéber Antal: A bíráló bizottság jelentése)	404
---	-----

SZEMLE

FENYŐ ISTVÁN: Egy remekmű igazáért (Pándi Pál: <i>Bánk bán-kom- mentárok 1 – 2.</i>)	431
MARGÓCSY ISTVÁN: Mikor sebesült meg Philoktétész? (Somlyó György: <i>Philoktétész sebe</i> c. könyvről)	439
WÉBER ANTAL: Sötér István: <i>Gyűrík</i>	447
ANGYALOSI GERGELY: Czine Mihály: <i>Nép és irodalom</i>	452
BÉCSY ÁGNES: Enikő Molnár Basa: <i>Sándor Petőfi</i>	457
CSIKVÁRI GÁBOR: Magyar tárgyú angol dráma a 19. századból. <i>Rudolf of Varosnay</i>	460
FÜLÖP GÉZA: Kiss István: <i>Az Athenaeum könyvkiadó története és szerepe a magyar irodalomban</i>	462

TÁRSÁGI HÍREK

Julow Viktor 1919 – 1982 (Tarnai Andor)	469
Beszámoló a Társaság 1981. évi munkájáról (Csáky Edit)	470
Tagfelvételek	475
A Toldy Ferenc emlékérem alapító szövege	476

Ára: 23,— Ft

Előfizetés egy évre: 92,— Ft

INDEX: 25410
ISSN 0324—4970

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010).

Példányonként beszerezhető az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185—881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116—269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 92,— Ft

1 szám ára: 23,— Ft

Index szám: 25410

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat,
H—1389 Budapest, Pf. 149.

Akadémiai Kiadó, Budapest